

Masterscriptie

Internationale Ontwikkelingsstudies

- *Rurale Sociologie* -

**Vergroening en vermaatschappelijking van het Gemeenschappelijk
Landbouwbeleid: de hervorming voor 2014-2020**

Een verkennend onderzoek naar de handelingsperspectieven van boeren in Noordoost Overijssel

Elisa de Lijster

Leerstoelgroep: RDS

Vakcode: RDS - 80433

Wageningen Universiteit

Begeleider WUR: dr.ir. D. Roep

Begeleider CLM: drs. W. Dijkman

Examinator: Prof.dr.ir. H. Wiskerke

In samenwerking met het Centrum voor Landbouw en Milieu

WAGENINGEN UR

For quality of life

Vergroening en vermaatschappelijking van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid: de hervorming voor 2014-2020

*Een verkennend onderzoek naar de handelingsperspectieven van boeren
in Noordoost Overijssel*

Mei 2011

MSc Programme: International Development Studies
Specialisatie: Sociology of Rural Development
Thesis Code: RDS-80433
Registratienummer: 840330-535-070

Student: Elisa de Lijster
Supervisor (RSO): dr.ir. D. Roep
Supervisor (CLM): drs. W. Dijkman
Examinator: Prof.dr.ir.H. Wiskerke

E: elisadelijster@yahoo.com

Voorwoord

Vroeger, toen ik klein was, wilde ik altijd al boerin worden. Het leek mij heerlijk, groenten verbouwen, schapen en kippen houden. Ik wist het zeker: ik werd boerin! Daarna veranderde het naar dierenarts en later iets met mensen en natuur. Die twee aspecten – de interactie tussen mensen en natuur – zijn in mijn studies aan de Wageningen Universiteit altijd als een rode draad door mijn opleiding blijven lopen. Zo deed ik mijn bachelor Bos- en Natuurbeheer al veel vakken van rurale ontwikkelingssociologie & rampenstudies om naast de ecologievakken juist de sociale kant mee te pikken. Uiteindelijk ben ik mij helemaal gaan specialiseren in de sociologie op het gebied van rurale ontwikkeling en natuurbeheer door twee Master studies te doen in Bos- en Natuurbeheer & Internationale Ontwikkelingsstudies. Vooral de interactie tussen beleidsontwikkeling en de handelingen van mensen hierop bleven mij interesseren.

Na vele avonturen in Zuid-Amerika en na bijna één jaar in het Brusselse te hebben gewoond en stage te hebben gelopen bij IUCN en de EC, vond ik het hoog tijd om ook mijn eigen land eens beter te leren kennen. Tijdens mijn tweede stage bij de Europese Unie op het DG Landbouw en Plattelandsontwikkeling werd mijn interesse in de dynamiek en beleidsvorming in de Europese Landbouw weer gewekt. Ik merkte dat er allerlei veranderingen aan zaten te komen met mensen die allerlei kreten riepen als: *CAP post 2013*, *Greening the CAP* en *Green Growth*, *EU strategy 2010*.

Op advies van mijn begeleider Dirk Roep van de WUR heb ik het Centrum voor Landbouw en Milieu (CLM) benaderd om samen een concreet vraagstuk te creëren. Samen met Wim Dijkman en Adriaan Guldemond van het CLM werd het al gauw duidelijk: hoe staan boeren eigenlijk tegenover de ontwikkelingen en ideeën op het gebied van de GLB hervormingen en de landbouwsubsidies te koppelen aan maatschappelijke diensten? En hier kwam het weer terug de rode draad weer terug: het ging over mensen (boeren), natuur (vergroening van de landbouw) en beleidsvorming (GLB).

Ik heb de afgelopen maanden met heel veel plezier aan dit onderwerp gewerkt. De samenwerking met CLM is ontzettend goed bevallen. Vooral tijdens het schrijven van mijn voorstel heb ik dit als zeer nuttig ervaren, doordat zij midden in de praktijk staan en veel kennis hebben over aspecten die te maken hebben met het onderwerp van deze scriptie. Ik wil dan ook vooral Wim Dijkman, mijn begeleider bij het CLM bedanken voor zijn enthousiasme en intensieve begeleiding. Ik heb het zeer gewaardeerd dat hij zo veel tijd in mij heeft gestoken en mij ook heeft meegenomen naar andere werkbijeenkomsten van andere CLM projecten. Daarnaast wil ik natuurlijk ook de andere CLM collega's bedanken voor de prettige en informele werksfeer. Ik heb het er erg naar mijn zin gehad, en ook veel erbij geleerd op het professionele werkvlak.

Vanuit de universiteit wil ik Dirk Roep, mijn begeleider, ontzettend bedanken voor zijn tijd, inzet en begeleiding. Hij gaf de aanzet tot het contact met het CLM. Ik waardeer het zeer dat hij als begeleider altijd tijd voor een student vrijmaakt en er echt voor een student is. Dat bleek voor mij vooral tijdens de fase van het voorstel erg waardevol. Ook wil ik Rudolf Broekhuizen van RSO bedanken voor de nuttige gesprekken en suggesties die hij omtrent mijn onderzoek aangedragen heeft.

Aan de boeren die ik heb mogen interviewen: dank voor jullie gastvrijheid, openheid en eerlijkheid. Ik heb het zeer gewaardeerd dat ik een kijkje op jullie boerderij mocht nemen! Zonder jullie medewerking had dit onderzoek nooit kunnen hebben plaatsvinden. Ik heb door jullie boerderijen te bezoeken erg veel geleerd over verschillende aspecten van het boerenleven. Het was een beetje een eigen: Boer zoekt vrouw – tour.

In dit intensieve proces wil ik daarnaast mijn vriendengroep in Wageningen bedanken: Janne, Floor, Marije, Natascha, Nout, Liza en Eline: mijn mede lotgenoten! De dagen en avonden op het Forum en Leeuwenborgh maakte het proces een stuk gezelliger en minder eenzaam. Daarbij wil ik Janne extra bedanken voor het co-refereren van mijn thesis-voorstel en haar interesse in het onderwerp. De geanimeerde gesprekken met haar waren voor mij erg betekenisvol in het schrijven van mijn scriptie.

In dit voorwoord is ook nog een extra plekje gereserveerd voor mijn familie. Gerrit, Vrony en Kristel: heel erg bedankt voor jullie steun, toeverlaat en jullie bijdrage aan het checken van mijn scriptie op de Nederlandse spelling, grammatica en gekke, kromme ‘*Spanglishe*’ woorden ☺ Hierbij wil ik ook mijn vriend Miguel Angel bedanken voor zijn vertrouwen en steun in het hele proces.

Al met al, heb ik ontzettend van mijn tijd in Wageningen genoten. Het was een tijd waar ik veel heb geleerd, vrienden voor het leven heb gemaakt en kon groeien in mijn kennis en vaardigheden. Na een kleine tussenpauze, mag ik aan mijn tweede scriptie voor Bos- en Natuurbeheer, en dan begint het echte werkende leven!

Wageningen, 3 Mei 2011

Elisa Berber de Lijster

Samenvatting

Dit onderzoek is een ex-ante evaluatie die de handelingsperspectieven van melkveehouders in Noordoost Overijssel in het kader van de aankomende hervorming in het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) onderzoekt.

Achtergrondinformatie – vermaatschappelijking en vergroening GLB

In de visie van het huidige kabinet en in de voormalige kabinetsvisie de Houtskoolschets (HKS) wordt uiting gegeven aan de wens om in Nederland de landbouwsubsidies sterker te koppelen aan maatschappelijke waarden. Het idee is dat boeren publieke diensten kunnen leveren op het gebied van dierenwelzijn, klimaat, water, natuur, milieu en landschap en zodanig hun subsidie kunnen ‘verdienen’: vermaatschappelijking van het GLB. De Nederlandse insteek komt overeen met de EC boodschap om de Europese landbouw te vergroenen – inzet op natuur en landschap: vergroening van het GLB.

De landbouwsubsidies – de zogeheten inkomenstoeslagen – vormen momenteel een stabiele inkomensstroom voor de boeren: gem. 40% van het inkomen van een boerenbedrijf. De huidige ‘vermaatschappelijking’ en ‘vergroening’ van het GLB kan een enorme omslag voor boeren en hun bedrijf betekenen, aangezien er straks een herbestemming van de inkomenstoeslagen zal plaatsvinden op basis van andere criteria. Hierdoor zal de handelingsruimte en het speelveld voor boeren veranderen. Voor sommigen boeren betekent dat een grote daling in hun inkomen. Het nieuwe bestuurlijk kader schept aan de andere kant ook nieuwe ontvouwingsmogelijkheden, die sommige boeren als kansen ervaren.

Onderzoeksfocus

Gelet op het feit dat er discussie plaatsvindt over de invulling van het GLB om deze te vergroenen en te vermaatschappelijken, is de vraag of de boeren dat willen gaan oppakken, van belang. Dit onderzoek heeft dan ook als doel om inzicht te verwerven in wat er zoal speelt onder boeren rondom een veranderend GLB en hoe zij zullen inspelen op de mogelijkheid van het leveren van maatschappelijk waardevolle diensten, zoals voorgesteld in de HKS. Hiermee hoopt het een bijdrage te leveren aan de maatschappelijke discussie en tegelijkertijd een beleidsondersteunend onderzoek te zijn voor de verdere invulling van het GLB na 2013.

Het onderzoek heeft plaatsgevonden in Noordoost Overijssel, tussen een - door het beleid voorgestelde begrenzing - ‘Maatschappelijk Waardevol Gebied’ (MWG): het Nationale Landschap Noordoost Twente en een gebied daaraan grenzend. In beide gebieden zijn tien melkveehouders geïnterviewd. De regio waar dit onderzoek heeft plaatsgevonden ligt boven het landelijk gemiddelde van ontvangen inkomenssteun. De boeren daar hebben heel wat te verliezen met een eventuele verlaging en/of herbestemming van hun inkomenssteun. Om tot een goede afstemming tussen beleid en praktijk te komen, is het van belang te weten welke ontwikkelingen en gedachtegangen er gaande zijn in de agrarische wereld en hoe boeren op de aanstaande GLB verandering anticiperen in hun bedrijfsvoering.

De onderzoeksvraag is dan ook al volgt: *Hoe kijken boeren tegen de beleidswijziging van het GLB zoals voorgesteld in de HKS aan en specifiek tegen de betaling van Maatschappelijk Waardevolle Diensten en hoe verwachten zij daarop in te spelen in hun bedrijfsvoering?*

Theoretisch en Conceptueel Kader

Aangezien de handelingen van boeren nog niet hebben plaatsgevonden, heeft dit onderzoek zich gefocust op de leefwereld van de boeren, hun opvattingen over het boerenbedrijf en natuur en landschap. Dit, omdat er in het GLB meer aandacht komt voor vergroening – natuur en landschap.

De actor georiënteerde en de bedrijfsstijlen benadering gaven sturing aan het onderzoek. Hierbij wordt de GLB hervorming gezien als een externe interventie waarop actoren, de boeren, vanuit hun leefwereld op diverse wijze – uitgaande van hun uiteenlopende opvattingen, waarden en normen - handelen (Long, 2001). Boeren hebben continu te maken met een keuze- en afstemmingsproces om een coherent geheel te krijgen tussen de verschillende deeltaken (waaronder boerenarbeid) en sociale domeinen van boerenbedrijf en gezin (Van der Ploeg, 2001). Dit keuze- en afstemmingsproces zal ook mede een rol spelen in de handelingsperspectieven bij de GLB hervorming.

Beide theorieën gaan uit van een samenhang tussen denken (opvattingen - waarden) en doen (het handelen), waarbij externe invloeden – hier de GLB hervorming – een bepaalde mate van invloed hebben. Om achter deze opvattingen aangaande de bedrijfsvoering en natuur en landschap te komen heb ik gebruik gemaakt van een aantal theoretische concepten: *framing*, waardeoriëntaties, ‘*sense of place*’, grondhoudingen en arrangemententheorie.

Hoe onderzoek gedaan

Aan de hand van verschillende visuele methoden, semigestructureerde interviews en de analytische concepten zijn er twee uiteenlopende grondhoudingen t.o.v. natuur en landschap onder de boeren te duiden: een instrumentele en een intrinsieke grondhouding. Deze grondhoudingen beklijven in hun eigen specifieke ontwikkelingspatronen. Uit het onderzoek kunnen twee uiteenlopende ontwikkelingsrichtingen vastgesteld worden.

Conclusies

De uiteenlopende grondhoudingen en ontwikkelingsrichtingen hebben een wisselwerking op elkaar en hierin zijn twee uiteenlopende basispatronen te duiden; respectievelijk de productiegerichte en omgevingsgerichte boeren. Deze patronen komen terug in de besluitvorming van boeren om wel of geen maatschappelijke waardevolle diensten uit te voeren en in de afwegingen welke boeren voor de toekomst in het kader van de GLB-hervorming maken.

De **productiegerichte** boeren focussen zich meer op het behalen van een hoge productie/ha wat zich in een intensievere bedrijfsvoering uit. De natuur heeft hierbij voornamelijk een instrumentele waarde. Het landschap wordt dan ook aangepast op de beoogde bedrijfsvoering. Maatschappelijke waardevolle diensten, met name met een groen karakter, passen vaak niet in de gewenste ontwikkelingsvisie van hun bedrijf. Deze houding van boeren staat dan ook op gespannen voet met de beleidsambitie om de landbouw te vergroenen. Verduurzaming van de landbouw – via technische innovaties – staat bij hen echter wel hoog in het vaandel, omdat ze ook een efficiënt gebruik nastreven.

De **omgevingsgerichte** boeren leggen zich meer toe op het integreren van natuur en landbouwbeoefening en beogen een balans met de omgeving. In hun grondhouding wordt zowel de instrumentele als intrinsieke waarde van natuur gewaardeerd. De bedrijfsvoering wordt aangepast op het type landschap i.p.v. andersom wat zich uit in een afgestemde productie en extensievere bedrijfsvoering. De voorgestelde maatschappelijk waardevolle diensten worden sneller door deze boeren opgepakt aangezien deze overeenkomen met hun ontwikkelingsvisie en grondhouding.

Beide ontwikkelingspatronen kunnen zowel binnen en buiten het MWG NOT gevonden worden, wat een relevante observatie is voor de beoogde doelstellingen van de HKS. Uit dit onderzoek komt naar voren dat sommige beleidsambities overeen komen met die van de boeren in Noordoost Overijssel en andere minder. In het kader van de aanstaande GLB hervorming, valt op dat alle boeren hun bedrijf wensen voort te zetten in lijn met hun gewenste ontwikkelingsrichting. Dit verschijnsel komt ook terug in de bedrijfsstijlen benadering en de actor georiënteerde benadering, namelijk dat mensen, binnen de mogelijkheden die er zijn, proberen congruentie en continuïteit te creëren, gebaseerd op hun eigen denkbeelden en standpunten. Zij streven anders gezegd hun eigen doel zo veel mogelijk na en om dat te behalen worden verschillende mogelijkheden aangeboden.

Relevantie voor beleid

Dit onderzoek laat zien dat er uiteenlopende ontwikkelingspatronen bestaan die de handelingenperspectieven van boeren sturen. Uitgaande van de huidige doelstellingen van het beleidsplan wordt uit de onderzoeksdata geconstateerd dat de bestuurlijke begrenzing in Maatschappelijke Waardevolle Gebieden een beperking voor natuurvriendelijk boeren kan betekenen, het spanningsveld tussen vergroening en de ontwikkelingsrichtingen kan vergroten en dat dit een stimulans kan zijn richting een ongewenste maatschappelijke ontwikkeling: de niet-grondgebonden melkveehouderij.

De geschetste implicaties duiden er op dat er in dit beleidsplan nog steeds weinig rekening gehouden wordt met de mogelijke consequenties voor het landelijk gebied, welke gedreven en aangestuurd worden door innerlijke motivaties en drijfveren van boeren en hun gewenste ontwikkelingsrichtingen. Hierdoor heeft het beleid een polariserende werking in de landbouw dat aanzet tot een verscherping van contrasten. Dit onderzoek besluit dan ook met een aantal beleidsaanbevelingen.

Summary

This research is an ex-ante evaluation which investigates the future perspectives of dairy farmers in North East Overijssel (Netherlands) in light of the upcoming Common Agricultural Policy (CAP) reform.

Background information

In the policy ambition of the current Dutch cabinet as well as in the policy document ‘*Houtskoolschets*’ (HKS) of the former cabinet, it is aspired to couple agricultural subsidies to ‘socially valuable’ activities. The idea is that farmers deliver public services to society when they improve on animal welfare, climate, water, nature and environmental conditions of their farm practices. In this way they can ‘re-earn’ their subsidies. With the emphasis on nature and landscape, the Dutch ambition for the agricultural sector has considerable similarity with the European Commission’s message to ‘green’ European agriculture.

Agricultural subsidies currently mean a stable agrarian income flow. The direct income support represent, on average, 40% of a farm income in the Netherlands. The current ‘socialisation’ and greening of the CAP can have a considerable impact on farmers and their business practices, as funds will be re-allocated on basis of different criteria. Because of this, the room for manoeuvre and the playing field will change considerably for farmers. For some, this change implies a loss in income. The new policy frame, on the other hand, can also create new opportunities for farmers.

Research Focus

According to the fact that discussion is taking place on the realization of greening and ‘socializing’ the CAP, the question arises if and how farmers want to carry out the envisioned policy ambitions. This research aims to understand the farmer’s perspectives on the CAP-reform and to gain insight into the way farmers anticipate on the opportunity to deliver public services as proposed in the HKS. Accordingly, this research aims to contribute to the public debate and at the same time aspires to be a policy supportive research for the further realization of the CAP post 2013.

The research took place in the National Landscape *Noordoost Twente* and the area adjacent to it. A National landscape is one of the proposed governmental designations for a Societal Valuable Area (SVA) in the HKS. In both areas 10 dairy farmers were interviewed. Within the research area, the CAP income support is above the national average. Accordingly, farmers have a lot to lose with an eventual cut or re-allocation of the income support. To get a smooth correspondence between the policy level and the practical level, it is of uttermost importance to know which perspectives and developments are present in the agrarian world today and how farmers anticipate in their business strategies while taking into account the upcoming CAP reform.

The research question is as follows: *How do farmers perceive the policy adjustments of the CAP as proposed in the HKS, and specifically to the payment of societal/publically valuable services, and how do they expect to anticipate in their management(or business?) strategies?*

Theoretical and Conceptual Frame

As reforms will be implemented in 2013, the research focused on the lifeworlds of farmers and in particular their perspectives on farming, nature and landscape. The last two aspects mirror the focus of the CAP reform in the Netherlands.

The actor oriented approach and the farming styles theory have given theoretical grounds to this research. Within these views, the CAP reform is seen as an external intervention, upon which farmers act and react in diverse ways based on their views, perspectives, values and norms (Long, 2001). Farmers continuously have to shape and adjust their choices between the social domains and tasks of the farms and family (Van der Ploeg,

2001). This process aiming at creating and sustaining coherence will also influence the decision making and perspectives of farmers concerning the CAP reform.

Both theories presume a correlation between thinking (perspectives – values) and doing (acting), where external influences – the CAP reform – have a certain degree of influence on the acting. To get more insight into the perspectives of farmers regarding their farm, nature and landscape, I used several theoretical concepts: framing, value orientations, sense of place, basal attitudes and arrangement theory.

Conclusions

With the support of different visual methods, semi-structured interviews and theoretical concepts, two divergent basal attitudes with regard to nature are identified: the instrumental and the intrinsic attitude. These basal attitudes are part of their own specific development patterns. Apart from the basal attitudes, two differing development paths in the farm management can be determined.

The diverging basal attitudes and development paths have a combined effect with each other and two different patterns can be distinguished: the production oriented and environment oriented farmers. These patterns are coming back in the decision making of farmers to carry out societal valuable services or not and which considerations farmers make for the future in light of the CAP reform.

The **production** oriented farmers focus on obtaining a high production per ha which is expressed by an intensive farm management. Nature has a subordinate role to play and has merely an instrumental value. The landscape is accordingly adjusted to the desired farm management state. Societal valuable services, especially the ones with a green character, do not fit in the envisioned development ambition of their farm. This attitude does not correspond to the policy ambition to green agriculture. However, initiatives to get a more sustainable agricultural production through innovative techniques are quite popular.

The **environmental** oriented farmers focus more on the integration of nature and agricultural production, and hence strive for a balance with their environment. In their basal attitude both the instrumental as intrinsic value of nature are appreciated. The farm management is adjusted to the specific environment and landscape. This is expressed by a tuned production and extensive farm management. The proposed societal valuable services are being carried out more easily by these farmers, as there are more similarity with their development vision and basal attitude.

Both development patterns can be found inside and outside the National Landscape which is an observation relevant for the envisioned policy ambitions. From this research it is revealed that some policy ambitions do share similarities with the visions and perspectives of the farmers and others do not. In light of the CAP reform, farmers tend to continue their farm in the way they wish in accordance with their development path and basal attitude. This phenomena is also explained by the farming styles theory and the actor oriented approach, namely that people, within the possible opportunities, try to create congruence and continuity, based on their points of view and thoughts. They strive for their own goal as much as possible and consequently they take on different opportunities.

Relevance for Policy

This research shows that diverging development patterns exist that steer the acting perspectives of farmers. The results show that the administrative boundaries designated in the HKS, have some serious implications: environmental-friendly farming will be limited, the concealed area of tension between the greening and the production oriented development courses will increase, and accordingly an undesired development in dairy farming: non soil-bound dairy farming is stimulated.

The research results imply that still too little attention is paid to the possible consequences of the policy set-up for the countryside, which are driven and steered by inner motivations and motives of farmers and their intended development courses. Because of this, the current policy set-up has a polarising effect in Dutch agriculture, as through here contrasts are sharpened. This research then also comes to an end by offering a few policy recommendations.

Lijst met figuren en tabellen

Figure 1 De GLB hervormingen en de verschillende focus van het GLB (Bron: presentatie EU – DG AGRI)	18
Figure 2 Nederlands GLB budget voor periode 2007 – 2013 (Bron: presentatie Bilanx)	18
Figure 3 Budget relevantie op EU niveau (Bron: interne informatiebrief DG Agriculture en Rural Development)	20
Figure 4 Beleidsarrangement met de vier dimensies (Boer et al., 2008)	23
Figure 5 Evaluation of the market situation and the consequent conditions for smoothly phasing out the milk quota system (EC, 2010b)	25
Figure 6 ‘Agricultural Squeeze’; oftewel inkomensdruk (Van der Ploeg et al., 2000)	26
Figure 7 Inkomenssteun/ontvanger gebaseerd op historische productie (Hermans et al., 2006)	26
Figure 8 Melksector ontvangt meeste inkomenssteun (Hermans et al., 2006)	26
Figure 9 Analytisch schema met deelvragen gelinkt	31
Figure 10 melkveehouderij de meest dominante landbouwsector in Noordoost Overijssel (=Noordoost Overijssel en Noordoost Twente)	34
Figure 11 Het vier-bedrijven model (SER, 2008)	53
Figure 12 Onderzoeksgebied met de ontwikkelings-perspectieven (website Overijssel)	54
Figure 13 kaart met inkomenssteun per ontvanger	55
Figure 14 Voorbeeld luchtfoto - bovenaanzicht boerderij in NOT (Google Earth)	60
Figure 15 : Voorbeeld grafische ondergrond voor MWD diensten	61
Figure 16 Kampenlandschap (Proeftuin Twente)	65
Figure 17 Kampenlandschap (Proeftuin Twente)	66
Figure 18 Typisch coulisselandschap in NOT (www.belvedere.nu)	66
Figure 19 Typisch weids goed verkaveld landschap - ontginningslandschap Hardenberg –	67
Figure 20 Essenlandschap (Proeftuin Twente)	68
Figure 21 Ontginningslandschap (Proeftuin Twente)	68
Figure 22 Traditionele Groningse boerderijen in Twenterand (www.dbl.nl)	69
Figure 23 Taartpuntbenadering Tubbergen in vijf deelgebieden (ppt. gebiedsbijeenkomst Tubbergen)	71
Figure 24 De locaties - in het groen - voor groene en blauwe diensten in Hardenberg (website groene en blauwe diensten overijssel)	72
Figure 25 locaties van de boeren in Noordoost Overijssel (Bron: eigen gemaakt – Google Earth)	77
Figure 26 Toeslagen per ha per gemeente in Overijssel en Gelderland (Rougoo, et al., 2010)	80
Figure 27 grondprijzen voor grasland in Twente (Boerderij, 2010)	81
Figure 28 gem. grondprijzen in Nederland (Tamminga, 2008)	81
Figure 29 aantal biologische bedrijven (SKAL) en areaal naar gebied in Overijssel (bron: Bont et al., 2011)	82
Figure 30 kruidenrijk grasland volop in bloei met paardenbloemen bij boer Willem (foto: boer Willem)	98
Figure 31 MWD-kaartje: Actief Randenbeheer	106
Figure 32 MWD kaartje: Blijvend grasland	106
Figure 33 MWD kaartje Onderhoud struweelhaag	107
Figure 34 MWD kaartje: Vloeibare kunstmesttoeslag	107
Figure 35 MWD kaartje: Actief kievitbeheer op maisland	108
Figure 36 Dalende trend in kievitenpopulatie in NL (Bron: Vogelbescherming)	108
Figure 37 MWD kaartje: Niet-kerend grondbewerking op maisland	109
Figure 38 MWD kaartje: Duurzame maisteelt	109
Figure 39 MWD kaartje: Houtwal	110
Figure 40 MWD kaartje: Weidegang	111
Figure 41 MWD kaartje: Botanische graslandrand	112
Figure 42 MWD kaartje: Natuurvriendelijke oevers	112
Figure 43 MWD kaartje: Waterconservering	113
Figure 44 MWD kaartje: Schoolklassen op de boerderij	113
Figure 45 MWD kaartje: Wandelpad op boerenland	114
Figure 46 Samengevatte rangschikking van de MWD door de melkveehouders	115
Figure 47 boer doet aan niet-kerende grondbewerking (Weide et al., 2008)	128
Figure 48 Voorbeeld van een compoststal waar duidelijk het verschil in bodemkwaliteit te zien is: links de bodem voor het spitten, rechts erna (Bron: De Boerderij)	162

Figure 49 De samenhang tussen de twee uiteenlopende grondhoudingen en ontwikkelingsrichtingen die de besluitvorming en handelingsperspectieven aansturen 170

Table 1 Enkele bedrijfskenmerken en de bedrijfsontwikkeling van de geïnterviewde melkveehouders	80
Table 2 Samenvatting strategische afwegingen en beslissingen in bedrijfsvoering door de melkveehouders.....	90
Table 3 verdeling maatschappelijke waarden over de maatschappelijke waardevolle diensten	105
Table 4 Rangschikking weidegang	116
Table 5 Rangschikking schoolklassen	118
Table 6 Rangschikking vloeibare kunstmesttoepassing.....	119
Table 7 Rangschikking duurzame maisteelt	122
Table 8 Rangschikking Kievitsbeheer	123
Table 9 Rangschikking blijvend grasland.....	125
Table 10 Rangschikking niet-kerende grondbewerking	127
Table 11 Rangschikking waterconservering.....	129
Table 12 Rangschikking wandelpad over boerenland	132
Table 13 Rangschikking botanische graslandrand	134
Table 14 Rangschikking Actief Randenbeheer.....	135
Table 15 Rangschikking Struweelhaag	137
Table 16 Rangschikking natuurvriendelijke oevers.....	139
Table 17 Rangschikking Houtwal	141

Lijst met afkortingen

ANV	–	Agrarische Natuurvereniging
CLM	–	Centrum voor Landbouw en Milieu
DG Agri	–	Directorate General Agricultural and Rural Development
DLG	–	Dienst Landelijk Gebied
EU	–	Europese Unie
EC	–	Europese Commissie
ELI	–	Economie, Landbouw en Innovatie (Ministerie)
G&B	–	Groene en Blauwe
GLB	–	Gemeenschappelijk Landbouwbeleid
HKS	-	Houtskoolschets
LNV	–	Landbouw van Natuur en Visserij (Ministerie)
LEI	–	Landbouw Economisch Instituut
LOG	–	Landbouw Ontwikkelingsgebied
LTO	–	Land – en Tuinbouw Organisatie
MW	-	Maatschappelijk Waardevol
MWG	–	Maatschappelijk Waardevol Gebied
NOT	–	Noordoost Twente
PBL	–	Planbureau voor de Leefomgeving
PD	–	Programma Directie
SAN	–	Subsidie Agrarisch Natuurbeheer
SER	–	Sociaal Economische Raad
SNL	–	Subsidie Natuur en Landschapsbeheer
VROM	–	Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
WTO	–	World Trade Organisation
WUR	–	Wageningen Universiteit en Research centre

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord.....	IV
Samenvatting	VI
Summary	VIII
Lijst met figuren en tabellen	X
Lijst met afkortingen	XII

H1. Inleiding.....17

1.1. Probleem Achtergrond: Europees Landbouwbeleid: van productie naar diensten	17
Maatschappelijke discussie: legitimatie inkomenssteun.....	19
Inspelen op maatschappelijke discussie: enige beleidsontwikkelingen	19
1.2. Probleem beschrijving: ‘Vermaatschappelijking’ en ‘Vergroening’ van het GLB	20
1.2.1. De Houtskoolschets: 3 sporen	21
1.2.2. Huidige kabinetsvisie vergeleken met de HKS	22
1.2.3. Discursieve wisseling van het GLB: Vermaatschappelijking en Vergroening.....	23
1.2.4. Een omslag voor boeren	24
1.3. Probleemstelling en relevantie onderzoek.....	27
1.4. Doelstellingen en onderzoeksvragen.....	29
1.4.1. Onderzoekskader.....	30
1.4.2. Deelvragen.....	32
1.5. Afbakening.....	33
1.6. Leeswijzer.....	34

H 2. Theoretisch Kader 36

2.1. De actorenbenadering: het perspectief van agrarische ondernemers.....	36
2.1.1. Actoren, structuren en agency.....	36
2.2.2. Room for manoeuvre – Handelingsruimte.....	37
2.2.3. Multiple realities - Interfaces.....	37
2.2.4. Externe interventie.....	38
2.2.5. Leefwerelden – historische, politieke context.....	38
2.2.6. Rol van de actorenbenadering in onderzoek.....	39
2.2. Bedrijfstijlen, samenhang tussen denken en doen.	39
2.2.1. Bedrijfstijlen: drie samenhangende niveaus.....	40
2.2.2. Bedrijfstijlen: creëren van congruentie	41
2.2.3. Relatie boer en land.....	42
2.2.4. Aandeel van bedrijfstijlenbenadering in onderzoek.....	43
2.4. Analytisch begrippenkader.....	43
2.4.1. Framing - Referentiekaders.....	44
2.4.2. Waarden en oriëntaties	46
2.4.2. Sense of Place: Relatie boer en land	47
2.4.3. Grondhoudingen t.o.v. natuur.....	48
2.4.4. Arrangemententheorie	49

H3. Onderzoekopzet en Methodologie..... 52

3.1. Onderzoeksgebieden	52
Het vier-bedrijven model.....	52
Twee onderzoeksgebieden.....	53
Andere afwegingen voor keuze onderzoeksgebied: grondsoort en hoogte inkomens toeslag.....	54
De ruimtelijke ordening van de onderzoeksgebieden	55

3.2. Onderzoeksopzet.....	56
Samenwerking met CLM	56
Analyse-eenheid	56
Contact leggen via via - sneeuwbalmethode	57
Sleutelfiguren	57
3.3. Onderzoeksmethodes	58
3.4.1. Ongestructureerde interviews.....	58
3.4.2. Semi-gestructureerde interviews.....	59
3.4.3. Visuele onderzoeksmethoden.....	60
3.4.4. Visuele en participantenobservatie	62
3.4.5 CLM project: Bijenkomst mixlandschappen ZW en NO Twente	62
3.5. Data-analyse	63

H4. De onderzoeksgebieden: de relatie landbouw & landschap in perspectief geplaatst..... 65

4.1. Noordoost Twente: coulisselandschap en kampenlandschap	65
4.2. Hardenberg en Twenterand: een rationeel verkaveld landschap	67
4.3. Lopende gebiedsinitiatieven: Groene en Blauwe Diensten Regeling	69
Provinciale regeling Groene en Blauwe Diensten Overijssel	70
Groene en Blauwe Diensten Noordoost Twente	71
Groene en Blauwe Diensten Hardenberg	72
Groene en Blauwe Diensten Twenterand	73
4.4. Agrarische Natuurvereniging en plattelandontwikkelings- verenigingen.....	73
Samenvattend	75

H 5. Drijfveren en patronen in bedrijfsontwikkeling 76

5.1. De agrarische ondernemers en hun bedrijfsontwikkeling.....	76
5.1.2. Familiebedrijven	77
5.1.2. Verplaatsing naar veenkoloniale gronden	78
5.1.3. Van gemengd bedrijf naar gespecialiseerde melkveehouderijen.....	78
5.1.4. Opvolgerssituatie en verschillende keuzes.....	78
5.1.5. Intensieve en extensieve bedrijfsontwikkeling	79
5.2. Strategische overwegingen in bedrijfsvoering.....	84
5.2.1. Samenwerking met anderen.....	84
5.2.2. Sturen op innovaties	86
5.2.3. Opbrengsten/m2 verhogen: ‘economy of scope’	87
5.2.4. Structuurmaatregelen Landbouw	88
5.2.5. Belonen en waarderen.....	88
5.3. Ontwikkelingspatronen: verschil in focus en visie.....	89
5.3.1. Kenmerken intensief ontwikkelingsspoor	90
5.3.2. Kenmerken extensiever ontwikkelingsspoor.....	91
5.4. Het belang van de geïdentificeerde ontwikkelingspatronen	92

H6. Grondhoudingen t.o.v. natuur en landschap..... 94

6.1. Instrumentele benadering van natuur: verlichte heerser en rentmeester	95
Natuur moet iets opbrengen – Instrumentele waarde.....	95
Natuur als onkruid – Verlies & Win frames	96
Zelfconceptie – Identiteitsframes: koeienboer	96
Karakteriseringsframes: de onprofessionele boeren.....	97
6.2. Ecocentrische benadering van natuur: partner en participant.....	98
Balans met de omgeving – intrinsieke waarde.....	98

Identiteitsframe – verbondenheid en verwevenheid	99
Karakteriseringframes – kwetsbare en wankelende bedrijven	100
6.3. De grondhoudingen gelinkt met ‘ <i>sense of place</i> ’ en de ontwikkelingspatronen	101

H7. Waardering voor maatschappelijk waardevolle diensten 104

7.1. De maatschappelijke waardevolle diensten uitgelicht.....	104
7.1.1. Actief randenbeheer.....	105
7.1.2. Blijvend Grasland.....	106
7.1.3. Beheer Struweelhaag.....	107
7.1.4. Vloeibare kunstmesttoewending.....	107
7.1.5. Actief kievitsbeheer maisland	108
7.1.6 Niet-kerende grondbewerking.....	108
7.1.7 Duurzame maïsteelt	109
7.1.8. Beheer houtwal	110
7.1.9. Weidegang	110
7.1.10. Botanisch graslandrandbeheer.....	111
7.1.11. Natuurvriendelijke oevers	112
7.1.12 Waterconservering	113
7.1.13 Schoolklassen op de boerderij.....	113
7.1.14 Wandelpad boerenland.....	114
7.2. De rangschikking van de maatschappelijke waardevolle diensten.....	114
7.2.1. Weidegang	115
7.2.2 Schoolklassen op de boerderij.....	118
7.2.3. Vloeibare kunstmesttoewending.....	119
7.2.4. Duurzame maïsteelt	120
7.2.5 Actief kievitsbeheer.....	123
7.2.6. Blijvend Grasland.....	124
7.2.7. Niet-kerende grondbewerking.....	127
7.2.8. Waterconservering.....	129
7.2.9. Wandelpad over boerenland.....	130
7.2.10. Botanische graslandrand.....	132
7.2.11. Actief Randenbeheer op Maïland/Bouwland.....	134
7.2.12 Struweelhaag	136
7.2.13 Natuurvriendelijke oevers	138
7.2.14 Onderhoud van een houtwal.....	140
7.3. Relatie tussen de grondhoudingen/ontwikkelingsrichtingen en de bereidheid tot uitvoeren van maatschappelijke diensten.....	142
Algemeen goed scorende diensten bij alle boeren: positieve interferentie landbouwpraktijk	142
Variatie in waardering van diensten tussen de ontwikkelingsrichtingen en grondhoudingen	143
De relatie tussen de rangschikking van MWD en de bereidheid van boeren om die uit te voeren	144

H8. Handelingsperspectieven t.a.v. de GLB-wijziging 146

8.1. Legitimatie bij de boeren?	146
8.2. Impact verlaging inkomenssteun	147
8.3. Vergroening van de eerste pijler: maatschappelijke diensten	150
8.4. Relatie met de overheid.....	152
8.5. Landschapspremie.....	153
8.6. Subsidievrij, liefst doorberekenen naar product.....	155
8.7. Melkquotum.....	155
8.9. ‘Agricultural squeeze’	156
8.10. Andere alternatieven.....	160

8.11 Welke richting op met het GLB?	164
8.12. Toekomststrategie	165
H9. Conclusie	169
9.1. Waarden t.a.v. natuur en landschap	171
9.2. Opvattingen t.a.v. bedrijfsvoering en landgebruik	172
9.3. Bereidheid van boeren om de diensten uit te voeren	172
9.4. Maatschappelijke Waardevolle Begrenzing – Landschapspremie	173
9.5. Perspectieven en besluitvorming van boeren betreffende de GLB hervorming	174
Afsluitend	175
H10. Relevantie voor beleid	176
10.1. Implicaties van beleidsopzet op de praktijk	176
Scenario donkergroen inzetten op de MWG	176
10.2. Beleidsaanbevelingen	180
Aanbeveling 1: Beleidsinnovatie	180
Aanbeveling 2: Koppeling duurzaamheid (spoor 1) en natuur (spoor 3)	180
Aanbeveling 3: Koppeling spoor 2 en spoor 3	181
Aanbeveling 4: landschapontwikkeling buiten de MWG's	182
H11. Reflectie op onderzoek	185
11.1. Reflectie op onderzoeksopzet	185
11.2. Reflectie op methoden	186
11.3. Reflectie op resultaten	187
11.4. Reflectie op de theorieën en analytische begrippen	188
Referenties	190
Bijlagen	
Bijlage 1: Introductiebrief aan boeren	
Bijlage 2: Interview Schema	
Bijlage 3: Voorbeeldplaatjes Landschappen	
Bijlage 4: de 14 maatschappelijke waardevolle diensten	
Bijlage 5: Rangschikking maatschappelijke diensten naar grondhouding	
1. Partners en participanten	
2. Rentmeesters	
3. Verlichte Heersers	
Bijlage 6: Boeren ingedeeld naar grondhoudingen	

H1. Inleiding

In 1962 werd het Gemeenschappelijk Landbouw Beleid (GLB) van de Europese Unie (EU) in het leven geroepen. Sindsdien is het GLB een aantal keren herzien (fig. 1). Inmiddels staat voor het nieuwe EU begrotingskader voor de periode 2014-2020 een nieuwe hervorming van het GLB te wachten. Deze houdt een verlaging van de landbouwsubsidies in die grote veranderingen teweeg zal brengen in de huidige landbouwstructuur en een behoorlijk stevige impact hebben op de agrarische inkomens.

Over deze impact en hoe boeren daarop zullen inspelen gaat dit onderzoek. De inleiding zal enige achtergrondinformatie over het GLB en de aankomende beleidshervorming geven waardoor de aanleiding van het onderzoek duidelijk wordt.

1.1. Probleem Achtergrond: Europees Landbouwbeleid: van productie naar diensten

In de beginfase van het GLB, na de Tweede Wereldoorlog, was het doel voornamelijk gericht op voedselzekerheid, productieverhoging en marktbescherming (LNV, 2008; Heiligenberg et al., 2007; Terwan et al., 2008). Landbouwsubsidies werden om die reden gekoppeld aan agrarische productie om de bedoelde productieverhoging en voedselzekerheid te behalen.

De gestegen productiviteit van de landbouw had, naast het verbeteren van voedselzekerheid, echter ook zijn keerzijden, zoals de welgekende marktoverschotten in de jaren '80 en '90 en nadelige bijeffecten op milieu, natuur en landschap (Carson, 1962; Heiligenberg et al., 2007; Terwan et al., 2008). Dit leidde tot discussies binnen de WTO over handelsverstoring, gelijke speelruimte en tot kritiek vanuit de maatschappij over de neveneffecten van de landbouw op natuur en milieu (Heiligenberg et al., 2008; LNV, 2007).

De noodzaak tot nieuw beleid diende zich dus aan en beleidshervormingen werden dan ook ingesteld. Beleidsinstrumenten zoals de melkquotering en braaklegging werden ingevoerd om de agrarische productie te reguleren. Ook de exportsubsidies werden geleidelijk afgebouwd (Terwan et al., 2008). Daarnaast werden er enkele randvoorwaarden (*cross compliance*) opgesteld waar een landbouwbedrijf aan moet voldoen op het gebied van milieu, natuur, voedselveiligheid, dierenwelzijn en het behoud van goede landbouwgrond (LNV, 2007, Heiligenberg et al., 2007, Terwan et al., 2008). Figuur 1 geeft de historische ontwikkeling van het GLB incl. de hervormingen weer. Naast het accent op productie zijn aspecten zoals liberalisering en duurzaamheid gaandeweg meer een hoofdrol gaan spelen in het GLB.

De hervormingen in 2003 leidden tot een geleidelijke ontkoppeling tussen de landbouwsubsidies en de productie (LNV, 2007; Terwan, 2010). Ondanks deze beslissing werd het nog wel nodig geacht een bepaalde inkomenssteun aan boeren te verlenen ter bescherming van de wereldmarktprijzen en –schommelingen (marktbescherming).

Lidstaten konden kiezen voor een regionaal model (vlakke ha steun) of een model gebaseerd op historische productiereferentie (Terwan, 2010). Tegenwoordig zijn in Nederland de landbouwsubsidies gekoppeld aan directe inkomenssteun gebaseerd op historische productie¹; de zogeheten

¹ Referentieperiode: 2000-2002 (Hermans et al., 2006)

ten bedrijfstoelagen.² Deze bedrijfstoelagen staan gelijk aan ongeveer twee derde van het gehele Nederlandse GLB budget (fig. 2), de rest wordt besteed aan het markt & prijsbeleid en plattelandsontwikkeling (LNV, 2008). Deze verhouding komt overeen met de besteding op Europees niveau (zie ook fig. 3).

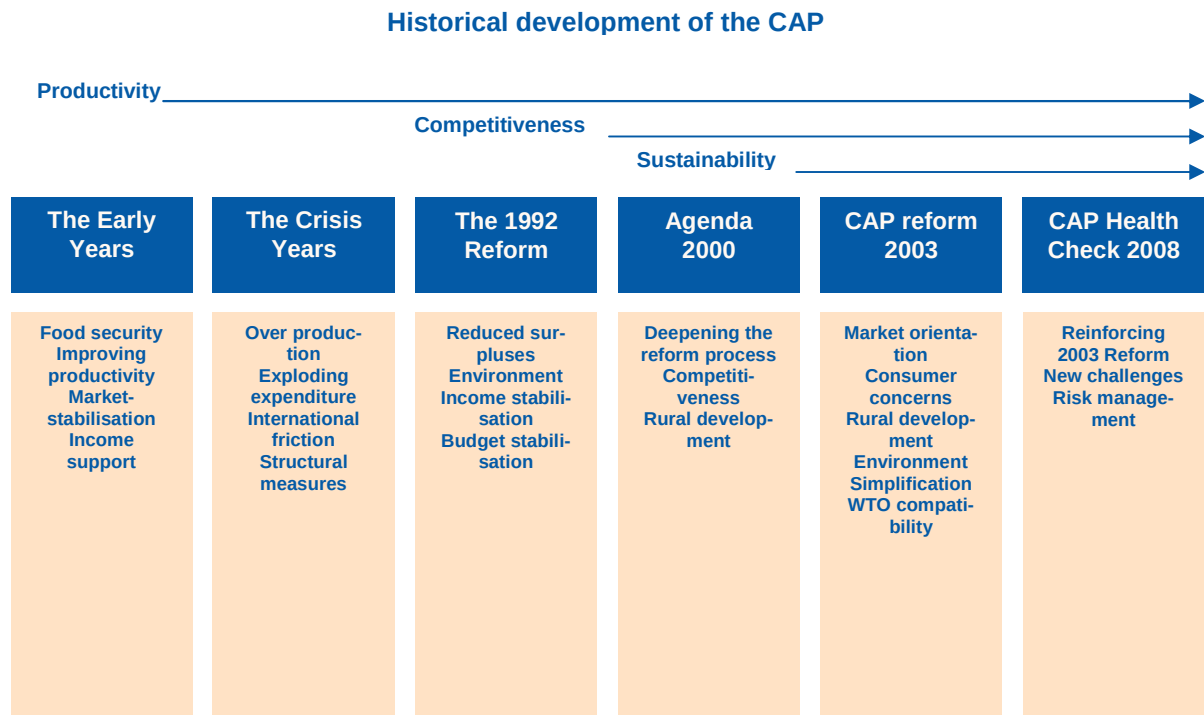

Figure 1 De GLB hervormingen en de verschillende focus van het GLB (Bron: presentatie EU – DG AGRI)

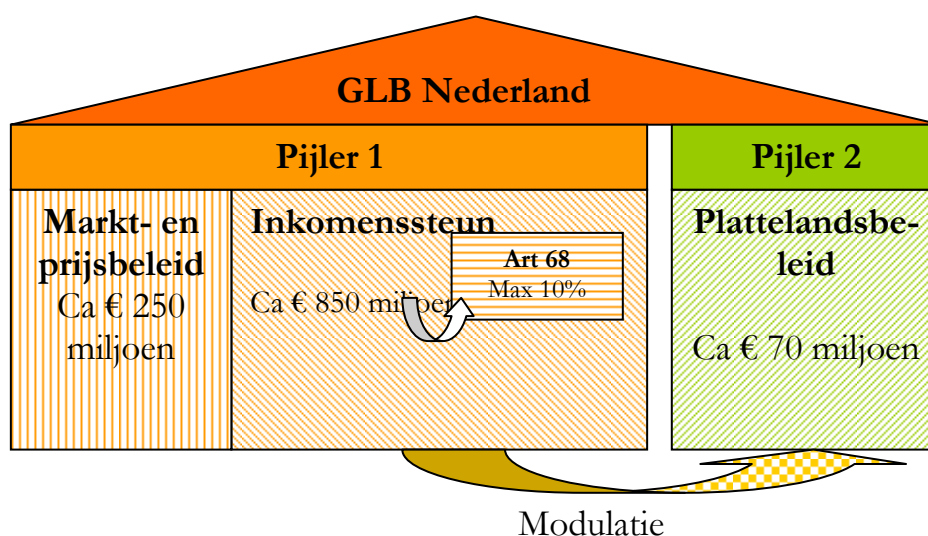

Figure 2 Nederlands GLB budget voor periode 2007 – 2013 (Bron: presentatie Bilanx)

² Alleen bepaalde takken van de Nederlandse landbouwsector ontvangen nog bedrijfstoelagen gekoppeld aan productie i.e. slachtpremies (kalveren en volwassen runderen), gedroogde groenvoeders, zetmeelaardappelen en lijnzaad (vlas). Gepland is om uiterlijk 2013 de steun aan deze sectoren volledig te hebben ontkoppeld van de productie en overgeheveld te hebben naar de bedrijfstoelageregeling (die ook weer herbestemd zal worden in GLB-na 2013 op de 3 sporen HKS).

Maatschappelijke discussie: legitimatie inkomenssteun

In diverse landen in de EU, waaronder ook in Nederland, is de laatste jaren een maatschappelijke discussie gaande over de legitimatie van de directe inkomenssteun c.q. het overheidsingrijpen in de landbouwsector. Dit heeft o.a. te maken met het historische referentiemodel dat ten grondslag ligt aan de bedrijfstoelagen. Er bestaat nog steeds een indirecte koppeling met de productie, niet-temin op historische basis. De voorgaande ontkoppeling tussen directe inkomenssteun en productie roept de vraag op, waartoe deze bedrijfstoelagen dan nog bedoeld zijn (Heiligenberg et al., 2007:11).

Inderdaad is het doel van de landbouwsubsidies, in de huidige vorm van directe inkomenssteun, door de ontkoppeling van productie gaandeweg vervaagd en kan de link met historische productie maatschappelijk gezien niet lang meer standhouden. Allengs, groeit de overtuiging dat deze vorm van subsidies maatschappelijk gezien niet meer legitiem is en dat een verandering gewenst is (Terwan, 2010; Heiligenberg et al., 2007). Er wordt momenteel gezocht naar een andere bestemming en invulling van de inkomenssteun die maatschappelijk wel gegrond zou kunnen zijn.

In het Nederlandse regeerakkoord van februari 2007 en in de kabinetsvisie de Houtskoolschets (HKS) (LNV, 2008) wordt uiting gegeven aan de wens om in Nederland de landbouwsubsidies sterker te koppelen aan maatschappelijke waarden. Bij maatschappelijke waarden moet gedacht worden aan o.a. natuur, landschap, milieu, klimaat, biodiversiteit, dierenwelzijn.

De insteek is dat de huidige inkomenssteun in de vorm van bedrijfstoelagen gekoppeld gaat worden aan publieke diensten die waardevol zijn voor de maatschappij. Deze diensten, geleverd door boeren en andere agrarische ondernemers, zullen marktconform beloond worden (LNV, 2008, Terwan, 2010). Dit past zeker bij de waargenomen trend in het GLB (fig.1.) dat zich naast liberalisering, steeds meer richt op verduurzaming van de landbouw.

Evenzeer is er in West-Europese landen een toenemende aandacht voor de groene leefomgeving, het beschermen van (agro)biodiversiteit en verbetering van bodemkwaliteit en milieu. In Nederland hechten burgers steeds meer belang aan de instandhouding en versterking van een aantrekkelijk landelijk gebied met een gevarieerd landschap en groene omgeving. Het landelijk gebied wordt vooral gewaardeerd als een oase van rust en ruimte en is daarnaast verbonden aan een bepaalde regionale identiteit (LNV, 2008, Moorsel en Dijkman et al., 2007).

Kortom, het platteland is op diverse wijze waardevol voor de maatschappij, waarbij boeren een actieve rol spelen.

Inspelen op maatschappelijke discussie: enige beleidsontwikkelingen

Tijdens de 'Health Check' (2008-2009), een tussentijdse evaluatie van het GLB op EU - niveau, is o.a. besloten dat lidstaten meer aandacht zullen geven aan een viertal uitdagingen waar de landbouw als sector voor staat: klimaatverandering, beter waterbeheer, bescherming van de biodiversiteit en productie van groene energie (LNV, 2007). Deze uitdagingen worden gefinancierd d.m.v. modulatie van de eerste pijler van het GLB (inkomenssteun/markt&prijsbeleid) naar de tweede pijler (rurale ontwikkeling). Of anders gezegd: een afroming van het budget van de directe inkomenssteun naar maatschappelijke waarden in het plattelandsontwikkelingsprogramma. Zoals aangegeven in de HKS worden deze aanpassingen gezien als de eerste stappen naar een algehele hervorming van het GLB dat uiteindelijk in dienst zal staan van een landbouw gericht op versterking

van de concurrentiekracht en marktorientatie, een duurzame en veilige productie en levering van maatschappelijke waarden die niet via de markt beloond worden (LNV, 2008).

In november 2010 heeft de Europese Commissie een communicatiemededeling gepubliceerd over het GLB en hun visie over de toekomst van de landbouw. Het lijkt erop dat er in het kader van de hervorming van het GLB aan de inkomenssteun bepaalde 'groene' en duurzame thema's gekoppeld zullen worden, waaronder ook uit het plattelandontwikkelingsprogramma (pijler 2). Dit houdt o.a. in dat er geen 50% cofinanciering vereist zal zijn van de lidstaten zoals wel het geval is onder het plattelandontwikkelingsprogramma.

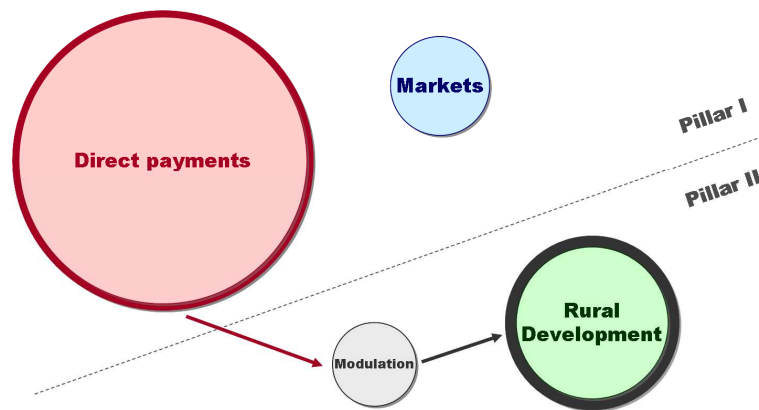

Figure 3 Budget relevantie op EU niveau (Bron: interne informatiebrief DG Agriculture en Rural Development)

1.2. Probleem beschrijving: 'Vermaatschappelijking' en 'Vergroening' van het GLB

Zoals in de vorige paragraaf duidelijk is geworden staat het GLB ter discussie en op het punt van ingrijpende veranderingen. Het gehele ontwerp c.q. invulling van het GLB is op dit moment - 2010 en 2011 - in volle gang op nationaal en Europees niveau. Het is dus zeker een spannende, dynamische, maar ook onzekere tijd voor de landbouwsector hoe het GLB zal uitpakken.

Erg waarschijnlijk is dat het GLB voor Nederland meer zal vermaatschappelijken; m.a.w. in zal gaan op de wensen van de maatschappij door levering van maatschappelijk waardevolle diensten via de agrarische sector. Een belangrijke factor in deze dynamiek van verandering is de hoogstwaarschijnlijke vermindering van het EU-budget voor het GLB in de toekomst (na 2013) en een gelijkmatigere verdeling van het resterende budget over de EU-landen (Terwan, 2010; Kune-man, 2010). Dit kan implicaties hebben voor de hoeveelheid steun die Nederlandse boeren nu ontvangen en de hoeveelheid die straks beschikbaar is voor het GLB en de maatschappelijk waardevolle diensten.

In de communicatiemededeling stelt de Europese Commissie (EC, 2010a) een vergroening van het GLB voor met aangepaste doelen naar (onder meer) duurzaam beheer van natuurlijke hulpbronnen. De twee pijlers van het GLB in het voorstel blijven bestaan, maar de eerste pijler (inkomenssteun) wordt vooral gericht op groene diensten en compensatie van natuurlijke belemmeringen. De tweede pijler is dan vooral gericht op aanvullende groene maatregelen, risk management tools en regionale ontwikkeling.

Deze groene EC boodschap heeft veel raakvlakken met de visie van het voormalige Ministerie LNV met landbouwminister Gerda Verburg over de toekomst van de landbouw in Nederland. Zoals we later zien komt deze visie ook overeen met die van het huidige kabinet waar Henk Bleker de staatssecretaris is voor Landbouw van het ministerie van ELI. Het ministerie van LNV heeft de visie, om o.a. de directe inkomenstoeslagen te verbinden aan maatschappelijk waardevolle diensten, in de Houtskoolschets (HKS) verwoord.

1.2.1. De Houtskoolschets: 3 sporen

De HKS geeft enige indicaties over de toekomst van het GLB op de langere termijn voor Nederland die doorgetrokken zouden kunnen worden naar Europa. De maatschappelijke waarden waar een Europees, dus ook Nederlands, landbouwbeleid aandacht aan zal moeten geven zijn, zoals aangegeven in de HKS:

- Voedsel (zekerheid, veiligheid, kwaliteit)
- Landschap,
- Natuur (biodiversiteit),
- Milieu (bodem, water, lucht)
- Klimaat
- Dierenwelzijn/gezondheid (LNV, 2008).

Voor de eerste drie waarden aangaande voedselproductie wordt de productiecapaciteit en koopkracht voldoende geacht om deze waarden te waarborgen in combinatie met een overheid die maatschappelijke spelregels vaststelt (SER, 2008, LNV, 2008, ELI, 2010). Directe ondersteuning aan agrarische ondernemers wordt daarom niet als nodig gezien, hoewel er wel vangnetconstructies ingesteld worden in geval van noodsituaties (e.g. fluctuerende marktprijzen of fytosanitaire epidemieën zoals BSE). Bij de overige waarden treedt echter een marktfalen op, omdat zij een collectief/publiek goed representeren waarvoor de markt niet betaalt. Aangezien dit maatschappelijk belangrijke waarden zijn, bestaat er wel legitimatie voor overheidsingrijpen en dus ondersteuning in de vorm van regelgeving en financiële instrumenten.

Het nu bestaande instrumentarium van het GLB met de twee pijlers – markt & prijsbeleid, directe inkomenssteun en plattelandontwikkeling - zal als het aan de Nederlandse overheid ligt veranderen in één landbouw- en plattelandsfonds. Of dat te realiseren is, valt nog te bezien aangezien de Europese Commissie de twee pijlers refererend naar het communicatiedocument, wilt behouden. Het toekomstig GLB voor Nederland zal zich richten op de volgende drie hoofddoelen (ook wel sporen genoemd):

- Spoor 1: Versterking concurrentiekracht en duurzaamheid (incl. innovatie en risicobeheer)
- Spoor 2: Beloning van instandhouding van een basiskwaliteit in maatschappelijk waardevolle gebieden.
- Spoor 3: Extra betalingen voor maatschappelijke presentaties en ondersteuning van groen/blauwe diensten.

Zoals hierboven weergegeven, wordt er wat betreft de betalingen aan maatschappelijke diensten een tweedeling gemaakt. Spoor twee richt zich op maatschappelijk waardevolle gebieden, wat dus een begrenzing van land inhoudt. Natura 2000 gebieden en de Nationale Landschappen worden in de HKS genoemd als voorbeelden van maatschappelijk waardevolle gebieden (MWG's). Daarnaast kunnen de gebieden met natuurlijke handicaps - *Least Favoured Areas* - en kleinschalige landchapsstructuren in aanmerking komen voor vergoedingen van een maatschappelijke gewenste

voortzetting van de landbouw in dat gebied. Het criterium van spoor drie daarentegen is geen geografische begrenzing, maar hier gaat het om individuele prestaties die maatschappelijke diensten leveren. Dit kan zowel binnen als buiten maatschappelijke waardevolle gebieden, alhoewel het denken van het LNV de kant opgaat om de groene en blauwe diensten zo veel mogelijk te koppelen aan de MWG's (interview Jan-Gerrit Deelen, Directie GLB-LNV). Dit kwam ook naar voren in de recente discussie die gevoerd is op de werkbijeenkomst 'generiek lichtgroen' of 'specifiek donkergroen' tijdens de conferentie 'GLB naar 2014'.

1.2.2. Huidige kabinetsvisie vergeleken met de HKS

De Houtskoolschets van landbouwminister Gerda Verburg lijkt op het eerste gezicht niet overeen te komen met de visie van staatsecretaris Bleker. Echter, als je naar de kabinetsreactie op het GLB (ELI, 2010) van dit huidige kabinet kijkt, dan staat daar dat naast dat "het kabinet veel waarde hecht aan versterking van concurrentiekracht, duurzaamheid en innovatievermogen van de landbouwsector" het kabinet ook van plan is om "agrarische ondernemers te belonen voor het beheer en natuur en landschap en voor het leveren van bovenwettelijke prestaties op bijv. het gebied van dierenwelzijn en groene en blauwe diensten" (ELI, 2010:4). De twee doelstellingen van de Europese Commissie: 1) voedselproductie & economische duurzame productie en 2) duurzaam beheer van natuurlijke hulpbronnen (zie communicatiemededeling) sluiten zoals verwoord in de kabinetsreactie "hier goed bij aan" (ELI, 2010:4). Deze twee genoemde doelstellingen van de EC komen evenzeer terug in de 3 sporen van de HKS.

Zoals ook geschreven in de Houtskoolschets (HKS) (LNV, 2008) en in de reactie van het huidige kabinet (ELI, 2010) zal het toekomstige GLB zich, als het aan de Nederlandse overheid ligt, voornamelijk richten op ondernemers gekoppeld aan een agrarische activiteit. Niet-landbouwactiviteiten die bijdragen aan de leefbaarheid van het platteland of rurale economie hebben wat betreft de HKS en het huidige kabinet een betere plaats in het zogeheten cohesiebeleid.

Vergeleken met de huidige GLB opzet, worden in de nieuwe plannen meer nadruk gelegd op de landbouw als sector met verweving van verschillende functies (landbouw, natuur en cultuur) die als maatschappelijk waardevol geacht worden. De nauwe relatie die van oudsher bestaat tussen agrarisch grondgebruik en het landschap incl. de rijkdom aan biodiversiteit en natuur wordt hierdoor meer benadrukt. Vaak wordt ook wel gesproken over de landbouw als drager van het landschap (PD GLB, 2010). Het is inderdaad zeker niets voor niets dat bijna alle Nationale Landschappen in Nederland agrarische cultuurlandschappen zijn. Staatssecretaris Bleker gooit het ook over die boeg: "laat boeren natuur maken en beheren" (Trouw, 12-02-2011) en om dat te bereiken wilt hij "inzetten op een betere beloning voor boeren die werk maken van de natuur" (Trouw, 17-02-11). "Het lijkt het erop dat Bleker natuurbeheer onderdeel wil maken van het Europese landbouwbeleid" (Trouw, 12-02-11).

In de huidige kabinetsvisie lijkt er dus plaats te zijn voor alle drie de sporen van de HKS: spoor 1: versterking van concurrentiekracht en innovatie en voor de andere twee sporen (2 en 3): het leveren van publieke diensten. Het is momenteel alleen nog onduidelijk of publieke diensten op basis van maatschappelijke waarden in heel Nederland door boeren geleverd kunnen worden of dat deze gekoppeld zullen worden aan Maatschappelijk Waardevolle Gebieden.

1.2.3. Discursieve wisseling van het GLB: Vermaatschappelijking en Vergroening

De verwachte beleidswijziging van het GLB zoals beschreven in de HKS en de communicatiemededeling van de EC kunnen gezien worden als een tijdelijke resultante van sociale interacties tussen actoren en coalities waar verschillende discoursen zich gemeten hebben. Deze interacties en onderhandelingen zijn nog steeds gaande en maken deel uit van een beleidsarrangement zoals beschreven door Arts et al. (2006) en Van Tatenhove et al. (2000). Een beleidsarrangement beschrijft de tijdelijke, inhoudelijke en organisatorische stabilisering van een bepaald beleidsdomein (van Tatenhove et al., 2000; Arts et al., 2006). Aan de hand van de vier dimensies zoals weergegeven in fig. 4 kunnen veranderingen in een beleidsdomein in gang gezet worden en resulteren in tijdelijke arrangementen die weer veranderen als er een wijziging optreedt in een van de vier dimensies. Het beleidsarrangement rondom het GLB staat op dit moment volop in beweging. De hervorming van de huidige GLB opzet wordt gevoed door een verandering in discoursen, waardoor de spelregels, hulpbronnen (zoals geld) ook ter discussie komen te staan.

Aangaande het debat over de toekomst van het landbouwbeleid kunnen twee dominante discoursen geïdentificeerd worden. De eerste is meer traditioneel gericht en bewandelt een conservatieve lijn. Dat wilt zeggen dat de landbouw door moet gaan op dezelfde weg, verdere intensivering met schaalvergroting (*economy of scale*), efficiënter incl. marktbescherming en met behoud van de inkomens-toeslagen. Hierbij staat productie en vermarkten van voedsel centraal. Zo zou ik de uitgebrachte stellingen van Frankrijk en Duitsland omtrent de toekomst van het GLB willen omschrijven als conservatief (Agrarisch Dagblad, 22/09/2010). Dit ligt ook in lijn met de resultaten van het onderzoek van Smits et.

al. (2009) over toekomstvisies van verschillende Europese lidstaten over het GLB. Hierin worden de visies van Frankrijk en Duitsland ook als behoudend bestempeld. Het tweede discours kan gezien worden als innovatiever en tegelijkertijd ook liberaler. Dit discours stelt een herziening van het GLB voor door het afbouwen van de inkomens-toeslagen en koppeling aan maatschappelijke waarden door betaling van publieke diensten. Innovatief betekent dus hier een andere manier zoeken van de besteding van de inkomenssteuntoeslagen. Liberaal wil zeggen dat er gebaseerd op de economische theorie van publieke goederen, een markt gecreëerd zal worden door overheids-ingrijpen. Voor publieke goederen, zoals schone lucht of waterveiligheid, bestaat namelijk geen goed functionerende markt. Om deze waarden zeker te stellen is het hangen van een prijskaartje aan deze waarden, een bepaalde manier om actief en zorgvuldig beheer te stimuleren. (Heiligenberg et al., 2007, Zeijts et al., 2010). De visie voor Nederland zoals beschreven in de HKS en zoals die in Engeland voorkomt, varen meer op dit innovatieve discours (zie ook Smits et al., 2009).

Deze twee discoursen, respectievelijk genoemd de conservatieve en innovatieve, zijn twee stromingen die ook teruggezien kunnen worden in de huidige landbouwpraktijk op zich.

Zo is de opkomst van de biologische landbouw een tendens die steeds groter wordt en meer draagvlak krijgt in de maatschappij. Mensen zijn zich steeds bewuster van wat ze eten en de kwaliteit van hun voedsel. Daarnaast zijn streekproducten een hot issue, dichtbij huis en streek en

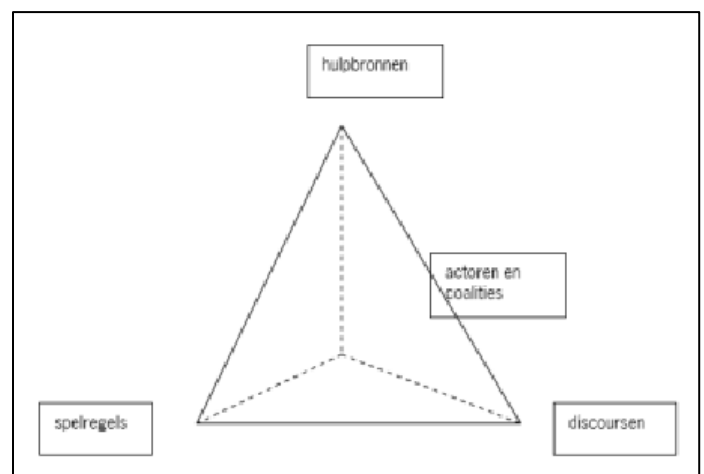

Figure 4 Beleidsarrangement met de vier dimensies (Boer et al., 2008)

komen er steeds meer Pergola boerderijen in trek bij burger en boer (Werkplaats 10, 2009). Voornamelijk in Engeland zijn de *long miles* een breed begrip (Werkplaats 10, 2009; Cooper et al., 2009). Ook worden er gebiedsprocessen in gemeentes zoals Delft geïnitieerd die het concept kringlooplandbouw in het Midden-Delftland willen bevorderen m.b.v. een Groenfonds (Driessen, 2010). Dit alles kan beschouwd worden in het licht van de politieke modernisatie (Arts et al. 2006); namelijk dat actoren een andere manier dan de grootschalige en commerciële industrie zoeken om hun voedsel te produceren, te vermarkten en te consumeren, kortom: een andere invulling. Dit wordt ook wel de *going-local* trend genoemd wat zich ook wel vaak uit in een *economy of scope* (Roep et al., 2010). Deze trend heeft veel weg van het innovatieve discours rondom de kwestie GLB.

Aan de andere kant zijn er ook bedrijven die grootschalige wereldmarktproductie hoog in het vaandel hebben staan die graag zo efficiënt mogelijk tegen zo'n laag mogelijke kostprijs een zo goed product produceren en kunnen verkopen. Daarbij faciliteren en bepalen multinationals, zoals Monsanto, Friesland-Campina en Ahold de speelruimte voor vermarkting. Hierbij gaat het vooral om economische waarden zoals marktconcurrentie, schaalvergrotingen, produceren voor de wereldmarkt en zo optimaal economisch streven.

Tegelijkertijd is deze bovenbeschreven scheiding niet zo scherp en bestaan er ook grootschalige, commerciële bedrijven die aan verbreding doen of inspelen op regionale streekproducten. Het gaat er hier om dat bepaalde discourses zich meten in het internationale krachtenveld.

De communicatiemededeling van de EC kan gezien worden als een middenscenario tussen beide discourses. Het zet geen radicale veranderingen in, houdt vast aan dezelfde structuur van het GLB, maar vergroent wel de inkomenssteun op bepaalde vlakken. Het speelt aldus in op de maatschappelijke discussie die momenteel speelt. De groene facetten zijn een uiting van de maatschappelijke waarden zoals voorgesteld in de HKS. Dat het een middenscenario betreft, geeft al aan dat belanghebbende actoren op verschillende niveaus hun posities hebben ingenomen en gelobbyd hebben bij de EC. Het beleidsarrangement rondom het GLB is dus nog volop in beweging en de uitkomst daarvan betekent een grote omslag voor boeren.

1.2.4. Een omslag voor boeren

De bovenbeschreven tendens, ook wel 'vermaatschappelijking' (NL) en 'vergroening' (EC) van het GLB genoemd (Duinhoven, Streek, maart 2011), betekent dat boeren en hun bedrijf een enorme omslag staat te wachten. Dit, aangezien de inkomenssteun of de zogeheten bedrijfstoelag, in de huidige vorm straks weg zal vallen en dat daarbij nog niet duidelijk is hoe veel budget Nederland zal krijgen vanuit de EU. In plaats van de bedrijfstoelagen krijgen agrariërs waarschijnlijk een basispremie per ha. Dit staat niet als expliciet als gewenste ontwikkeling in de HKS, maar is momenteel wel een actueel thema op de politieke agenda. Zo profileerde Henk Bleker in het landbouwweekblad 'Boerderij' zich onlangs als een voorstander van deze basispremie met daarbovenop toeslagen voor extra prestaties ('top ups') van boeren op het gebied van natuurbeheer, milieu of dierenwelzijn. LTO Noord schatte in oktober 2010 deze basispremie op gem. 325 EUR/ha (de Snoo en Osinga, 2010). Hoe hoog deze basispremie wordt en of die er überhaupt komt is nog onduidelijk. BILANX, een lokaal agrarisch accountancybureau in Oost Overijssel, komt op een lagere schatting van de basispremie uit: gem. 210 EUR/ha en een onderzoek van het LEI/WUR houdt rekening met een basispremie van €250/ha (Zijlstra et al., 2011).

Bovenop de basispremie kunnen agrariërs straks maatschappelijke waardevolle diensten verrichten die gefinancierd zullen worden vanuit de eerste pijler van het GLB. Het gaat dus om een herbestemming van de inkomenssteun, wat in de praktijk een herverdeling van geld over verschillende sectoren en gebieden zal betekenen. Volgens Rougoor et al. (2010) is de huidige inkomens-

steun op dit moment wel goed voor gem. 40% van het inkomen van het boerenbedrijf (dit verschilt natuurlijk per sector). Het inkomen van de melkveehouderij in Overijssel bestaat voor 35% uit bedrijfstoelagen, dat van de akkerbouw uit 70% en van de kalfsvveehouderij uit 90%. (Rougoor et al., 2010). Dit is een behoorlijk aandeel, helemaal als men bedenkt dat de inkomsten van een boerenbedrijf in Nederland vaak onder de bedrijfseconomische kostprijs liggen (PBL, 2010). Ter illustratie: de totale opbrengst van een melkveehouderij bedroeg in 2008 ongeveer 280 duizend euro, terwijl de totale kosten 320 duizend euro besloegen (PBL, 2010). Op zich is deze vergelijking redelijk, aangezien de melkprijs toentertijd relatief gezien met 2007 wel daalde, maar over een tijdsbeslag van 10 jaar redelijk op het gemiddelde zit (fig. 5).

Figure 5 Evaluation of the market situation and the consequent conditions for smoothly phasing out the milk quota system (EC, 2010b).

Deze inkomensdruk heeft ook te maken met wat Van der Ploeg et al. (2000) de ‘*agricultural squeeze*’ noemen (zie fig. 6). Hiermee duiden zij op de steeds kleiner wordende marges tussen de kosten en de opbrengsten van boerenbedrijven, waardoor de handelingsruimte van boeren steeds beperkter wordt. De opbrengsten stagneren o.a. door verzadiging van markten (Roep 2000:30; Wisserke 1995:240), het dumpen van overschot op de wereldmarkt (Renting et al.2003:397), teruglopende EU subsidies en concurrerende wereldmarktprijzen (Van der Ploeg et al. 2000:395). Ook de toenemende macht van retailers leidt ertoe dat boeren een kleiner deel ontvangen van wat de consument in de winkel betaalt (Van der Ploeg, 2008:99). De kosten lopen synchroon op met de stagnerende opbrengsten, doordat boeren steeds meer investeringen doen vanwege nationale en Europese wet- en regelgeving op het terrein van milieu, voedselveiligheid en dierenwelzijn. Daarnaast maken boeren meer investeringen om te groeien in omvang en schaal om te compenseren voor de stagnerende opbrengsten.

Om te ‘ontsnappen’ aan deze steeds kleinere marges volgen boeren uiteenlopende strategieën om het inkomen op peil te houden en de toekomst voor hun bedrijf te waarborgen. Lange tijd is het opvoeren van de productieomvang door schaalvergroting, intensivering en specialisatie gezien als ‘de manier’ om het boereninkomen zeker stellen en een veilige toekomst van het bedrijf te bewerkstelligen zowel door boerenorganisaties, experts en de overheid (Van der Ploeg, 2002; Roep et al, 2010). Dat dit niet altijd het geval hoeft te zijn wordt o.a. getoond door Van der Ploeg (2002; 2010:105).

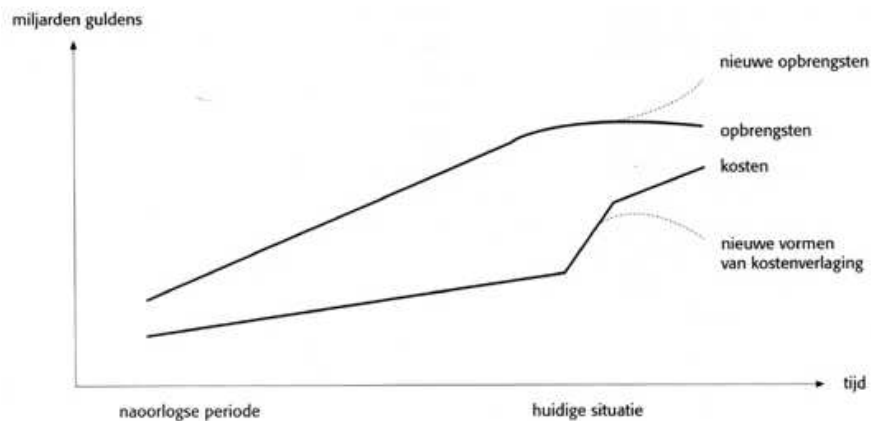

Figure 6 'Agricultural Squeeze'; oftewel inkomensdruk (Van der Ploeg et al., 2000)

Als nu de inkomenssteun verlaagd wordt, dan zal de druk op het inkomen van de boerenbedrijven nog meer vergroten. De inkomenssteun is nu echter onevenredig verdeeld over de boerenbedrijven, waardoor de impact van de verlaging anders zal uitpakken.

Fig. 7 laat een kaart van Nederland zien met de directe inkomenssteun per ha productieve landbouwgrond, gebaseerd op de historische productie (Hermans et al., 2006). Dat de inkomenssteun onevenredig verdeeld is, komt natuurlijk omdat sommige gebieden ten tijden van de berekeningen van de inkomensstoelagen, een hogere productie kenden dan anderen. De hoogste inkomenssteun per ha komt momenteel terecht in de Veenkoloniën, Gelderland, Brabant en Overijssel. Een verandering hierin zal nogal wat implicaties hebben voor de inkomens van de boerenbedrijven daar, maar ook in de rest van Nederland omdat er nieuwe mogelijkheden met potentiële 'winnaars' en 'verliezers' ontstaan. Vooral voor de melkveehouderij zal een herbestemming van inkomenssteun op grond van maatschappelijke waarden en gebieden een grote omslag betekenen, aangezien de melkveehouderij als sector tot nu toe de meeste directe inkomenssteun krijgt (fig. 8). Aan de andere kant wordt zo langzamerhand ook het melkquotum afgebouwd (ELI, 2010), dat weer andere mogelijkheden voor de melkveehouders biedt.

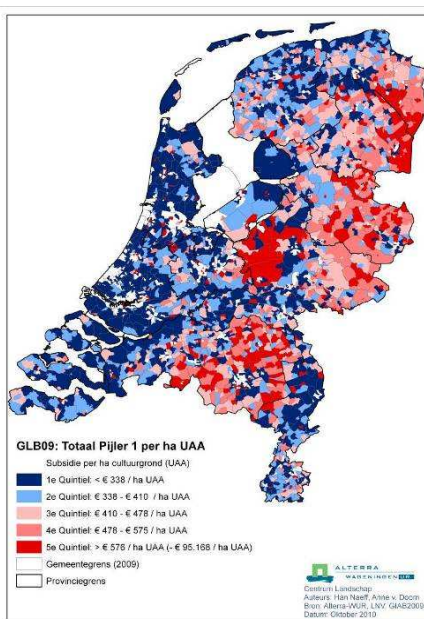

Figure 7 Inkomenssteun/ontvanger gebaseerd op historische productie (Hermans et al., 2006)

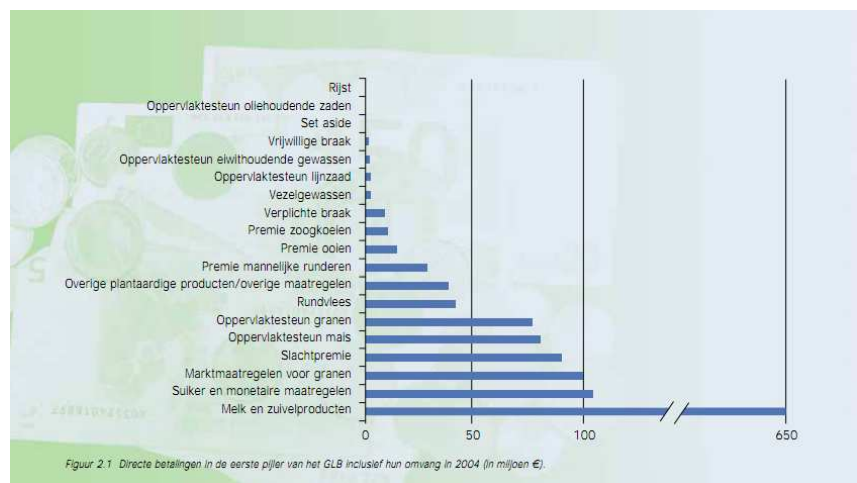

Figure 8 Melksector ontvangt meeste inkomenssteun (Hermans et al., 2006)

Zoals al eerder beschreven zal het GLB uit drie hoofddoelen bestaan, ervan uitgaande dat de HKS of een soortgelijk plan aangenomen wordt. Hierin wordt een tweedeling gemaakt in de betalingen van maatschappelijke diensten waarin spoor 2 gebiedsbegrensd is en spoor 3 gericht is op individuele prestaties. Door die begrenzing betekent het dat niet elke boer voor elk spoor, dus mogelijkheid, in aanmerking zal kunnen komen, aangezien dit afhangt van de locatie. Naast dat er dus een herbestemming van de inkomenssteun komt, die als gevolg heeft dat er een herverdeling van geld plaats zal vinden, zal dit gegeven de herverdeling van het geld extra scheef kunnen trekken over de agrarische sectoren en gebieden in Nederland.

De aanpassingen aan het huidige inkomenssteunstelsel zullen zoals nu duidelijk moge zijn ingrijpende gevolgen kunnen hebben voor het boerenbedrijfsleven, de landbouw en het platteland op de korte en langere termijn. Het is daarnaast nog de vraag hoe het budget over deze drie sporen verdeeld zal worden. Zullen er straks genoeg financiële middelen zijn voor spoor 3 waar elke boer in principe voor in aanmerking kan komen? Of zijn er straks juist meer financiële middelen (spoor 1) beschikbaar voor de bedrijven buiten de MWG en ‘verkommeren’ de landbouwers in MWG door financiële schaarste op spoor 2? Een fundamentele vraagstuk is daarbij eigenlijk of de boeren deze wijzigingen überhaupt wel zien zitten, aan welke wijzigingen ze de voorkeur geven en hoe ze daarop zullen anticiperen in hun bedrijfsvoering. Wellicht gaan boeren niet de kant van de grootschalige productie en/of het landschappelijk beheer op, maar zullen zij een multifunctionelere insteek kiezen door bijv. een zorgboerderij, agrarische kinderopvang of boeren-camping te beginnen; diensten waar dus wel al een markt voor bestaat.

1.3. Probleemstelling en relevantie onderzoek

Hoe de uitvoering en uitwerking van het toekomstige GLB er precies zal uitzien en wat voor soort diensten straks gefinancierd kunnen worden is, op dit moment thema van maatschappelijk debat en in volle onderhandeling op Europees, nationaal en provinciaal niveau. Deze veranderingen zullen de boerenbedrijven treffen, aangezien zij er financieel op achteruit kunnen gaan. Aan de andere kant zijn de agrariërs tegelijkertijd de gebruikers van de nieuwe beleidsplannen. Om die reden is het belangrijk om signalen vanuit de praktijk, het boerenbedrijfsleven, mee te nemen gedurende de maatschappelijke en politieke discussie over de vernieuwing van het GLB.

Vanuit maatschappelijk oogpunt is het is wenselijk dat er na 2013 een goede *uptake* en verloop van het toekomstige GLB zal plaats vinden om te zorgen voor een vitaal platteland, een gezonde landbouwsector en een aantrekkelijk landschap en omgeving. Om dit te bereiken is een goede samenhang en afstemming tussen beleid en praktijk nodig. Het op elkaar afstemmen is een proces waarbij inlevingsvermogen en onderhandelingen een rol spelen en waarbij gedachtewerelden met elkaar verbonden moeten worden (Hees, 2000). Daarbij is ‘*het vermogen en de wil noodzakelijk om elka[nders] wereld min of meer te leren kennen*’ om nader tot elkaar te komen (Hees, 2000:24). Beleidsmakers en politici kunnen wel een plan voor de landbouw bedenken over hoe het er straks uit moet komen te zien, maar het zijn de boeren die het uiteindelijk moeten doen en uitvoeren. Er zal dus een soort congruentie tussen beide *levels* moeten zijn.

In de voortgaande jaren is gebleken dat dit toch erg lastig was. De invulling en uitvoering van vele beleidsplannen, zoals bij het mest- en ammoniakbeleid en agrarisch natuurbeleid, sloten vaak niet (voldoende) aan bij de agrarische praktijken en sociale werkelijkheden (zie o.a. Frouws, 1974, Hees, 2000; Van der Ploeg, 2001). Dit leidde tot vele bronnen van onvrede bij boeren, protesten en ergernissen rondom bureaucratische eisen en normen. Generiek beleid wrijft vaak met de sociale werkelijkheden en de agrarische praktijken. Het vraagt dikwijls om verbijzondering tot een gebiedsgerichte regelgeving, maar die worden dan ook vaak weer beknellend en beperkend erva-

ren. Van der Ploeg (2001:11) merkt hierbij ook op dat de huidige dominante expertsystemen (in geval bij de landbouw het semi-coherente geheel van LNV, DLG, LEI, VROM en Provincies) het scala aan toekomstmogelijkheden vaak terugbrengt naar één exclusieve optie. Hierdoor ontstaat er een tendens om het doen en laten van boeren te conditioneren en te ordenen aan de hand van één toekomstbeeld dat gecreëerd is op grond van vermeende kennis van de praktijk. Er is anders gezegd sprake van discongruentie tussen het expertsysteem (onderzoek en beleid) en de praktijk, met als gevolg dus een confrontatie tussen verschillende leefwerelden; de 'echte' boeren verdwijnen hierdoor achter het door de expertsysteem geschetste beeld van de virtuele boer.

Zoals beschreven door Hees (2000) en van der Ploeg (2001) wordt beleidsformatie en het sturingsvraagstuk vaak vanuit een bestuurskundige optiek bedreven. Hees (2000) haalt een fraai voorbeeld aan ter onderbouwing van deze stelling. In het verkennend onderzoek van Van Driessen et al. (1995) over strategieën voor een gebiedsgerichte aanpak in het landelijke gebied gaan de onderzoekers niet uit van wat er speelt op het platteland zelf, maar van een drietal strategieën van sturing. In hun onderzoek staan vragen centraal als:

- Wat zijn de mogelijkheden en beperkingen van de drie strategieën voor de sturing van ontwikkelingen in het landelijk gebied?
- In welke probleemsituaties dienen deze strategieën bij voorkeur te worden ingezet?

Zoals aangegeven door Hees (2000:56-57) zijn dit 'vragen die passen bij de opvatting dat 'besturen een kunde' is, een techniek die vervolmaakt moet worden en waaruit zaken als legitimering en doelmatigheid als vanzelf volgen'. Met een kanttekening dat er gaandeweg steeds meer aandacht is gekomen voor interactief beleid, zie ik deze bestuurskundige invalshoek ook terugkomen in de HKS. Er zijn net als de drie strategieën, 3 sporen 'bedacht' en in 2011 zal er een pilot project van start gaan in vier begrensde maatschappelijk waardevolle landschappen in Nederland: Winterswijk, Laag-Holland, Noordelijke Friese Wolden en Agrarische Natuurvereniging Oost Groningen (LNV, 2010). Er wordt dus vanuit de bedachte beleidsopzet gekeken naar hoe de agrarische praktijken hierop kunnen volgen in plaats van andersom.

De probleemstelling van dit onderzoek is dan ook als volgt te formuleren:

Beleidsformatie en -processen vinden vaak in een abstract, normatief en bestuurskundig kader plaats die wrikken met de sociale werkelijkheden en agrarische praktijken. De verwachting is dat dit ook mogelijk is met de uitvoering en uitwerking van het GLB en dat er aldus een discongruentie tussen beleid en praktijk kan optreden.

In navolging van o.a. Hees (2000), Van der Ploeg (2001), Long (2001), Van Tatenhoven en Arts et al. (2006) en Giddens (1984) benader ik 'besturen niet als een kunde', maar als een sociaal verschijnsel zoals terugkomt in het boven beschreven beleidsarrangement in 1.2.3. Er bestaat een voortdurende wisselwerking tussen actoren en structuren. De HKS zal straks ingrijpen op de handelingsruimte van boeren en nieuwe ontvouwingmogelijkheden bieden. Of er een goede afstemming zal plaatsvinden, hangt niet alleen van de vorm en inhoud van het beleid af (bestuurskundige optiek), maar ook welke ideeën, opvattingen en waarden boeren hebben (sociologie-actorgerichte benadering). Deze zijn namelijk ten dele bepalend op welke wijze boeren anticiperen op bepaalde mogelijkheden die hen straks vanuit het beleid gegeven wordt. Het is dus belangrijk om signalen vanuit de praktijk, het boerenbedrijfsleven, mee te nemen gedurende de maatschappelijke discussie over vernieuwing van het GLB om uiteindelijk een goede afstemming tussen beleid en de agrarische praktijk te krijgen.

In dit stadium van de GLB-onderhandelingen is het van uitermate belang om diepgaand, kwalitatief en sociologisch onderzoek te doen. Dit, omdat het nodig is inzicht te verkrijgen hoe agrariërs de voorgestelde GLB-wijziging beleven en hoe ze denken in te spelen op de veranderde bestuurlijke context. Inzicht hierin geeft dan weer enige indicatie over hoe de uitvoering van een GLB in

de vorm van de HKS zal verlopen. Als hier dan enige minder positieve aspecten uit voort komen, dan kan daar vanuit het beleid op geanticipeerd worden.

1.4. Doelstellingen en onderzoeksvragen

Gelet op het feit dat er discussie plaatsvindt over de invulling van het GLB om deze te vergroenen, is de vraag of de boeren dat willen gaan oppakken van belang. Het is dus nodig om de perspectieven en opvattingen van boeren bij de maatschappelijke discussie van het GLB en de daaraan gekoppelde maatschappelijke waarden te betrekken. Dit, om uiteindelijk tot een goede samenhang en afstemming tussen het landbouwbeleid en –praktijk te komen.

Dit onderzoek probeert in deze behoefte te voorzien door inzicht te verwerven in wat er zoal speelt onder boeren rondom een veranderend GLB en hoe zij zullen inspelen op de mogelijkheid van het leveren van MW diensten, zoals voorgesteld in de HKS. Hiermee hoopt dit onderzoek een bijdrage te leveren aan de maatschappelijke discussie en tegelijkertijd een beleidsondersteunend onderzoek te zijn voor de verdere invulling van het GLB na 2013.

Dit onderzoek is dan ook bij uitstek een ex-ante evaluatie. Een ex-ante evaluatie kan gezien worden als een verkenning van een bepaald plan en hoe dat hoogst waarschijnlijk uit zal werken in de praktijk. Hierbij gaat dit onderzoek uit van de lokale context en leefwereld van de agrarische ondernemers.

Het **doel** van dit onderzoek is tweeledig:

1. Het eerste, specifieke en wetenschappelijk doel van dit onderzoek is om een inschatting te verkrijgen op welke wijze boeren zullen inspelen op een veranderend GLB door inzicht te verwerven in:

- a) de opvattingen van agrarische ondernemers aangaande de plannen van de HKS en het toekomstige GLB;
- b) het animo van agrarische ondernemers om met maatschappelijk waardevolle diensten aan de slag te gaan;
- c) op welke wijze boeren anticiperen op de HKS-plannen in hun bedrijfsvoering.

2. Het tweede, meer maatschappelijke doel is om bij te dragen aan een goede aansluiting tussen het GLB en de praktijk door het meenemen van *bottom-up* signalen (=de inschatting onder doel 1) van agrarische ondernemers naar beleidsniveau.

Vanuit deze twee doelstellingen is de **hoofdvraag** afgeleid:

Hoe kijken boeren tegen de beleidswijziging van het GLB zoals voorgesteld in de HKS aan, en specifiek tegen de betaling van Maatschappelijk Waardevolle Diensten, en hoe verwachten zij daarop in te spelen in hun bedrijfsvoering?

Om dit te onderzoeken zal ik moeten begrijpen hoe boeren redeneren vanuit hun leefwereld en wat zij belangrijk vinden in de bedrijfsvoering en het gerelateerde landgebruik, aldus wat voor waarden zij daarover hebben en wat hun handelingen zijn daaromtrent. Dat is het startpunt van de zienswijze van dit onderzoek: het begrijpen van boeren, door hun perspectief centraal te stellen en onderzoek te doen naar hun waarden, opvattingen, ideeën en strategieën over hun bedrijf

en het landgebruik en hoe dat zich verhoudt tot de HKS. Dit onderzoek gaat dan ook uit van een interpretatieve onderzoekshouding (Mason, 2002; Green en Thorogood, 2009).

Sectie 1.4.1. zal belangrijke punten, die al in de hoofdvraag besloten liggen, uiteenzetten en een schema voorleggen die de analytische focus van dit onderzoek aangeeft. Dit schema dient ook ter ondersteuning van de geformuleerde deelvragen die daarna volgen (sectie 1.4.2.).

1.4.1. Onderzoekskader

Als de HKS aangenomen wordt, dan zal deze direct ingrijpen op de bedrijfsvoering van het boerenbedrijf. Het gaat namelijk om een verdeling en herbestemming van inkomensgeld dat direct het boerenbedrijf en de manier van bedrijfsvoering treft. Uitgaande van de hoofdvraag komen er twee aspecten naar voren die onderzoek behoeven:

- *Waarden t.a.v. natuur en landschap*
In de HKS heeft het innovatieve en liberale discours (zie sectie 1.2.2.) de overhand en staan bepaalde waarden over landschap en natuur centraal die als maatschappelijk waardevol worden beschouwd. Een belangrijk vraagstuk is of deze waarden overeen komen met die van de boeren en of er dus een verweving van functies mogelijk is in hun bedrijfsvoering. Het kan namelijk ook zijn dat de HKS-waarden juist botsen met de waarden en opvattingen van de boer als ondernemer (zie daarvoor volgende bullet point). Als er een spanningsveld bestaat tussen deze twee entiteiten, dan zal een boer niet of minder graag maatschappelijk waardevolle diensten willen verrichten. Het is dus van belang om te kijken naar de relatie van de boer met het land, welke waarden hij/zij daar aan hecht en hoe die zich verhouden tot de HKS.
- *Opvattingen t.a.v. bedrijfsvoering en landgebruik*
De boer is een ondernemer en heeft eigen ideeën en opvattingen over hoe het beste te ondernemen, te boeren en diens gevolg het land te gebruiken. Boeren hanteren bepaalde strategieën naar aanleiding van hun opvattingen over boer-zijn (identiteit), de wijze waarop geboerd dient te worden en de beoogde bedrijfsvoering. Een belangrijk vraagstuk voor dit onderzoek is of het plan zoals voorgesteld in de HKS past binnen de huidige visie van de boer over de specifieke rol van boeren t.o.v. de maatschappij en t.a.v. de bedrijfsvoering en –ontwikkeling.

De bovengenoemde aspecten hebben een onderlinge relatie. Zo zullen de opvattingen van de boer over de bedrijfsvoering en de wijze van boeren, ook de opvattingen over en het gebruik van de groene ruimte beïnvloeden. Er bestaat zeggende een wisselwerking tussen de opvattingen over bedrijfsvoering en het landschap. Boeren zullen gaandeweg het landschap plooien naar hun ideaalbeeld van het bedrijf en diens gevolg zal een bepaald type landschap ontstaan (Bruin en Van der Ploeg, 1991; Roep et al., 1991). De landbouw is dus drager van het landschap.

Sommige ontwikkelingspatronen van agrarische bedrijven staan meer op gespannen voet met het beheer van waardevol landschap en natuur dan anderen. Dit spanningsveld kan zich naar gelang van omstandigheden meer of minder heftig manifesteren. Zo kunnen bijvoorbeeld prijsverlagingen het spanningsveld doen vergroten, maar een beleid gericht op het stimuleren van groen blauwe diensten zou dit spanningsveld juist kunnen verminderen en kunnen leiden tot een verweving van functies.

Door de waarden en opvattingen van boeren aangaande hun omgeving, landschap & natuur en hun boerenbedrijf te onderzoeken, probeer ik erachter te komen of er een samenhang of juist een

spanningsveld bestaat tussen de huidige bedrijfsvoering, het grondgebruik, natuur- en landschapswaarden en de waarden zoals geformuleerd in de HKS.

Stel dat boeren het landschap en de natuur hoog waarderen, dan bestaat er meer overeenkomst en samenhang tussen het voorgestelde HKS-beleid en hun eigen waarden. Als het beleid meer aansluit bij hun waarden en levenshouding, is het goed mogelijk dat sommige boeren aan de slag gaan met groene en blauwe diensten om daar deel van hun inkomen uit te halen. Elke boer zal deze beleidswijziging evenwel vanuit zijn leefwereld beleven, daar vervolgens bepaalde opvattingen op nahouden en in de bedrijfsvoering op een specifieke wijze op anticiperen. Het kan dus ook zijn dat een boer een minder hoge waardering heeft van natuur en landschap, maar alsnog MW-diensten zal uitvoeren, aangezien op die manier zijn bedrijf blijft bestaan. Dit gaat dan meer om een inkomensstrategie. Die waardering van natuur en landschap is dan neutraal te noemen aangezien ze niet in de weg staat om wel iets aan natuur en landschap doen. Het kan echter ook zo zijn dat het beleid juist andere strategieën stimuleert omdat boeren niet een zodanig hoge waardering hebben van natuur en landschap. Dan geven ze prioriteit aan andere waarden, bijv. de grootschalige en efficiënte productie. Boeren kunnen in dat geval dus meer de kant opgaan van de grootschalige productie of juist een multifunctionelere richting opgaan door bijvoorbeeld een boerencamping, een zorgboerderij of een bed&breakfast te beginnen.

Aldus, door inzicht te verkrijgen in de context, de leefwereld van de boer en de gedane en huidige handelingen rondom landschap, natuur en het boerenbedrijf, hoop ik een goede inschatting te verkrijgen van potentiële, toekomstige handelingen van de boer in zijn bedrijfsvoering in het kader van de HKS. Om het bovenstaande verhaal te verduidelijken heb ik dit schematisch neergezet in de fig.9, waarbij de link met de deelvragen (sectie 1.4.2) ook naar voren komt:

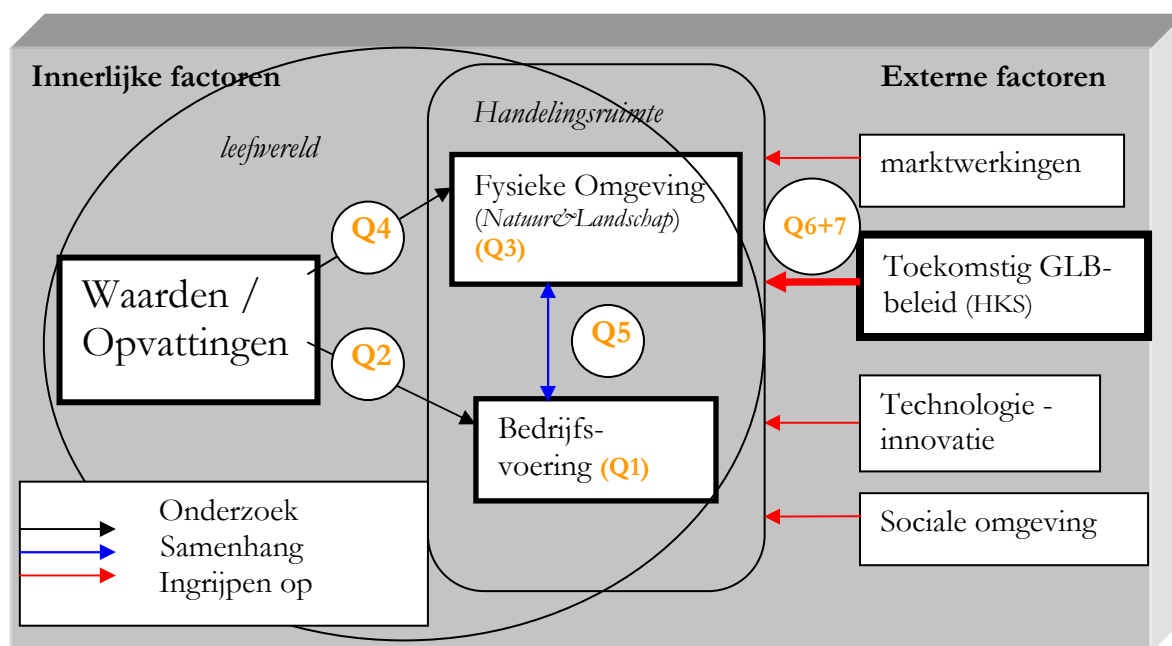

Figure 9 Analytisch schema met deelvragen gelinkt

Vanuit waarden en opvattingen van boeren heb ik gekeken naar hoe boeren hun fysieke omgeving; de natuur en het landschap waarderen, wat voor een bedrijfsvoering ze nu voeren, wat voor hen de ideale productieomstandigheden zijn en hoe zij zichzelf als boer zien t.o.v. de rest van de maatschappij.

Nieuwe mogelijkheden en kansen kunnen zoals fig. 9 laat zien gecreëerd worden door externe ontwikkelingen vanuit de markt, beleid en technologie. Hoe daarop gereageerd en gehandeld wordt, wordt evenwel bepaald door de boeren. Boeren hebben continu te maken met een keuze- en afstemmingsproces om een coherent geheel te krijgen tussen de verschillende deeltaken (waaronder boerenarbeid) en sociale domeinen van boerenbedrijf en gezin.

Met het creëren van congruentie bedoel ik een samenhang tussen denken en doen, dus vanuit denkbeelden en waarden over hoe te boeren naar handelingen in de praktijk en inbedding in een socio-technisch netwerk. Bij het actief creëren van deze samenhang worden verschillende ontvouwingsmogelijkheden gevolgd waarmee sterk verschillende manieren van boeren ontstaan (Van der Ploeg, 2001:111).

De HKS zal nieuwe ontvouwingsmogelijkheden bieden, waar boeren dus vanuit hun leefwereld en referentiekader anders op zullen anticiperen. Door inzicht te verkrijgen in de opvattingen en leefwereld van boeren kan een inschatting gemaakt worden hoe boeren zullen handelen als de HKS uitgevoerd wordt. En zodoende of deze handelingen overeenkomen met de gedachtegang in de HKS of dat boeren andere strategieën hanteren en andere mogelijkheden vinden om met de nieuwe bestuurlijke context om te gaan.

1.4.2. Deelvragen

Om achter de hoofdvraag te komen is het van belang om eerst te kijken naar de huidige bedrijfsvoering, die zegt iets over de manier van boeren en waarden daaromtrent en t.o.v. landschap en natuur. Het is belangrijk om hierbij het ontwikkelingspatroon te proberen te achter halen, aldus wat er in het verleden gedaan is om tot gewenste productie- en bedrijfsomstandigheden te komen. Gebeurtenissen en ervaringen in het verleden zijn bepalend voor de wijze van handelen in het heden en toekomst zoals ook zal blijken uit het theoretisch kader. De eerste onderzoeksvragen luiden dan ook al volgt:

1. *Wat is het historische verhaal achter het boerenbedrijf? Hoe heeft het zich ontwikkeld?*
[achterhalen van ontwikkelingspatroon - verzameling van o.a. 'harde' feiten].
2. *Wat zijn vanuit de optiek van agrarische ondernemers de gewenste productieomstandigheden?*
[Opvatting over hoe je hoort te boeren en ideaal beeld van het bedrijf].

Naast de bedrijfsvoering is het belangrijk om de waarden en opvattingen van een boer(in) zelf te weten aangaande zijn/haar rol in relatie tot het landschap en de maatschappij. In de voorgestelde beleidswijziging van het GLB wordt namelijk meer belang gehecht aan een aantal maatschappelijke waarden en om die waarden te waarborgen moet daar actief beheer tegen betaling door boeren voor komen. Essentieel is dan om erachter te komen of de waarden die als waardevol worden beschouwd door de maatschappij overeenkomen met die van de boer(in). Dit aangezien agrarisch gebruik van de groene ruimte, van natuur en landschapswaarden, sterk verbonden is met de opvattingen over deze groene ruimte (Bruijn en van der Ploeg, 1991). Opvattingen en waarden over het landschap kunnen dus van invloed zijn op de besluitvorming en deelnamebereidheid van de betreffende beleidswijziging van het GLB en dus tekenend zijn voor een succesvolle uitwerking. Om achter die waarden te komen wordt er eerst gevraagd naar vroegere en huidige activiteiten op dat vlak. Daarnaast wordt er expliciet gevraagd naar de waarden van natuur en landschap als boer. De volgende twee onderzoeksvragen zijn dan ook als volgt geformuleerd:

3. *Wat is er vroeger en nu aan natuur en landschapsmaatregelen gedaan?*
[indicatie voor toekomstig handelen, internaliseren MW-diensten?]
4. *Wat zijn vanuit de optiek van boeren de waarden t.o.v. natuur en het landschap?*

[vallen die waarden samen met optiek onder 2, m.a.w. is er sprake van overeenkomst of een spanningsveld?]

Nadat er gekeken is naar de opvattingen over het boerenbedrijf en landschap & natuur, zal gekeken worden naar de toekomst of men (nog meer) verwevingsmogelijkheden ziet als wenselijk en/of mogelijk. Hier wordt dus ingegaan op de inhoudelijke en meer technische kant van de HKS.

5. a. *Welke mogelijkheden zien agrarische ondernemers om verweving van functies in de bedrijfsvoering te realiseren in het kader van de HKS?*
b. *Aan welke diensten wordt de voorkeur gegeven?* [Respondent kaartjes]

Om erachter te komen of de inhoudelijke en technische mogelijkheden (vr. 5 zal daar enige indicatie over geven) overeenkomen met de meer politieke lading van de GLB-verandering, wordt ook expliciet naar de mening van de boer omtrent de GLB-wijziging gevraagd. De waardering van de inhoudelijke maatregelen kan wel eens tegenstrijdig zijn met hoe de beleidsverandering als politieke gebeurtenis wordt beleefd.

6. *Wat zijn de perspectieven van agrarische ondernemers over de toekomstige GLB-wijziging?*
[zien ze het zitten? wat zouden ze doen? Hebben ze zelf andere ideeën en invullingen?]

Een belangrijk obstakel voor boeren zou de organisatievorm van het nieuwe beleid kunnen zijn. Of dat nu ook echt een obstakel is, of alleen leeft in hun beleving, maakt voor dit onderzoek niet uit, aangezien het juist naar voren zou brengen dat het een factor is die zwaar meetelt in de besluitvorming van boeren om wel of niet MW diensten te gaan aanbieden. Ik verwacht dat deze reden genoemd gaat worden en om dat te doorbreken hoop ik erachter te komen onder welke organisatievorm ondernemers het wel zien zitten om maatschappelijk waardevolle diensten te ondernemen.

7. *Onder welke organisatievorm zijn ondernemers bereid overeenkomsten aan te gaan m.b.t. MW diensten?*
En zo ja, voor welke MW diensten?

1.5. Afbakening

Dit onderzoek heeft zich gericht op de grondgebonden landbouw. De reden hiervoor is dat de maatschappelijk waardevolle diensten veelal te maken hebben met het onderhoud van het landschap en dus het grondgebruik betreffen. Daarnaast zal er hoogst waarschijnlijk een basispremie toebedeeld gaan worden die per ha berekend gaat worden.

Ik heb mijn onderzoek uitgevoerd in Noordoost Overijssel (Hardenberg, Twenterand en Tubbergen). Dit, aangezien na overleg met het CLM, een zandgebied het meest geschikt leek te zijn vanwege de hoogste technische toepasbaarheid in het scala aan maatschappelijke diensten. Het onderzoeksgebied wordt verder behandeld in H3.

In het onderzoeksgebied (Noordoost Overijssel) is de melkveehouderij (al dan niet gecombineerd met andere takken) de meest voorkomende sector is (Bont et al., 2011 – zie fig. 10). Om die reden focust het onderzoek zich dan ook op deze grondgebonden sector.

³ Hierachter zit de vraag waar straks het GLB geld naar toe moet om het beleid zo efficiënt en effectief mogelijk te laten verlopen.

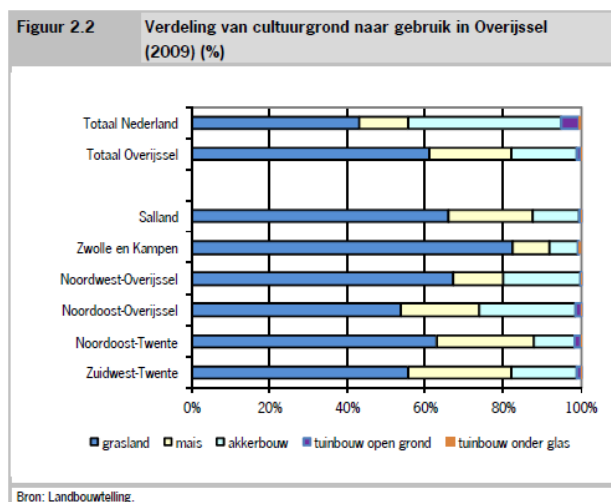

Figure 10 melkveehouderij de meest dominante landbouwsector in Noordoost Overijssel (=Noordoost Overijssel en Noordoost Twente) – de Bont et al., 2011

1.6. Leeswijzer

Hoofdstuk 2 zal als eerste twee theoretische zienswijzen uiteenzetten die het onderzoek een theoretische onderbouwing geven. Het hoofdstuk besluit met een aantal theoretische begrippen die analytisch geschikt zijn voor dit onderzoek.

Hoofdstuk 3 zal feitelijke achtergrondinformatie geven over de onderzoeksgebieden en de onderzoeksoepzet en –methoden behandelen. Ook de manier waarop de data zijn geanalyseerd wordt hier besproken.

Hoofdstuk 4 zal de onderzoeksgebieden introduceren en tracht daarbij de context en de relatie tussen de landbouw en het landschap in perspectief te plaatsen. Om de huidige context van de gebieden te situeren worden ook enkele lopende initiatieven en ontwikkelingen met betrekking tot plattelands- en natuurontwikkeling in het landelijk gebied besproken.

Hoofdstuk 5 introduceert de boeren die geïnterviewd zijn. Het geeft een algemeen patroon van bedrijfsontwikkeling weer. Door deze historische achtergrond en de genomen strategische afwegingen die boeren in het verleden gemaakt hebben, kunnen er twee algemene ontwikkelingspatronen van de bedrijfsvoering geïdentificeerd worden.

Hoofdstuk 6 gaat in op het onderscheid dat gemaakt kan worden in de grondhoudingen van boeren t.a.v. de natuur. De grondhoudingentheorie gaat vooral in op normen en waarden en dus op de normatieve dimensie van natuurbeelden: wat is de positie van de mens ten opzichte van de natuur, hoe dient hij te handelen ten opzichte van de natuur.

Hoofdstuk 7 weergeeft de variatie in waardering die boeren hebben met betrekking tot de voorgestelde maatschappelijke diensten. De rangschikking die boeren konden maken hadden betrekking op affiniteit (waarden) en inpasbaarheid (bedrijfsvoering). Met deze resultaten kunnen verbanden geïdentificeerd worden met de grondhoudingen en de ontwikkelingspatronen.

Hoofdstuk 8 tracht alle voortgaande resultaten in perspectief te plaatsen door de handelingsperspectieven van boeren t.a.v. de GLB-wijziging te bespreken.

Hoofdstuk 9 bespreekt de bevindingen, zet deze in perspectief met de gebruikte theorieën en analytische concepten en besluit met enige conclusies.

Hoofdstuk 10 bespreekt de bevindingen en conclusies uit H 9 en schetst de mogelijke implicaties daarvan voor het beleid. Het hoofdstuk besluit dan ook met enige beleidsaanbevelingen.

Hoofdstuk 11 is het uiteindelijke hoofdstuk die het onderzoek kritische beschouwd op de aangevonden onderzoeksopzet, gebruikte methoden en theorieën en welk effect(en) dit heeft gehad op de resultaten.

H 2. Theoretisch Kader

In dit hoofdstuk wordt het theoretisch kader voor het onderzoek uiteengezet. De HKS is op dit moment nog een voorstel betreffende de verwachte beleidswijziging van het GLB dat ter onderhandeling op tafel ligt. Zoals boven beschreven kan dit onderzoek als een ex-ante evaluatie van de HKS van het beleidsdomein Gemeenschappelijk Landbouw Beleid (GLB) beschouwd worden.

Het GLB *a la* HKS zal, als het door de besluitrondes heen is, ingrijpen op de handelingsruimte van boeren doordat het direct de huidige manier van bedrijfsvoering treft, namelijk door verandering van de spelregels en hulpbronnen. Naast dat de HKS verregaande wijzigingen in het inkomenssteunstelsel behelst, zullen er zich ook andere mogelijkheden ontvouwen waarop boeren op diverse wijze kunnen inspelen.

Zoals eerder aangegeven in hoofdstuk 1 is het essentieel om de opvattingen, ideeën en waarden van boeren t.a.v. het HKS-plan te onderzoeken en specifiek op het ingrijpen daarvan in de bedrijfsvoering en de relatie van boeren tot het landschap. Om tot een goede afstemming tussen beleid en praktijk te komen, is het nodig deze opvattingen en handelingsperspectieven van boeren te betrekken bij de actuele maatschappelijke en politieke discussie aangaande de hervorming van het GLB. In dit verkennende onderzoek staan dus het perspectief en opvattingen van de boeren centraal.

Als eerste zullen twee theoretische zienswijzen, de actoren- en de bedrijfsstijlenbenadering besproken worden, die dienen ter onderbouwing van de theoretische context rondom dit onderzoek. Het hoofdstuk besluit door terug te komen op het onderzoekskader in H1 en behandelt een aantal analytische begrippen die geschikt zijn voor de verdere uitvoer van het onderzoek.

2.1. De actorenbenadering: het perspectief van agrarische ondernemers

De actorenbenadering die veel invloeden heeft van de structuratietheorie van Giddens (1984), is een manier van kijken naar de sociale werkelijkheid die de nadruk legt op perspectieven van actoren, hun leefwerelden en gerelateerde reacties en handelingen en de wisselwerking tussen interne en externe factoren en relaties. Aangezien dit onderzoek de beleving van boeren aangaande het veranderende GLB zal onderzoeken is deze zienswijze waar de optiek van de actor centraal staat, structurerend voor mijn onderzoek.

2.1.1. Actoren, structuren en agency

Sociale actoren worden in deze theoretische zienswijze gezien als actieve participanten die informatie tot zich nemen, verwerken en strategisch handelen met andere actoren. Hierbij hebben actoren '*agency*', dat wilt zeggen dat een actor de capaciteit heeft om sociale ervaringen te verwerken, daar doelbewust op te handelen en zo op veelzijdige wijze diverse levensstijlen te ontwerpen om, als dat nodig mocht zijn, zelfs zeer barre omstandigheden aan te kunnen (Long, 2001:16-17). '*Agency*' is het vermogen te anticiperen op de noodzakelijke interactie en synergie van uiteenlopende projecten - het vermogen om het eigen project op zo'n wijze te ontwikkelen dat de kans op een daadwerkelijke synergie – *interlocking of projects* (Long en van der Ploeg, 1994) zo hoog mogelijk wordt' (Van der Ploeg, 2001:20). '*Agency*' is herkenbaar wanneer bepaalde acties van actoren een verschil

maken in een zekere stand en gang van zaken. Het creëren van socio-technische netwerken is daarbij ook een teken van *agency*, aangezien het een bepaalde vorm van organiseren is die helpt om een functionerende levensstijl te verwezenlijken. Het handelen van actoren wordt beïnvloed door wisselwerkingen tussen actoren en structuren. De actor is daarbij tegelijkertijd afhankelijk van én medeschepper van de sociale werkelijkheid (Hees, 2000). Aldus, de actor heeft een actieve rol in het creëren van de sociale werkelijkheid enerzijds en door actoren geproduceerde structuren oefenen anderzijds omgekeerd invloed uit op de actoren. Giddens (1979; 1984) duidt daarbij aan dat structuren opgevat moeten worden als niet alleen dwingende kaders die belemmeren, maar ook als kaders die gelegenheid bieden om bepaalde mogelijkheden te scheppen.

2.2.2. Room for manoeuvre – Handelingsruimte

Ook in ondergeschikte posities hebben actoren altijd enige ‘*room for manoeuvre*’, oftewel *agency* (zie ook werken van J.C. Scott, 1985 *Weapons of the weak*). Boeren maken keuzes en handelen binnen een bepaalde handelingsruimte die beïnvloed wordt door de actoren zelf (d.m.v. gekozen strategieën en aangegane relaties en netwerken, oftewel m.b.v. *agency*) en ‘externe’ factoren zoals beleid, technologie en/of markt (structuren). Zo kan een boer binnen een handelingsruimte doelbewust handelen door bijvoorbeeld te kiezen voor integratie of distantiatie van bepaalde markten (Van der Ploeg, 2001). Deze handelingen maken deel uit van een constant keuze- en afstemmingsproces van verschillende deeltaken (waaronder boerenarbeid) en sociale domeinen van boerenbedrijf en gezin. De landbouwbeoefening moet dan ook vooral gezien worden als mensenwerk (Van der Ploeg, 1991), waar boerenarbeid zich afspeelt als een continue keuze- en afstemmingsproces om een coherent geheel te verkrijgen. Keuzes en strategieën (resultanten van *agency*) en veranderingen in structurele factoren zoals marktontwikkelingen en regelgeving, hebben weerslag op toekomstige handelingsruimtes met daarin verschillende en andere mogelijkheden, of zoals verwoord door Van der Ploeg ontvouwingmogelijkheden (Van der Ploeg, 2001).

Zo zal de te verwachte hervorming van het GLB ingrijpen op de huidige handelingsruimte van boeren, waardoor er andere ontvouwingmogelijkheden ontstaan, waarvan boeren zich kunnen distantiëren of juist op kunnen inspelen. Hetzelfde geldt zo ook met het aanbod van groen/blauwe diensten (spoor 3 van de HKS) en andere maatschappelijk waardevolle diensten.

2.2.3. Multiple realities - Interfaces

Door de diversiteit aan actoren bestaan er *multiple realities* die gevormd en aldus geconstrueerd worden door voornamelijk ervaring (Long, 2001:51). Hoe bijvoorbeeld een gebied ervaren wordt zal voor ieder mens anders zijn en dus een andere realiteit hebben. Beleving van een gebied zal ook invloed hebben op de uiteindelijke praktijken en handelingen (zie ook *sense of place* concept - H3). Analyse met een actorperspectief moet volgens Long (2001) daarom ook gegrond zijn in het leven van alledag. *Multiple realities* duiden er op dat er ook sprake kan zijn van potentiële conflicterende sociale en normatieve belangen en verschillende gedachtegangen.

Vooraf op een interface komen deze belangen en gedachtegangen expliciet naar voren. Interfaces zijn kritische intersectiepunten tussen leefwerelden, sociale velden of niveaus van sociale organisatie waar sociale discontinuïteiten, gebaseerd op discrepanties in waarden, belangen, kennis en macht, zijn gelokaliseerd (Long, 2001). Vanuit deze theoretische

zienswijze zullen boeren en hun huishoudens op diverse manieren individueel en collectief reageren en zich organiseren wanneer ze geconfronteerd worden met plannen van buitenaf, oftewel in Long's woorden met *planned intervention* door overheid en/of andere instanties. Hierbij maken boeren gebruik van verschillende discursieve en organisatorische strategieën waarbij diverse interacties tussen boeren en interveniërende partijen tot stand komen (netwerken) die het interventie proces vorm zullen geven.

Beleidswijziging en -uitvoering worden in deze context dus gezien als interventieprocessen, aangezien deze uiteindelijk de leefwerelden van actoren binnen komt waarop actoren op verschillende wijze zullen reageren en zich organiseren. Interventie heeft dan ook vaak te maken met confrontatie of vervlechting van verschillende leefwerelden en sociaal-politieke ervaringen.

2.2.4. Externe interventie

Long (2001) behandelt externe interventie als 'een voortdurend, transformationeel proces dat continu gevormd en hervormd wordt door de eigen organisatorische en politieke dynamiek en door specifieke randvoorwaarden, inclusief de reacties en strategieën van lokale en regionale groepen die worstelen met het definiëren en verdedigen van hun sociale ruimte, culturele begrenzingen en posities in een groter krachtenveld' (Long, 2001:27).

Een externe interventie, zoals bijvoorbeeld de uitvoering van de geplande beleidsverandering HKS, zal de leefwerelden van de betrokken actoren binnen komen, waarop zij deze informatie verwerken en daarop strategisch reageren, gebaseerd op hun eigen denkbeelden en standpunten. Interacties tussen verschillende actoren kunnen diensgevolge het traject van een geplande beleidswijziging vormgeven en transformeren tot een andere uitwerking ervan zoals eerder geanticipeerd (Long, 2001:31).

Hierbij moet wel een kanttekening geplaatst worden dat een interventie niet gezien wordt als de enige bepalende factor. Voor (en tijdens) de externe interventie gaat een hele machtsstrijd van onderhandelingen en discoursen vooraf, zoals ook door de beleidsarrangementen benadering wordt toeschreven (zie sectie 1.2.2). Een externe interventie kan dus gezien worden als tijdelijke resultante van de continue wisselwerkingen die plaatsvinden op strategisch en structureel niveau, oftewel de dualiteit tussen actor en structuur (Giddens, 1984), d.m.v. interacties, onderhandelingen en sociaal touwtrekken tussen verscheidene actoren (Long, 2001:25). Voor praktische en analytische redenen wordt de beleidswijziging van het GLB zoals voorgesteld in de HKS hier als een gegeven beschouwd, waarop de denkbeelden en geanticipeerde handelingen van agrarische ondernemers gepeild worden, met dus de onderkenning dat een interventie absoluut geen statisch geheel is.

2.2.5. Leefwerelden – historische, politieke context

De veronderstelling van de actor-georiënteerde benadering is dat de complexe verwevenheid van de denkbeelden en praktijken van actoren met hun (on)bedoelde uitkomsten, kaders van sociale actie kunnen beperken of faciliteren (Long, 2001). Daartoe is ook een grote kans met de geplande beleidswijziging van het GLB. De uitvoerbaarheid van dit plan kan door agrarische ondernemers tegengewerkt of tot een succes gemaakt worden, aangezien zij ten eerste een sterke positie hebben (land in eigendom) en/of ten tweede de directe landgebruikers en -beheerders zijn. Veel hangt dus af van hun animo om met maatschappelijk waardevolle diensten aan de slag te gaan en van het algehele

draagvlak onder deze ondernemers omtrent de GLB - wijziging. Eerder opgebouwde ervaringen met het landbouwbeleid, oftewel individuele of collectieve herinneringen, zullen de interpretatie en beleving van de ondernemers beïnvloeden. Het is daarom nodig om specifieke interventie processen te bekijken in relatie tot deze collectieve en individuele herinneringen waarbij het essentieel is om de historische en politieke context van de boeren, hun huishoudens en de regio mee te nemen in de analyse. Daarnaast spelen factoren die te maken hebben met de leefwerelden van actoren, zoals belangen, waarden, normen, praktische factoren, beeldvorming en wensen een beslissende rol in de beleving en dus ook in de handelingen van ondernemers. Leefwereld is een term die gebruikt werd door Schutz (1962 in Long, 2001): *'[L]ifeworlds...depict the 'lived-in' and 'taken-for-granted' world of the social actor. It entails practical action shaped by a background of intentionality and values, and is therefore essentially actor-defined'* (Long, 2001:54). Het animo en draagvlak zal dus afhangen van hoe ondernemers deze GLB-wijziging zullen beleven en subjectief zullen interpreteren vanuit hun leefwereld, aldus hoe zij de werkelijkheid om zich heen begrijpen en ordenen.

2.2.6. Rol van de actorenbenadering in onderzoek

In het licht van deze theoretische zienswijze staat in dit onderzoek dus de optiek van de boer centraal. Op deze manier hoop ik inzicht te verkrijgen in hoe de werkelijkheid vanuit hun leefwereld, gebaseerd op o.a. ervaringen, waarden, opvattingen en beeldvorming, begrepen en geordend wordt tegen het licht van de GLB -hervorming. Met een actorperspectief wordt zo getracht een waarachtig beeld van de werkelijkheid te verkrijgen. Met inzicht in de percepties van boeren kunnen dan ook hun potentiële acties en diensgevolge reacties in het kader van een GLB a la HKS, dat nieuwe ontvouwingmogelijkheden kan bieden, beter begrepen worden. Met deze bevindingen zou tijdens het beleidsformatieproces rekening mee gehouden kunnen worden.

Dit onderzoek gaat dus uit van een verband tussen beleving (denken) en actie (doen). Vanuit hun visie en gebaseerd op hun opvattingen, zullen boeren wegen zoeken om op coherente wijze door te kunnen blijven boeren. Hierbij plaats ik wel een kanttekening, dat niet alles wat men denkt ook echt uitgevoerd kan worden. Externe omstandigheden kunnen een boer het moeilijk maken om bepaalde plannen ten uitvoer te brengen. Deze creëren aldus een bepaald spanningsveld.

De bedrijfsstijlenbenadering (zie paragraaf 2.2.) laat zien dat uiteenlopende waarden en opvattingen over de manier hoe te boeren – ook in relatie tot het landschap - resulteren in andere stijlen van bedrijfsvoering en -ontwikkeling. De huidige bedrijfsstijlen, incl. waarden en normen, zijn mede sturend voor potentiële reacties en handelingen van de boeren in het kader van de GLB-wijziging.

2.2. Bedrijfsstijlen, samenhang tussen denken en doen.

Boeren hanteren in de hedendaagse handelingsruimte bepaalde strategieën die straks met de verwachte hervorming van het GLB kunnen veranderen, aangezien zich er andere mogelijkheden ontvouwen. Als ik het dan heb over strategieën van boeren in relatie tot marktwerkingen, beleid en technologie, dan kom ik al dicht bij het concept van bedrijfsstijlen (Van der Ploeg, 1994, Roep et al., 1991). Bedrijfsstijlen zijn namelijk een geheel van samenhangende en door groepen boeren gedeelde opvattingen omtrent de organisatie van productie en de ontwikkeling op het bedrijf. Op basis van deze opvattingen wordt het boerenbedrijf en productie georganiseerd en wordt geanticipeerd op ontwikkelingen

in de markt, technologie en regelgeving. Het is zoals Van der Ploeg (2001) verwoordt: een manier van ordening: een systematische en doorgaande poging om samenhang te creëren in alle domeinen waarbinnen een boer(in) en familie moeten opereren (Van der Ploeg, 2001:110). Bij de invulling van de koersbepaling voor het landelijk gebied is het belangrijk om uit te gaan van de opvattingen van agrarische ondernemers en de dynamiek in de landbouw. Zoals de Bruin (1993) aangeeft is het alleen langs deze weg mogelijk om een breed draagvlak te creëren en bestaande potenties van de landbouw te verstevigen en te benutten.

Het bedrijfsstijlenconcept kan als hulpmiddel dienen om boerenbedrijven in een bepaald gebied in te delen in stijlen gebaseerd op de opvattingen van boeren en de daaruit volgende wijze van boeren (Roep et al., 1991; Van der Ploeg, 2001). Een indeling in een bedrijfsstijl baseert zich met name op belangen, perspectieven, inzichten en ervaringen van boeren, gecombineerd met bedrijfseconomische gegevens. Als analytische methode heeft het bedrijfsstijlenconcept als voordeel dat er gezocht kan worden naar gedeelde en algemene patronen in waarden en opvattingen tussen verschillende boerenbedrijven.

2.2.1. Bedrijfstijlen: drie samenhangende niveaus

Van der Ploeg (2001) onderscheidt drie samenhangende niveaus die het concept bedrijfsstijlen definiëren:

Gedeelde waarden en normen – besluitvormingsmodel

Ten eerste gaat een bedrijfsstijl over strategische noties over de wijze waarop geboerd behoort en dient te worden. Dit heeft te maken met gedeelde normen en waarden en aldus met culturele repertoires. Culturele repertoires bestaan uit al dan niet gedeelde ervaringen, kennis, inzichten, belangen, idealen, beelden en interpretaties van de context waarin boeren opereren (Hebinck en van der Ploeg, 1997; Long, 2001). De antropologische zienswijze is volgens Hebinck en van der Ploeg (1997) een belangrijke theoretische benadering die het bedrijfsstijlen-concept ten dele gevormd heeft. Deze zienswijze probeert de boeren, hun agrarische praktijken en relaties te begrijpen in de context waarin ze leven (Hebinck en Van der Ploeg, 1997). Het gaat hierbij om inzicht te verwerven in de percepties en beelden van actoren in relatie tot het platteland, hun sociale leven en boerenbedrijf. De denkbeelden over de wijze van boeren en agrarische praktijken verschillen daarbij per context, in tijd en omgeving en zijn daarbij dus sterk afhankelijk van de culturele en kennisrepertoires van boeren, inclusief hun perspectieven over landgebruik, natuur, materieel, technologie en gewasteelt.

Manifestaties van menselijk gedrag worden hier gezien als expressies van culturele repertoires. Zo is het agrarische gebruik van de groene ruimte, van natuur en landschapswaarden dan ook niet los te zien van de opvattingen over deze groene ruimte (De Bruin en Van der Ploeg, 1991). Vanuit culturele repertoires sturen aldus strategische noties het praktische handelen aan. Hierbij moeten ook keuzes gemaakt worden en in dat opzicht is een bedrijfsstijl ook een besluitvormingsmodel waar mee gecalculeerd, gewikt en gewogen kan worden.

Ontwikkelingspatroon

Naast strategische noties gebaseerd op culturele repertoires is een bedrijfsstijl ten tweede een specifieke praktijk: een interne consistente manier van boeren. De ontwikkeling, consolidatie en reproductie van bedrijfsstijlen hangen ten nauwste samen met sociale productieverhoudingen (Hebinck en van der Ploeg, 1997). Als specifieke praktijk worden de sociale relaties *in* productie; binnen het boerenbedrijf en het eigenlijke arbeidsproces,

bedoeld. Het arbeidsproces is een doelbewuste activiteit waarbij verschillende hulpbronnen zoals aarde, water, zaden naar gewassen en producten omgezet worden. Het arbeidsproces ligt besloten in de culturele en kennisrepertoires, praktijken op het boerenbedrijf en de lokale context.

De praktijk is ten dele een expressie van strategisch handelen en wordt gestructureerd door culturele repertoires. Omgekeerd gaat vanuit de praktijk ook weer feedback uit, oftewel de praktijk herbevestigt en modificeert het culturele repertoire. Vanuit een dynamisch perspectief kan een bedrijfsstijl aldus beschouwd worden als een specifiek ontwikkelingspatroon.

Strategische keuzes en posities

Naast 'interne' relaties op het boerenbedrijf zijn ten derde ook de 'externe' relaties, oftewel de sociale relaties *rondom* productie van belang, aangezien die ook de praktijk realiseren via integratie/distantiatie van andere projecten, aldus andere manieren van ordening. Deze groep van verhoudingen situeert zich rondom en op het interface tussen landbouwbeoefening en de politiek-economische omgeving. De markt, technologie en beleid markeren de handelingsruimte van actoren, terwijl er tegelijkertijd *room for manoeuvre* bestaat voor de actoren om die handelingsruimte zo strategisch mogelijk in te vullen door doelbewust te handelen.

Een bedrijfsstijl staat dus niet op zich, maar wortelt in een specifiek socio-technisch netwerk, in een geheel van bijzondere relaties met andere boeren, met subsidiestromen van de kant van de overheid, een kritische relatie ten aanzien van het adviseurencomplex, etc. (Van der Ploeg, 2001).

Agrarische ontwikkeling vanuit dit perspectief kan dus gezien worden als een strijdtoneel, als complexe, heterogene en tegenstrijdige veranderingsprocessen, waarop boeren verschillend reageren (Hebinck en Van der Ploeg, 1997). Bedrijfsstijlen kunnen in dit licht gezien worden als strategische posities vis-a-vis overheidsbeleid.

2.2.2. Bedrijfsstijlen: creëren van congruentie

Wat Van der Ploeg (2001) vooral benadrukt, is dat een bedrijfsstijl een systematische en doorgaande poging is om congruentie te creëren. Met congruentie wordt bedoeld een samenhang tussen denken en doen, dus vanuit denkbeelden en waarden over hoe te boeren naar handelingen in de praktijk en inbedding in een socio-technisch netwerk. Bij het actief creëren van deze samenhang worden verschillende ontvouwingsmogelijkheden gevolgd waarmee sterk verschillende bedrijfsstijlen kunnen ontstaan (Van der Ploeg, 2001:111). Uiteindelijk ontstaan verschillende bedrijfsstijlen doordat de landbouwbeoefening altijd en overal in balans streeft te zijn met de omgeving waarin wordt geboerd (zie ook 2.4.).

Aangezien er straks andere ontvouwingsmogelijkheden aangereikt worden door de GLB-wijziging, zullen boeren op een zodanige wijze handelen om eenzelfde congruentie - samenhang tussen denken en doen - te bereiken.

Het handelen is op dit moment onbekend aangezien het in de toekomst zal plaatsvinden. Toekomstige ontvouwingsmogelijkheden zijn echter wel door LNV in de HKS aangereikt. Opvattingen van boeren over hoe te boeren, hun huidige praktijken en natuur & landschap zijn wel te onderzoeken en vormen momenteel de enige indicatie voor hun aankomende handelen.

2.2.3. Relatie boer en land

Landbouwbeoefening is voor een groot deel gebruik maken van de groene ruimte: landschap en natuur. Landbouw wordt vaak ook wel *geframed* als drager van het landschap (GLB - conferentie Den Haag⁴, Duinhoven, 2011), d.w.z. dat de boeren op verschillende wijze het landschap vormgeven, behouden en transformeren door het uitvoeren van agrarische activiteiten. Aldus, door het landschap te gebruiken, houden boeren een bepaald type landschap en de daarbij horende natuurwaarden in stand.

Wisselwerking landgebruik en opvattingen

Wat al bekend is van de bedrijfsstijlenstudies is dat bepaalde bedrijfsstijlen beter in het landschap passen dan andere. Sommige ontwikkelingspatronen die in bedrijfsstijlen besloten liggen, staan meer op gespannen voet met beheer van landschap en natuur dan andere. Dit spanningsveld kan zich naar gelang van omstandigheden, meer of minder heftig manifesteren. Zo kunnen bijvoorbeeld prijsverlagingen het spanningsveld doen vergroten, maar een beleid gericht op het stimuleren van groen/blauwe diensten zou dit spanningsveld juist kunnen verminderen. Sommige bedrijfsstijlen passen op dit moment al beter bij een vermeende invoering van groen/blauwe diensten. **De eigen opvattingen over landschap en natuur zijn daarbij belangrijk om mee te nemen, aangezien die, samen met het gebruik ervan, in grote mate samenhangen met het beeld wat de agrarische ondernemer voor ogen heeft van het ideale bedrijf en de ideale bedrijfssituatie. Er bestaat dus een wisselwerking tussen het agrarisch gebruik van het landschap en de opvattingen hierover.**

Verskillende claims op het landschap en verwevingsmogelijkheden

De meest gewenste omstandigheden en het gebruik van de groene ruimte, van het land, van landschap variëren dus per stijl. Boeren zullen dan ook gaandeweg het landschap plooien naar hun ideaalbeeld van het bedrijf en diens gevolg zal een bepaald type landschap ontstaan. Om die reden liggen er dan ook diverse claims op het landschap die resulteren in: instandhouding, aanpassing of transformatie (de Bruin en van der Ploeg, 1991). Aangetoond is in verschillende studies (zie o.a. de Bruin en Van der Ploeg, 1991; van der Ploeg, 2001; Roep et al., 1991) dat er tussen bestaande bedrijfsstijlen aanmerkelijke verschillen zijn waar te nemen in de manier waarop landschap en natuur gebruikt worden en in de opvattingen over gewenste omstandigheden. Dit gegeven heeft belangrijke implicaties voor verwevingsmogelijkheden van natuur en landschap in de landbouw. Verweving duidt hier op het combineren en integreren van landbouw en beheer van natuur en landschapswaarden. **Er bestaat dus een verband tussen verschillende bedrijfsstijlen en verwevingsmogelijkheden van landschap en natuur in bedrijfsvoering. Om die reden is het belangrijk om de denkbeelden en opvattingen van boeren over landschap en natuur in relatie tot hun bedrijf mee te nemen aangezien die hun besluitvorming en koers mede zullen bepalen. Met name betreffende de mogelijkheid en wenselijkheid van het verweven van functies in hun bedrijfsvoering.**

⁴ Tussen Brussel en Den Haag, Seminar over de toekomst van het Europees Landbouwbeleid, 16-09-2010- georganiseerd door PD GLB van het Ministerie van LNV

Een bedrijfsstijl is dus mede bepalend voor het animo en de bereidheid van boeren om beheer van natuur en landschap in de bedrijfsvoering te internaliseren. Dit werd ook al aangetoond in de studie van Van der Ploeg en Bruin (1997) dat sommige boeren, op basis van hun bedrijfsstijl, minder bereid zijn om verweving in hun bedrijfsvoering toe te passen, ook al worden de mogelijkheden om dit te bereiken gefaciliteerd door bijv. toewijzing van extra grond. Dit is het geval, omdat **verweving botst met de boer's opvattingen over de manier waarop geboerd dient te worden**. Vernieuwing van het GLB, waar de mogelijkheid tot verweving vergemakkelijkt wordt doordat er voor groen en blauwe en andere maatschappelijke waardevolle diensten betaald zal worden, is dus geen garantie voor de bereidheid en animo van agrarische ondernemers om deze te verweven in hun bedrijfsvoering.

2.2.4. Aandeel van bedrijfsstijlenbenadering in onderzoek

Dit onderzoek heeft niet als doel om tot een indeling van bedrijfsstijlen te komen, aangezien hiervoor een groter aantal boeren geïnterviewd moet worden en er gebruik gemaakt moet worden van meerdere onderzoeksmethoden als ook op een gedetailleerder niveau (o.a. analyse van bedrijfseconomische gegevens).

Wat wel voor dit onderzoek bruikbaar is en wat door het concept bedrijfsstijlen aangeduid wordt is dat er samenhang bestaat tussen de opvattingen (denken) van agrarische ondernemers over de wijze van boeren, hun eigen bedrijfsvoering, het landschap en hun praktisch handelen (doen). De opvattingen van boeren over hun boer-zijn (identiteit), de manier waarop te boeren, hun ideaal beeld van het bedrijf en tot het landschap zal veel zeggen over de besluitvorming van boeren, om wel of niet mee te doen met een GLB zoals voorzien door de HKS.

De bedrijfsstijlenbenadering zal structurerend zijn voor mijn onderzoek, aangezien ik uitga van een samenhang tussen de denkbeelden en opvattingen van boeren met hun handelen, waarop de HKS invloed op heeft als externe impuls, als interventie.

Daarnaast zie ik nuttige, praktische aspecten in deze benadering waarmee ik na mijn veldwerk tot een indeling kon komen van twee uiteenlopende typen boeren die ongeveer op dezelfde wijze denken en zullen handelen naar aanleiding van de HKS. De indeling die gemaakt is, is zoveel mogelijk gebaseerd op de belangen, perspectieven, het inzicht en de ervaringen van de boeren zelf (Van de Ploeg & Roep 1990:2), vanuit hun leefwereld, betreffende het GLB, de HKS, de bedrijfsvoering en het landgebruik.

Ik ben dus op zoek naar overeenkomsten en verschillen, oftewel algemene patronen, tussen verschillende boerenbedrijven vanuit de optiek van de actor en hoe die vanuit hun leefwereld in zullen spelen op het veranderend bestuurlijk kader.

2.4. Analytisch begrippenkader

De bovenbeschreven theoretische zienswijzen zijn structurerend en bedoeld ter onderbouwing voor mijn onderzoek. Deze geven aan dat actoren *agency* hebben en gebaseerd op kennis, ervaringen, waarden, overtuigingen en normen, verschillend zullen handelen op interventie van buitenaf. Bedrijfsstijlen zijn hierbij een uiting van de doorgaande pogingen van boeren om congruentie te creëren tussen de verschillende sociale domeinen

van de boer en zijn/haar gezin. Hierbij worden waarden, opvattingen en denkbeelden gezien als interne factoren die bepalend zijn voor hun handelen.

In hoofdstuk 1 is het analytische onderzoeksschema voor dit onderzoek geïntroduceerd. Hierin werd duidelijk dat dit onderzoek zich focust op de opvattingen en waarden van boeren rondom de groene ruimte, natuur & landschap, hun bedrijfsvoering en de HKS.

Om deze opvattingen van boeren te onderzoeken heb ik, na de uiteenzetting van de theoretische onderbouwing, nog enige analytische tools nodig die ik in dit begrippenkader zal behandelen. Ik beschouw *framing*, waardeoriëntaties, *sense of place*, grondhoudingen en arrangementen als bruikbare theoretische concepten voor de analytische kant van dit onderzoek.

2.4.1. Framing - Referentiekaders

Om enig inzicht te verkrijgen in opvattingen van boeren, is het nuttig om de factoren die opvattingen beïnvloeden te begrijpen. *Framing* is een concept dat hiervoor geschikt is. *Framing* is een manier van selecteren, organiseren, interpreteren en betekenis geven en creëert daardoor een soort van referentiekader dat mensen helpt te analyseren, overtuigen en te handelen (Rein en Schon, 1986:4). Het is een proces dat mensen helpt te categoriseren en de wereld om hen heen te structureren en ordenen (Fauconnier et al., 1992). Frames, oftewel kaders, tonen een bepaald perspectief dat betekenis kan geven aan een bepaalde situatie waardoor mensen handelen. *Framing* heeft dus te maken met evaluatieve kaders waarop mensen meningen vormen en keuzes maken (Boogaard, 2009, Aarts en Van Woerkum, 2006). Mensen hebben veelal andere referentiekaders en om die redenen handelen en interpreteren ze vaak ook anders (Rein en Schon, 1986).

Een referentiekader kan beschreven worden als een hele set van waarden, normen, overtuigingen, kennis en ervaring waarop mensen beleven, oordelen en handelen (Jager et al., 2004). Aarts en Van Woerkum (1994) onderscheiden verschillende factoren die een referentiekader opmaken:

- Kennis en ervaringen
- Belangen
- Waarden en overtuigingen
- Normen

Dit is ook een beetje wat terugkomt in Long's verhaal, namelijk dat mensen op basis van opgebouwde ervaringen en overtuigingen de wereld om zich heen construeren en in veranderende situaties anders reageren.

Kennis en ervaringen van boeren aangaande overheidsbeleid en werken met natuur en landschap zullen verschillende reacties en handelingen opleveren. Daarbij spelen belangen natuurlijk ook een rol. Boeren hebben toch vaak een overwegend economisch belang bij het platteland d.m.v. landbouwbeoefening, terwijl het belang van burgers vaker ligt op recreatie, rust en schoonheid. Waarden worden vaak gebruikt als selectiecriteria waarop iets gedefinieerd wordt als 'goed' of 'slecht' (Termeer and Koppenjan 1997), al hangt dit vaak af van waardenprioriteiten (zie sectie 2.4.2.). Overtuigingen zijn sterke en vaststaande meningen en denkbeelden (Jager et al. 2004)., e.g. 'dieren zijn ondergeschikt aan mensen' of 'als boer ga je voor de hoogst mogelijke productie'. Normen zijn specifiek en uitgesprokener en zijn sociale regels wat wel en niet hoort (Jager et al. 2004).

Al deze factoren zijn met elkaar verbonden en een verandering in een van deze factoren heeft ook invloed op de anderen. Deze factoren moeten om die reden volgens Boogaard (2009) en Aarts en van Woerkum (1994) dan ook in samenhang bestudeerd worden. Bedrijfsstijlen kunnen in deze context gezien worden als uitingen van keuzes en handelingen die gebaseerd zijn op een specifiek referentiekader.

In *framing* zijn twee theoretische stromingen te onderscheiden (Bommel, 2008): de cognitieve frame theorie (Minsky, 1975) en de 'frames in interactie'-theorie (Goffman, in Bommel, 2008). De cognitieve frame theorie gaat uit van 'vaststaande frames' in de herenen van mensen. Als mensen terechtkomen in een nieuwe situatie selecteren zij uit hun geheugen een stukje van dit referentiekader waarop zij zullen handelen (Minsky, 1975). De 'frames in interactie'-theorie gaat uit van frames als een communicatief middel waarbij deze gebruikt worden in onderhandelingsprocessen (Bateson, 1958 in Bommel, 2008; Putnam en Holmer, 1992).

Ik zal bij dit onderzoek uitgaan van een combinatie van beide stromingen in navolging van Aarts en Van Woerkum (2006) en Bommel (2008) waar frames gezien worden als constructies d.m.v. van interacties waarbij uitgegaan wordt van het combineren en integreren van cognitieve bouwblokken die refereren naar opgebouwde ervaringen, verwachtingen, doelstellingen aangaande het thema, de betrokken actoren en het proces dat plaatsvindt.

Er kunnen verschillende typen frames geïdentificeerd worden, waarbij in situaties van onenigheid en conflict de belangrijkste als volgt zijn (Kaufman et al., 2003; Bommel, 2008):

- *Identiteit frames*: actoren zien zichzelf als een bepaalde identiteit in de context van specifieke situaties. Deze identiteiten ontstaan door zelfconceptie en groepsverwantschappen. Als er het gevoel ontstaat dat iemands identiteit wordt bedreigd, dan zal die persoon vaak sterk tegendraads handelen. Zo zijn typische reacties in identiteitsbedreigingen: het negeren van informatie en perspectieven die de identiteit bedreigen, het versterken van netwerken en verbondenheid met gelijkgestemde groepen en het negatief agenderen van buitenstaanders.
- *Karakterisering frames*: in conflictsituaties zien actoren anderen met bepaalde karakteristieken die erg verschillen van hoe diezelfde personen zichzelf zien. Dit komt dichtbij het concept stereotypering. Zulke karakteristieken hebben tot effect dat de legitimiteit van anderen ondermijnd wordt, er twijfels ontstaan over de motivaties van die personen. Deze frames zijn sterk gelinkt aan identiteit frames, aangezien ze het doel hebben om de eigen identiteit te versterken en acties en handelingen naar anderen te rechtvaardigen.
- *Machtframes*: In conflictsituaties bestaat vaak een strijd die gaat over het wijzigen van instituties en besluitvormingsprocedures. De beleving van actoren over macht en sociale controle spelen een belangrijke rol in deze dynamiek. Machtframes helpen niet alleen de actor te bepalen welke vormen van macht legitiem zijn, maar ook welke vorm van macht het voordeligst is voor iemands positie.
- *Conflict management frames*: Actoren zullen verschillende opties mogelijk achten voor het vinden van een antwoord op problemen afhankelijk van de actor's identiteit, karakterisering en beleefde machtsverhoudingen. Deze opties kunnen

bijvoorbeeld zijn: ongehoorzaamheid, onderhandeling, geweld of juridische procesvoering.

- *Risico- en informatiefames*: in bepaalde twisten en geschillen zijn er vaak verwachtingen over de toekomst waar gebeurtenissen als risicovol of onzeker worden gezien. In zulke situaties ontwikkelen actoren bepaalde risico- of informatiefames waar verschillende beoordelingen over het niveau en de omvang van een bepaald risico geschapen worden. Risico en informatiefames hangen niet alleen af van de actor's belangen, maar ook van de educatie, blootstelling aan risico, bekendheid met risico, deskundigheid, hoe erg het risico wordt geducht en van potentieel rampzalige impacts.
- *Verlies-Win frames*: Het is gebruikelijk dat de meeste actoren tijdens onenigheden of geschillen focussen op de potentiële verliezen i.p.v. op de winstmogelijkheden. Mensen hebben de neiging anders te reageren op een voorgestelde actie wanneer de verwachte consequenties verwoord worden in termen van verlies of winst. Hierbij wordt een mogelijk verlies eerder opgemerkt dan een mogelijke winst.

Deze typeringen kunnen helpen om de verhaallijnen van de respondenten beter te begrijpen en te categoriseren naar aanleiding van de GLB-wijziging en voorgestelde plannen in de HKS. Tijdens de interviews zal ik proberen achter de verschillende referentiekaders van boeren te komen, door thema's aangaande ervaringen, gebeurtenissen en hun opvattingen over bedrijfsvoering, het landgebruik en het GLB aan te stippen.

De beleidswijziging is een interventie van buitenaf en mensen zullen daar verschillende *frames* voor hebben en dat op andere manieren verwoorden. Als interviewer en respondent communiceren wij tijdens het interview, waarbij gedachtegangen op bepaalde wijze verwoord (*geframed*) worden. Deze verwoordingen zijn verwijzingen naar de kennis, ervaringen, normen, belangen, overtuigingen en waarden, oftewel de referentiekaders.

Bij het analyseren van de transcripten van de interviews zal ik zo veel mogelijk uitgaan van deze verwoordingen om zo dicht mogelijk bij de actor's wereld te blijven. In de psychologie heet deze techniek '*joining*'.

Ik zal echter een combinatie gebruiken van mijn eigen interpretaties als onderzoeker. Dit aangezien het interview in interactie heeft plaatsgevonden en dienovereenkomstig een creatie is van de interviewer en respondent.

2.4.2. Waarden en oriëntaties

Waarden zijn vaak impliciet aanwezig in mensen, ook al zijn mensen zich vaak niet bewust van bepaalde waarden (Boogaard, 2009). Rokeach's boek *The Nature of Human Values* wordt vaak gebruikt als uitgangspunt in studies over waarden. Rokeach beschrijft een waarde als 'as "an enduring belief that a specific mode of conduct or end-state of existence is personally or socially preferable to an opposite or converse mode of conduct or end-state of existence" (Rokeach 1973:5). Schwartz (2006:143) ziet dat waarden "serve as standards or criteria that guide the selection or evaluation of actions, policies, people and events". Boogaard (2009) benoemt vier kenmerken van waarden die in beide studies van Rokeach en Schwartz terugkomen:

- *Values function as criteria on which people make evaluations*
- *Values are relatively stable beliefs*

- *Values cannot be right or wrong, they imply a priority*
- *Values are the core of a culture*

Waarden zijn ten eerste sturend en richtinggevend in de levens van mensen (Rokeach, 1973). Waarden in die zin beïnvloeden de manier waarop mensen leven en de keuzes die ze maken in hun leven, zoals in levensstijl, wereldbeeld, consumentengedrag en politieke voorkeur. Dus onderzoek naar waarden kan inzicht geven in de opvattingen van mensen (Oppenhuisen, 2000).

Daarbij zijn waarden ten tweede stabiele overtuigingen (Vinken and Soeters (2004), m.a.w. ze zijn moeilijk in korte tijd te veranderen aangezien waarden vaak in de eerste jaren van een mensenbestaan geïnternaliseerd en verankerd zijn (Berger and Luckmann 1967). Dit is een belangrijk gegeven aangezien het aangeeft dat de invloed van waarden op de opvattingen van mensen zwaarder weegt, dan directere en vaak kortere motivaties (Boogaard, 2009).

Waarden ten derde kunnen niet beoordeeld worden in de zin van slecht of goed. Waardeverschillen zijn vaak gebaseerd op een verschil in prioriteiten van waarden (Schwartz and Bilsky 1990). Mensen, groepen en culturen geven aan sommige waarden meer prioriteit dan anderen (Schwartz and Boehnke 2004).

Waarden en verschil in prioriteiten is dan ook ten vierde inherent verbonden aan een cultuur (Hofstede 1980, Inglehart 1997, Schwartz and Bilsky 1987).

Om achter de waarden van mensen te komen wordt vaak gebruikt gemaakt van een *ranking* van waarden. Rokeach (1973) ontwierp hiervoor een lijst met 18 waarden die hij respondenten vroeg om te ranken op volgorde van belangrijkheid. Als men de waarden clustert naar gelang prioriteit, dan wordt een set van waarden verkregen die ook wel waardeoriëntaties genoemd wordt. Waardeoriëntaties zijn een set van belangrijke waarden voor een groep mensen (Boogaard, 2009).

In mijn onderzoek zal ik deels van deze methode gebruik maken door een bepaalde set maatschappelijk waardevolle diensten te laten ranken (vraag 6) (Zie H3 – Methoden) waarachter bepaalde waarden schuilgaan.

2.4.2. *Sense of Place: Relatie boer en land*

Sense of place is een concept dat de relatie tussen mensen en hun ruimtelijke omgeving beschrijft. Een ruimte (objectieve notie) wordt getransformeerd in een plek (subjectieve notie) als mensen er bekend mee raken en het verbinden met hun culturele waarden, sociale betekenissen en persoonlijke ervaringen (Tuan, 1997 in Hunziker et al., 2007:49). Met andere woorden: de ruimte gaat iets voor mensen betekenen en wordt een plek. *Sense of place* verwijst naar de verschillende en diverse betekenissen van een plek en benadrukt de neiging van mensen om sterke, emotionele banden met bepaalde plekken te vormen (Williams en Stewart, 1998). Een sterke *sense of place*, zo gaat de redenering, zal ook ten gevolge hebben dat mensen actief betrokken zijn bij het behoud en de zorg voor een goede staat van die plek. Het is dus goed mogelijk dat een sterke *sense of place* zal resulteren in bepaald gedrag om zorg te dragen voor het landschap, inclusief de natuurwaarden. Er bestaat dus volgens vele wetenschappers een correlatie tussen *sense of place* (waarden)

en *sense of responsibility*, dat zich uit in gedrag (Buchecker et al., 2003; Volker, 1997; Falk en Kilpatrick, 2000).

Boeren zullen door te werken en wonen ook een bepaalde *sense of place* hebben wat resulteert in een verantwoordelijkheidsgevoel om zorg te dragen voor het landschap. Door uit te gaan van hun context en waarden t.o.v. de plek waar ze werken en wonen, wordt gekeken of dit inderdaad resulteert in een verantwoordelijkheidsgevoel om zorg te dragen voor het landschap en er wordt gekeken op welke manier dat zich uit. Verantwoordelijkheid houdt in dat niet alleen op dit moment, maar ook over een langere tijd zorg voor de omgeving gedragen wordt. In het onderzoek zal dus aandacht zijn voor de historische achtergrond en de toekomstige gedachten aangaande diverse maatregelen. Het is daarnaast nodig om van het niveau van gedachten en waarden te gaan naar de dagelijkse praktijk, wat er op dit moment aan agrarisch- en landschapsbeheer gedaan wordt. Dit is nodig om te zien of de *sense of place* en *responsibility* dus wel echt resulteren in een bepaalde praktijk om zorg te dragen voor het landschap en dient ook als een soort van check of er niet alleen sociaal wenselijke antwoorden gegeven worden.

Om er achter te komen wat voor een *sense of place* boeren met hun land hebben, wordt de concept onderzocht m.b.v. van de grondhoudingentheorie van Zweers (2.4.3.) en de arrangemententheorie van Keulartz (2.4.4.). Het begrip *firmitas* komt terug in de onderzochte historische en huidige agrarische praktijken. Via deze reconstructie, kan gekeken worden welke specifieke consistente ontwikkelingslijnen boeren tonen in relatie tot de omgang met het landschap. Deze ontwikkelingslijnen zeggen dan ook iets over de *sense of responsibility*.

2.4.3. Grondhoudingen t.o.v. natuur

Om tot een duidelijke indeling te komen van de verschillende *senses of place* die boeren kunnen hebben t.o.v. hun eigen omgeving kan de grondhoudingentheorie van de Nederlandse milieufilosoof Wim Zweers (1995) uitkomst bieden als hulpmiddel.

Een houding wordt door sociaalpsychologen opgevat als een stel overtuigingen en opvattingen met betrekking tot een object of situatie (waardenperspectief) (Looijaard, 2010). Dit waardenperspectief bepaalt de houding en de houding bepaalt hoe we met een object of situatie, in dit geval de natuur, omgaan. Deze houding wordt ook wel grondhouding genoemd. (Looijaard, 2010)

Waardenperspectief → Grondhouding → Omgang met de natuur

De grondhoudingentheorie gaat vooral in op normen en waarden en dus op de normatieve dimensie van natuurbelden: wat is de positie van de mens ten opzichte van de natuur, hoe dient hij te handelen ten opzichte van de natuur.

Zweers (1995) onderscheidt hierin zes grondhoudingen (zie kader): despoot, verlichte heerser, rentmeester, partner, participant en natuurmysticus. Elke grondhouding kenmerkt zich door eigen fundamentele opvattingen en waarden die bepalend zijn voor de omgang met de natuur en - daarmee samenhangend - voor de visie op de relatie tussen mens en technologie en tussen mens en economie.

De volgorde van deze indeling in grondhoudingen valt nagenoeg samen met de mate waarin het accent gelegd wordt op de instrumentele dan wel de intrinsieke waarden van

natuur (Zweers 2005). Langs dit continuüm van grondhoudingen zit ook een ordening van antropocentrische naar meer ecocentrische houdingen (Drenthen en Kockelkoren, 1999; Looijgaard, 2010). In de antropocentrische visie wordt de natuur meer aanschouwd als materiaal, als een *resource*, in plaats van, zoals bij de ecocentrische visie, als een onafhankelijke, onuitputtelijke bron, *source*.

De antropocentrische en ecocentrische houdingen kunnen vergeleken worden met twee ecofilosofische visies *shallow ecology* en *deep ecology* (Buteo, 2011). In het natuurfilosofische debat van de afgelopen decennia vormt *deep ecology* de richting met de meest uitgesproken en samenhangende visie op de relatie tussen mens en natuur.

Deep ecology pleit voor een omkering van waarden, voor een wereldbeeld waarin alle organische en anorganische entiteiten - van mens en dier tot plant en berg - knopen zijn in een netwerk van samenhangende intrinsieke relaties. De mens staat daar niet buiten of boven, maar neemt er deel aan, vormt een onderdeel van het permanente proces van ontstaan en vergaan dat de natuur is. Deze visie valt redelijk samen met de partner en participant grondhoudingen van Zweers.

Shallow ecology stelt dat het milieu- en natuurbeleid economische groei niet in de weg hoeft te staan. Groei zou zelfs nodig zijn voor de ontwikkeling van technologische middelen, die de aantasting van het milieu verminderen. *Shallow ecology* vormt het fundament van de invloedrijke studie 'Our common future' dat de Wereld Commissie voor Milieu en Ontwikkeling van de VN in 1987 uitbracht. Deze studie staat bekend als het 'Brundtland-rapport', genoemd naar de commissievoorzitter, de toenmalig Noorse premier Gro Harlem Brundtland. Kernbegrip is duurzame ontwikkeling: "een ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie zonder daarmee voor toekomstige generaties de mogelijkheid in gevaar te brengen om ook in hun behoeften te voorzien". De mens van nu en later staat centraal. Plant, dier en ecosysteem zijn dienstbaar aan zijn welzijn. De grondhoudingen: verlichte heerser en rentmeester kunnen tot *shallow ecology* gerekend worden.

De categorieën in deze grondhoudingen moet gezien worden, zoals Zweers benadrukt, als ideaaltypische reconstructies. Het zijn typeringën waaraan niemand helemaal aan voldoet. Zo is niemand uitsluitend een despoot of participant. Menselijk gedrag vertoont doorgaans een mengeling van aan elkaar grenzende grondhoudingen. Toch kan deze indeling helpen om de *sense of place* van boeren, hun relatie met het land, te verduidelijken en te laten zien dat er verschil onder boeren bestaat in hun visie op natuur en hun positie daarin. Zo zal een verlichte heerser anders omgaan met zijn land, dan een partner of participant, ondanks dat ze allemaal een sterke *sense of place* hebben.

2.4.4. Arrangemententheorie

De grondhoudingen t.o.v. natuur (Zweers, 1995) heb ik o.a. onderzocht m.b.v. een visuele methode (zie H4). Ik heb boeren 3 typen landschappen laten zien die ik zelf typeer als kleinschalig, grootschalig en wildernis. Deze landschappen hebben veel te maken met de arrangemententheorie (Keulartz et al., 2000). Keulartz et al. (2000) beschouwen natuurbeelden als 'complexe formaties, waarin verschillende argumentatiestijlen met elkaar vervlochten zijn' (:9). De arrangemententheorie ziet natuurbeelden als netwerken van drie dimensies:

- de cognitieve (ecologische) dimensie: ideeën over wat natuur is
- de normatieve (ethische) dimensie: ideeën over hoe te handelen t.o.v. de natuur
- de expressieve (esthetische) dimensie: belevingswaarden van natuur.

Grondhoudingen ten opzichte van natuur (Zweers, 1995)

De *despoot* onderwerpt de natuur aan zich, desnoods met geweld, en doet ermee wat hij wil, daarbij niet gehinderd door overwegingen van moraliteit of matigheid. In de huidige tijd is de despoot vaak een technocraat, met een onbeperkt vertrouwen in de mogelijkheden van de technologie, voor wie er geen grenzen aan groei zijn.

De *verlichte heerser* heerst nog steeds over de natuur, maar beseft tegelijk dat hij van haar afhankelijk is, dat hulpbronnen eindig zijn en ecosystemen een beperkte draagkracht hebben. Tegelijk bestaat het besef dat we met onze technologie niet de hele wereld naar onze hand kunnen zetten. Maar waar dat wel mogelijk is, moet dat vooral gebeuren. De mens kan altijd iets beters van de natuur maken. Hij heeft dan ook het recht met zijn innoverende technologie - waaronder genetische manipulatie - in te grijpen in natuurlijke processen (Buteo, 2011). Op die manier kan hij de natuur 'verrijken' en beter bruikbaar maken voor zijn eigen doeleinden. In die visie is ook een cultuurlandschap van groter waarde dan wilde, onbewerkte natuur. En een bos kappen om plaats te maken voor een industrieterrein is geoorloofd, als dat maar wordt gecompenseerd met 'ecologische herinrichting', dat wil zeggen het scheppen van 'nieuwe natuur' op een andere plaats (Buteo, 2011). Aldus, de benadering blijft instrumenteel: de heerser streeft ernaar om de mogelijkheden van de natuur zoveel mogelijk tot ontwikkeling te brengen ten behoeve van menselijk nut.

De *rentmeester* beheerst niet meer de natuur eigenmachtig maar beheert haar namens de 'eigenaar' aan wie hij verantwoording schuldig is: in de christelijke variant is dat God, in de wereldlijke is dat de (toekomstige) mensheid. Dat kan een belangrijke, beperkende uitwerking hebben op het gebruik van natuurlijke hulpbronnen. De verhouding tot de natuur blijft nog steeds instrumenteel en antropocentrisch: de toonzetting is echter meer conserverend, en gericht op behoud.

De *partner* werkt met de natuur samen op basis van gelijkwaardigheid, namelijk om zo goed mogelijk beider 'doeleinden' te realiseren. Gestreefd wordt naar harmonisering van doeleinden van ecologische systemen en doeleinden van maatschappelijke systemen; beide eerder vanuit een dynamisch dan vanuit een statisch perspectief. Het beleid van de mens heeft dan niet alleen mensgerichte, maar ook natuurgerichte doelstellingen. Essentieel is dat de 'status' van de natuur nu evenwaardig is aan die van de mens. Deze grondhouding wijst net als aan de mens, ook aan de natuur een intrinsieke waarde toe.

De *participant* beschouwt de natuur als een geheel waarvan hij deel uitmaakt, niet slechts biologisch maar vooral ook zodanig dat er een ervaring van verbondenheid is waaraan hij een betekenis ontleent die tenminste medebepalend is voor zijn zelfbeeld. De natuur is groter dan hij, iets wat ook doorgaat als hij zou ontbreken. Hij 'neemt deel' aan de natuur, maar wel als zelfstandig, identiteit- en cultuurbezittend wezen. De mens streeft ook binnen het participatiemodel doelen na. Menselijke normen en waarden, maar ook wetenschap en technologie hoeven niet strijdig te zijn met het participatiebegrip, maar kunnen wel beperkt worden door dit begrip.

De *unio mystica* geeft een eenheid met de natuur aan, waarbij het afzonderlijk ervarende 'ik' wegvalt en opgaat in een natuur die in deze voorstelling veelal een (immanent) goddelijk karakter krijgt.

De grondhoudingen van Zweers benadrukken vooral de normatieve dimensie. De nadruk van de arrangemententheorie ligt vooral op de cognitieve dimensie. Deze dimensie bepaalt de indeling in arrangementen, waaraan vervolgens normatieve en expressieve elementen worden toegevoegd.

Keulartz et al. (2000) onderscheiden drie arrangementen: het wildernisarrangement, het arcadisch arrangement en het functionele arrangement. De drie afbeeldingen van land-

schap komen precies overeen met deze indeling van arrangementen. Ondanks dat de cognitieve dimensie bij deze benadering de overhand heeft, komen er ook normatieve en esthetische elementen bij kijken. Volgens Keulartz et al. (2000) is het wildernisarrangement sterk verweven met een ecocentrische, aldus de participanthouding, het arcadische arrangement met een rentmeester/partnerhouding en het functionele arrangement met een antropocentrische, dus meer despoot/verlichte heerserhouding.

Arrangementen van natuurbeelden (Keulartz et al., 2000)

Het *'wildernis'-arrangement* ziet natuur als ongerept en wild, waarin geen menselijk ingrijpen aanwezig is. De natuur wordt gezien als zelfregulerend. Dit beeld komt veel voor in de systeemecologie, waarin natuurlijke processen een grote rol spelen. Om natuurlijke processen plaats te kunnen laten vinden, zijn grote gebieden nodig.

Het *arcadische arrangement* is gericht op patronen die in de loop van de menselijke ontginningsgeschiedenis zijn ontstaan en die een zekere cultuurhistorische betekenis hebben. Gebieden die zijn beïnvloed door de mens worden dus gezien als natuur. Karakteristiek voor dit arrangement is de duiding in termen van plantengemeenschappen, afzonderlijke soorten als onderdeel daarvan en biologische en (fysisch) geografisch omschreven landschappen als grotere verbindende eenheden. Dit beeld komt dan ook veel voor in de structuurecologie.

Het *functionele arrangement* ziet ook gebruiksnatuur als natuur. Natuur kan sterk gecultiveerd en functioneel zijn, waarin de hand van de mens alomtegenwoordig is en de natuur ten nutte van de mens is. Dit beeld komt veel voor in de productie-ecologie.

Door deze driedeling, gebaseerd op de arrangementen, in landschappen te gebruiken, stimuleer ik een discussie en kan ik meer inzicht verkrijgen in de grondhoudingen en dus waardeoriëntaties van de boeren t.o.v. de natuur en het landschap.

=====

Uitgaande van deze theoretische onderbouwing en analytische begrippen, zal dit onderzoek dus als uitgangspunt de verhalen van boeren, hun opvattingen over hun boerenbedrijf en hun waarden t.o.v. natuur en landschap nemen. Dit om meer inzicht te verkrijgen of boeren een mogelijkheid zien om maatschappelijk waardevolle diensten te ondernemen, m.a.w. een verweving van functies op hun bedrijf te realiseren in het kader van een groener en maatschappelijker GLB.

Ik neem hierbij een interpretatieve onderzoekshouding aan. Ik gebruik de term: handelingsperspectief, aangezien ik het perspectief van de actor in acht neem en verschillende mogelijkheden bespreek, waar vanuit de leefwereld (waarden, normen, opvattingen, context) van de actor gereageerd en gehandeld kan worden. In deze term handelingsperspectief ligt de samenhang tussen denken (perspectief) en doen (handeling) besloten.

De besproken theoretische concepten houden verband met mijn methoden en wijze van data-analyse die besproken worden in het volgende hoofdstuk.

H3. Onderzoeksopzet en Methodologie

Dit onderzoek kan gezien worden als een ex-ante evaluatie daar het gaat over het toekomstige GLB en met name hoe het idee van MW diensten zou kunnen uitpakken op bedrijfs- en gebiedsniveau. Om hier meer over te kunnen zeggen wordt onderzoek gedaan naar de handelingsperspectieven van de directe gebruikers, de agrarische ondernemers, in Noordoost Overijssel. Het onderzoek heeft dus een verkennend karakter waar bepaalde onderzoeksmethodes zich bij uitstek voor lenen.

Dit onderzoek heb ik in samenwerking gedaan met het Centrum voor Landbouw en Milieu (CLM), een zelfstandig en onafhankelijk adviesbureau, dat opereert op het gebied van landbouw, platteland, milieu en natuur & landschap (www.clm.nl). De meerwaarde van deze samenwerking was dat ik kon putten uit hun praktijkervaringen en -netwerk en daarbij bleek hun agrarische en technische kennis ook uitermate nuttig bij de onderzoeksopzet van mijn afstudeeronderzoek.

Dit hoofdstuk behandelt als eerste de onderzoeksgebieden, daarna de onderzoeksopzet en de bijhorende onderzoeksmethoden en besluit met de uiteenzetting van de data-analyse.

3.1.Onderzoeksgebieden

In de inleiding is beschreven hoe het toekomstige GLB er uit zou kunnen zien met de 3 sporen zoals beschreven in de HKS. Voortbouwend op het SER-rapport (SER, 2008), wordt in de HKS ook het 4-bedrijven model genoemd. Dit vier-bedrijven model is leidend geweest in de keuze van mijn onderzoeksgebieden en wordt daarom hieronder uitgelicht.

Het vier-bedrijven model

Het vier-bedrijven model is ingedeeld op basis van de 3 sporen en deelt de landelijke gebieden op in twee categorieën. Als eerste wordt er in het model (figuur 11) een bestuurlijke begrenzing gemaakt: Maatschappelijk Waardevol Gebied (MWG) en een gebied dat daarbuiten valt. Met gebrek aan een betere terminologie noem ik het gebied dat buiten het MWG valt een N(iet)-MWG. Vanuit het Rijk beredeneerd zijn MWG's o.a. de Nationale Landschappen, Natura 2000 gebieden en kleinschalige landschappen met veel landschapselementen. Als de HKS en/of dit model aangenomen wordt, betekent het dat de bestuurlijke begrenzing straks op de Nederlandse kaart vastgelegd wordt. Dit zal dan ook mede het speelveld en handelingsruimte voor boeren bepalen.

Met deze bestuurlijke begrenzing ontstaan er twee categorieën bedrijven: bedrijven in een MWG (categorie 2) en in een N-MWG (categorie 1). Naast deze bestuurlijke scheiding, kunnen beide type bedrijven de keuze maken om maatschappelijk waardevolle diensten zoals groene&blauwe diensten aan te bieden (spoor 3).

Bedrijf 2 heeft per definitie te maken met spoor 2; het in stand houden van de basiskwaliteit van het landschap. Daarnaast heeft het een keuze om in aanmerking te komen voor spoor 3 (actieve groene & blauwe diensten) en vervalt zo in categorie 4.

Bedrijf 1 heeft ook de keuze om naast het produceren van alleen voedsel (spoor 1), groene& blauwe diensten aan te bieden en zou zo in categorie 3 vallen.

		Gebieden met beperkingen (natuurlijk of bestuurlijk) ?	
		nee	ja
Aanbieding van collectieve diensten?	nee	1 Bedrijven die produceren in gebieden zonder beperkingen en alleen 'voedsel' produceren	2 Bedrijven die produceren in gebieden met beperkingen en alleen 'voedsel' produceren
	ja	3 Bedrijven die produceren in gebieden zonder beperkingen en ook andere (groen/blauwe) diensten aanbieden	4 Bedrijven die produceren in gebieden met beperkingen en ook andere (groen/blauwe) diensten aanbieden

Figure 11 Het vier-bedrijven model (SER, 2008)

De vraag is natuurlijk of de boerenbedrijven in categorie 1 en 2 die *in* of *buiten* de bestuurlijke begrenzing vallen, de omslag naar 3-4 maken. Dit hangt, zoals beschreven in het theoretisch kader, af van hoe boeren deze GLB - wijzigingen beleven, aldus interpreteren vanuit hun leefwereld (referentiekaders) en of ze dus overeenkomen met de waardeoriëntaties en beleving van boeren. Deze bestuurlijke begrenzing zou een boer en zijn bedrijfsontwikkeling dus kunnen sturen in bijv. welke strategie een boer kiest of eerder zal oppakken.

Twee onderzoeksgebieden

Voortbouwend op het vier-bedrijven model heb ik twee gebieden in Noordoost Overijssel gekozen en heb binnen elk gebied tien melkveehouders geïnterviewd. Het eerste gebied is een MWG: het Nationale Landschap Noord - Oost Twente. Het tweede onderzoeksgebied (N-MWG) ligt buiten het MWG en is het gebied dat ten noordwesten van het Nationale Landschap ligt (zie fig.12⁵).

Door twee verschillende gebieden te pakken, met een andere bestuurlijke begrenzing, maar zo veel mogelijk op elkaar lijkend qua context, bodem en historie heb ik gekeken naar hoe het toekomstige GLB, zoals beschreven in de HKS, zou kunnen uitwerken in

⁵ Ondergrond topografische kaart komt van: Atlas Overijssel:
<http://gisopenbaar.overijssel.nl/website/atlasoverijssel/atlasoverijssel.html>

de praktijk. Hierbij heb ik als uitgangspunt de opvattingen, referentiekaders en waarde-oriëntaties van agrarische ondernemers genomen.

Het zwart omlijnde gebied in fig. 12 geeft de begrenzing van het Nationale Landschap Noordoost Twente aan, terwijl het rood omlijnde gebied een landschap aanduidt waar het accent op de moderne landbouwproductie ligt en dat straks, uitgaande van de typing in de HKS, buiten de maatschappelijke waardevolle begrenzing van het GLB valt. De begrenzing van het laatste gebied is door mij zelf gekozen, terwijl de begrenzing van het Nationale Landschap officieel vastgesteld is. Het rode gebied (niet-MWG) valt in de gemeenten Twenterand en Hardenberg. Het Nationale Landschap (MWG) heeft vier gemeenten: Tubbergen, Dinkelland, Oldenzaal en Losser.

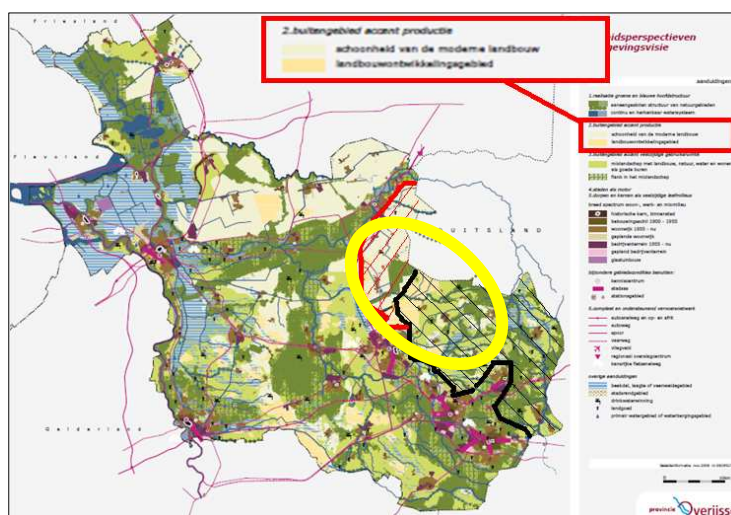

Figure 12 Onderzoeksgebied met de ontwikkelingsperspectieven (website Overijssel)

Andere afwegingen voor keuze onderzoeksgebied: grondsoort en hoogte inkomenstoelag

Naast het vier-bedrijven model, kwamen er nog enkele andere afwegingen kijken die meespeelden in de keuze van de onderzoeksgebieden.

Een belangrijke afweging was het type grondsoort. Vanuit technisch oogpunt is de keuze voor een zandgrond het meest toepasselijk, aangezien daar de meeste MW-diensten in de vorm van groene&blauwe diensten theoretisch gezien het breedst toepasbaar zijn (advies technisch adviseurs, CLM, 2010). De gekozen onderzoeksgebieden bestaan hoofdzakelijk uit zandgrond met hier en daar kleikommen vanwege het beekdal.

Ook is er enig verschil te vinden in de hoogte van de inkomenstoelag. In het Nationaal Landschap liggen meer lichtblauwe gebieden (zie figuur 13) met inkomenstoelagen van €12360 tot €15320 per ontvanger, terwijl in het aangrenzende gebied (het N-MWG) er meer roze en rode gebieden liggen met inkomenstoelagen groter of gelijk aan €29590 per ontvanger (zie rode cirkel fig.13).

Echter per ha liggen de bedragen in beide gebieden in het hoogste quintiel van directe betalingen, boven de 576 euro/ha. (zie fig. 7) Het verschil in absoluut bedrag – per ontvanger – ligt hoogst waarschijnlijk aan het feit dat het aantal ha's in eigendom van een boer in het Nationale Landschap kleiner is dan het aantal ha's grond buiten het Nationale Landschap. Dat is ook logisch als je bedenkt dat het NOT een kleinschalig landschap betreft. Vergeleken met de rest van Nederland liggen de ondernemers in Noordoost Overijssel dus boven het gemiddelde van €450/ha inkomensteun. De inkomenstoeslag van de gesproken boeren ligt daar rond de €700/ha wat eigenlijk ook al boven het gemiddelde bedrag/ha in de gemeenten is: €500-600/ha (Rougoo et al., 2010). Desalniettemin bestaat er momenteel een groot verschil in totaal ontvangen inkomensteun van ruim €15000 tussen bepaalde agrarische ondernemers in de gebieden. Dit verschil en de relatief hoge bedragen per ha is een belangrijk gegeven en zou een rol kunnen spelen in de strategische overwegingen van een boer in het licht van de hervorming van het GLB. Daarnaast ontvangen veel MWG's zoals Laag Holland nu lage inkomenstoelagen, waardoor een onderzoek dat meer inzicht geeft een gebied zoals NOT met hoge inkomenstoelagen een welkome aanvulling zijn.

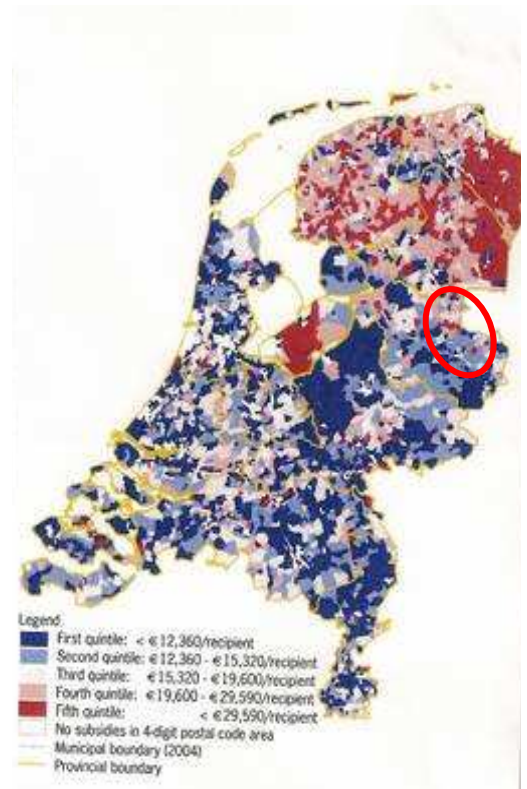

Figure 13 kaart met inkomenstoelagen per ontvanger

De ruimtelijke ordening van de onderzoeksgebieden

In beide onderzoeksgebieden liggen er 'buitengebieden met accent op productie'; dat wilt zeggen dat de landbouw daar de hoofdfunctie heeft. Provincie Overijssel maakt in de Ruimtelijke Ordening onderscheid tussen twee categorieën (Overijssel, 2009)⁶:

- 1) Schoonheid van de moderne landbouw; met ruimte voor schaalvergroting en verbreding.
- 2) Landbouwontwikkelingsgebied (LOG); ontwikkelingsmogelijkheid voor intensieve veehouderij.

De eerste categorie gaat over open landschappen waar verdere modernisering en schaalvergroting de ruimte krijgt. De tweede categorie houdt meer rekening met diverse landschapstypen. De landbouw in de LOG's zal in harmonie moeten zijn met de ruimtelijke elementen zoals lanen, waterlopen, lintbebouwingen en bosstroken. Zo worden in de LOG's via deze gebiedskenmerken landschappelijke contrasten versterkt. Agrarische gebouwen zullen bijvoorbeeld in de LOG's op zo'n manier vormgegeven worden dat ze de ruimtelijke en milieukwaliteit versterken.

De eerste categorie: schoonheid van de moderne landbouw, ligt meer in de gemeenten Hardenberg en Twenterand (zie fig. 12 - rood omlijnde gebied), terwijl de LOG's meer voorkomen in het Nationale Landschap (fig. 12 - zwart omlijnde gebied). Naast deze gebieden met hoofdfunctie landbouw liggen er in het Nationaal Landschap Noordoost Twente ook veel mixlandschappen, ook wel 'buitengebieden met accent veelzijdige ge-

⁶ Omgevingsvisie Overijssel 2009, p 46

bruikersruimte' genoemd. In deze laatste categorie krijgen landbouw, natuur, water en wonen de ruimte en wordt een verweving van functies nagestreefd. De Provincie gaat er in de omgevingsvisie van uit dat de landbouw, wonen, zorg, recreatie, natuur en water zich in deze gebieden als goede burens ontwikkelen. De lichtgroene plekken op de kaart (fig. 12) duiden deze mixlandschappen aan.

Aangezien beide gebieden nog steeds een erg groot oppervlakte betreffen, heb ik gekozen om de focus van het onderzoek meer te centreren rondom de grens tussen het Nationale Landschap (zwart) en het productielandschap (rood) (zie gele cirkel fig. 12). In het onderzoeksgebied (gele cirkel) dek ik daarbij tegelijkertijd de drie landbouwcategorieën: schoonheid van de moderne landbouw, LOG's en de mixlandschappen.

Mijn onderzoeksgebied ligt door deze beslissing in de gemeenten Tubbergen en Twente-rand, Hardenberg.

3.2. Onderzoeksopzet

Deze sectie zal de opzet van het onderzoek bespreken, en nader ingaan op de stappen die in het onderzoek genomen zijn om het onderzoek te operationaliseren.

Samenwerking met CLM

Mijn onderzoek startte met het samenwerkingsverband tussen het CLM en mijzelf. Via mijn begeleider Dirk Roep ben ik bij het CLM terecht gekomen. Het CLM heb ik benaderd om samen een concreet vraagstuk te creëren voor een afstudeeronderzoek. Zij hebben in dit onderzoek een begeleidende, maar ook informatieve rol gehad, waar ik als onderzoeker kennis uit kon putten. Dit bleek erg nuttig te zijn in het proces van mijn onderzoeksvoorstel, maar ook tijdens het vorm geven van mijn onderzoeksopzet. Met hun technische en agrarische achtergrond kon ik zo betere onderbouwde diverse maatschappelijke diensten ontwikkelen.

Analyse-eenheid

Dit onderzoek gaat over grondgebonden landbouw en dan de voornamelijk over de melkveehouderij. Volgens Provincie Overijssel zijn er 6 hoofdbedrijfstypes in Overijssel te vinden (Overijssel, 2010):

1. hokdierbedrijven
2. graasdierbedrijven
3. blijvende teeltbedrijven
4. tuinbouwbedrijven
5. akkerbouwbedrijven
6. gecombineerde bedrijven

Ik heb me voornamelijk gefocust op de (gecombineerde) melkveehouderijen oftewel in de terminologie van de Provincie Overijssel: de graasdierbedrijven en de gecombineerde bedrijven. De reden voor de gecombineerde bedrijven is dat akkerbouwbedrijven in deze streek vaak een combinatie zijn met de melkveehouderij. Met akkerbouw wordt in dit geval meestal maïs teelt bedoeld. In deze streek wordt de maïs namelijk geteeld als win-

tervoer voor het vee. De melkveehouders zijn dus mijn onderzoeksgroep die ik betrek om inzicht te krijgen op het bedrijfs- en eventueel gebiedsniveau.

Contact leggen via via - sneeuwbalmethode

Voor dit afstudeeronderzoek heb ik twintig melkveehouders geïnterviewd; elf melkveehouders in het MWG en negen melkveehouders daarbuiten. De praktische vraag die zich aandienende aan het begin van mijn veldwerk was: hoe aan deze adressen te komen? Zelf kende ik geen enkele boer uit die streek en had dus, zoals Hammersley en Atkinson (2007) het verwoordden, een *gate keeper* nodig die toegang kon verlenen tot eventuele respondenten voor mijn onderzoek.

Het CLM kende op zich wel enkele boeren, maar was verder in de regio ook niet zo bekend. Op dat moment liepen er een aantal CLM projecten in opdracht van de Provincie Overijssel, waar LTO Noord ook bij betrokken was. Via mijn begeleider op het CLM ben ik toen in contact gekomen met een medewerker van het hoofdkantoor LTO Noord. Via haar heb ik de contactgegevens van de lokale LTO-voorzitters in Hardenberg, Twenterand en Tubbergen verkregen. Met hen heb ik toen contact gelegd en uitgelegd wat mijn bedoeling was. Zij hebben mij hun medewerking verleend door mij adressen te geven van verschillende melkveehouders in hun regio. Deze melkveehouders heb ik toen benaderd via de telefoon. De meeste boeren wilden graag aan mijn afstudeeronderzoek meewerken. Tijdens datzelfde telefoongesprek werd meestal gelijk een afspraak gemaakt.

Uiteindelijk heb ik niet alleen boeren via de LTO benaderd, maar ook via het netwerk van het CLM en via de eigen websites van enkele verbrede boeren die ik opgezocht heb op internet. Na elk telefoongesprek heb ik naar iedere boer een bevestiging over de email verstuurd, met daarin een introductiebrief van mezelf als onderzoeker en met wat extra informatie over het onderzoek *an sich* (zie bijlage 1), voordat ik hen zou bezoeken op de boerderij.

Sleutelfiguren

Ik ben mijn veldwerk begonnen door als eerste met de lokale LTO voorzitters van Hardenberg en Tubbergen te praten. Ik beschouwde hen naast respondenten ook als sleutelfiguren, die goed zicht hebben op de agrarische ontwikkelingen in hun regio en mij dus met regiobrede informatie konden verrijken. Op deze wijze kon ik een helder en duidelijk beeld krijgen wat er zoal in de regio speelt en leerde daardoor de context van het gebied beter kennen.

Naast de LTO voorzitters heb ik, aan het einde van mijn veldwerk, ook nog twee andere sleutelfiguren gesproken. Zo heb ik de gebiedsmakelaar van Noordoost Twente benaderd. Deze persoon werkt bij de Plattelandsbank; een plattelandsontwikkelingsorganisatie die burgers, agrariërs, bedrijven en organisaties helpt bij het realiseren van hun ideeën aangaande het landelijk gebied. De gebiedsmakelaar van NOT is iemand die functioneert als contactpersoon voor mensen uit de regio en die luistert naar wat burgers en boeren te vertellen hebben over ontwikkelingen in het landelijk gebied. Daarnaast is deze persoon ook de dienstenmakelaar voor de Provinciale groene & blauwe diensten-regeling. De reden dat ik met hem ben gaan praten is, omdat hij zicht heeft wat er zoal speelt onder boeren over G&B diensten en de ophanden GLB wijziging. Zodoende diende het interview als een soort cross-check met mijn eigen interview resultaten.

Daarnaast ben ik langsgegaan bij iemand van Bilanx, een lokaal accountancybureau (actief in de regio Almelo & Hardenberg) voor o.a. agrarische ondernemers. Tijdens de periode van mijn veldwerk organiseerden zij verschillende voorlichtingsavonden voor boeren over de verandering in het GLB en wat dat voor hun zou (kunnen) betekenen. Helaas ontving ik de informatie te laat om zelf naar een van die avonden te gaan. Maar, reden te meer om met de specifieke persoon te praten die deze avonden georganiseerd had om op die manier een impressie te krijgen van de reacties die boeren over deze wijziging hadden.

3.3. Onderzoeksmethodes

Vanuit mijn epistemologische positie (=interpretatieve onderzoekshouding) heb ik gekozen voor kwalitatieve interviews als voornaamste onderzoeksmethode (Mason, 2002). Dit is omdat ik op zoek was naar verhalen vanuit het perspectief en derhalve vanuit de interpretaties van sociale actoren.

Taal beschouw ik hierbij als methode en als directe data (Green en Thorogood, 2009). Via taal communiceren mensen met elkaar, wat ik tijdens het interview samen met de respondent doe (methode). Daarnaast verwoorden (*framing*) mensen via taal hun gedachtegoed (data). Ik heb dus een tamelijke interpretatieve onderzoekshouding, waarbij ik neig in de richting van een sociaalconstructivistische zienswijze. Hiermee bedoel ik dat sociale fenomenen gezien worden vanuit het perspectief van de sociale actor die daarbij een sociale constructie vormt.

Ik heb gebruik gemaakt van semigestructureerde interviews en visuele methoden die de interviews complementeerden. Ook heb ik visuele observatie toepast tijdens het interview, de rondleiding op het bedrijf en door het feit dat ik in het gebied fiets van boerderij naar boerderij. Met de sleutelfiguren van de Plattelandsbank en Bilanx waren de interviews meer ongestructureerd van karakter. Naast de interviews bracht een project van CLM, dat veel raakvlakken had met mijn afstudeeronderzoek, extra en nuttige informatie met zich mee. De secties hieronder behandelen de verscheidene methodes die ik heb gebruikt.

3.4.1. Ongestructureerde interviews

Ongestructureerde interviews zijn diepgaande conversaties over een bepaald thema waar van tevoren een afspraak voor is gemaakt en waar geen specifieke topic list bij komt kijken (Green en Thorogood, 2009). Vaak worden dit type interviews gebruikt bij de start van een onderzoek, voor het verkrijgen van achtergrondinformatie, het uittesten van ideeën of om je als onderzoeker te oriënteren.

Ik heb ongestructureerde interviews gehouden met verscheidende streekkenners en sleutelfiguren. Het doel van deze ongestructureerde interviews in dit onderzoek was om nuttige achtergrondinformatie over de gebieden te weten te komen en meer grip op de context te krijgen.

Daarnaast was een aantal interviews bedoeld om de data van de semi-gestructureerde interviews beter te situeren en te kijken of deze overeenkomen met de kennis van deze sleutelfiguren.

3.4.2. Semi-gestructureerde interviews

Semigestructureerde interviews zijn diepgaande conversaties waarbij de interviewer een interviewgids bij zich heeft met verschillende thema's (topic lijst) die besproken worden. Het verschil met gestructureerde interviews en questionnaires is dat deze vorm van interviewen ruimte biedt voor de verhalen van de respondent, waarop door de interviewer ingespeeld kan worden met doorvragen. Hierbij gaat het om de verhalen (rijke, gedetailleerde en ronde data) van de actoren die zo dicht mogelijk bij het leven en de optiek van de actor zelf blijven.

Plaats - Setting

De plaats waar ik mijn interviews heb te gehouden was bij de melkveehouders thuis, op de boerderij. Green en Thorogood (2009) benadrukken dat de setting van een interview erg belangrijk is voor de soort data die gegenereerd wordt. In een privé ruimte zal de respondent zich eerder op zijn gemak voelen, aangezien hij/zij die ruimte als 'eigen' beschouwd (Green en Thorogood, 2009; Hammersley, 2007). In hun eigen 'territorium' is de kans groter dat respondenten zich meer kunnen ontspannen. Dit maakt dat er eerder en makkelijker inzicht in de leefwereld van de respondent verkregen kan worden (Hammersley, 2007: 116). Naast dit gegeven, gaat het interview ook grotendeels over de plaats – de boerderij en het agrarische bedrijf - waar het interview gehouden wordt. In die mate komt het interview dus overeen met de context.

Toestemming

Ik heb met toestemming van de respondenten, de interviews opgenomen met een audio-recorder, om ze later uit te werken tot transcripten. Geen van de respondenten had hier een probleem mee. Mijn impressie was dat ze dit niet als naar ervaren, aangezien ze hier heel makkelijk over deden.

Interviewschema

In bijlage 2 staat het uitgebreide interviewschema samen met de topic lijst, de structuur van het interview en de topic kaartjes. Onder de volgende topics heb ik interviewvragen geformuleerd die op de topic kaartjes staan.

- Boerenbedrijf en bedrijfsvoering [Q 1,2]
- Waarden Landschap [Q4]
- GLB-wijziging [Q6]
- Natuur en Landschapsbeheer [Q3]
- Verweving functies [Q5]
- Organisatievorm [Q7]

De codes achter elke topic zijn een referentie naar de onderzoeksvragen in H1. De interviewvragen zijn uitgebreid uiteengezet op elk topic kaartje (bijlage 2).

Ik ben meestal bij het begin van de interviewgids begonnen, door de boeren te vragen iets over hun bedrijf te vertellen en daarna door te gaan naar de andere topics (zie structuur interview bijlage 2). Als de volgorde van het gesprek veranderde, dan ben ik daar als onderzoeker flexibel mee omgesprongen en heb de verhaallijn van de geïnterviewde op een topic gevolgd. Daarna heb ik het gesprek weer terug laten komen of laten overgaan naar een van de andere onderwerpen die ik nog moest bespreken. Het gebruik van de topic kaartjes, maakte dat ik flexibel kon switchen naar een ander onderwerp en de geïnterviewde hierin dus makkelijker kon volgen.

In het interview, dat zich vaak als een gesprek ontwikkelde, ben ik steeds er op bedacht geweest dat de belangrijkste topics behandeld werden. De topic lijst en de kaartjes diende daarbij als bruikbare checklist. Naast mijn eigen bedachte thema's was ik ook benieuwd naar alternatieve ideeën en gedachtegangen van de boeren waar ik dus zelf als onderzoeker niet op gekomen was. Dit bleek ook zeker het geval bij sommige boeren en heb ik ook meegenomen in mijn analyse. Dat is dus nog een belangrijke reden waarom ik de voorkeur geef meer uit te gaan van de verhalen van de geïnterviewde boeren en de topic lijst eerder als checklist beschouw dan als een gestructureerde vragenlijst.

3.4.3. Visuele onderzoeksmethoden

Tijdens de semigestructureerde interviews heb ik niet alleen met mensen gepraat door vragen te stellen, maar ook gebruik gemaakt van visuele methoden. Visualisatie prikkelt mensen doordat bepaalde thema's concreet gemaakt worden of verhalen 'losmaakt'. Dit maakt het makkelijker om toegang te krijgen tot de waarden, perspectieven en gedachte-werelden van boeren.

Luchtfoto – google maps

Met de adressen van boeren heb ik ingezoomd op hun boerderij met google maps waardoor ik een bovenaanzicht (luchtfoto) van de boerderij verkreeg. Deze kaart heb ik gebruikt bij het begin van het interview wanneer ik ze vroeg om mij iets te vertellen over hun boerderij, de bedrijfsvoering en het landgebruik. Een kaart hielp hierbij om ze meer over de boerderij te vertellen en meer kennis naar boven te laten drijven, aangezien ik het onderwerp door visualisatie contextueel en concreet maakte. Deze methode bleek dus zeer geschikt om het gesprek op gang te brengen.

Figure 14 Voorbeeld luchtfoto - bovenaanzicht boerderij in NOT (Google Earth)

Afbeeldingen van landschap

Om achter de waardeoriëntaties van boeren te komen over landschap, natuur en de rol van de boer daarin, heb ik ze drie verschillende landschapstypen laten zien. De afbeeldingen zijn landschappen in Noordoost Overijssel en bestaan uit een grootschalig, kleinschalig en meer natuurlijk landschap (zie bijlage 3) en komen dus overeen met de arrangementen van Keulartz et al. (2007).

Door de landschappen visueel te maken, genereerde ik een gesprek waardoor ik informatie kon verkrijgen die mij enig inzicht vergaf in de waardeoriëntaties en grondhoudingen van boeren t.o.v. landschap en natuur. Tijdens het gesprek heb ik vragen gesteld zoals bijv. in welk landschap iemand zich het meest thuis voelt, in wat voor landschap iemand het fijn vindt om te boeren, waar de meest waardevolle natuur zich bevindt en welk landschap zij als meest waardevol bestempelen. Ook ben ik hierbij ingegaan op het verantwoordelijkheidsgevoel van de boer door te vragen of hij het belangrijk vindt om een bepaald type landschap in stand te houden en wat de rol van de boer daarbij zou moeten zijn. Met zulke vragen kon ik een beeld krijgen van de waarden van de boer over de landschappen, de gerelateerde natuur en zijn/haar rol als boer daarin, oftewel met de *sense of place*.

Door ook naar de rol van de boer te vragen in het onderhoud van het landschap, kon ik vaak een link leggen naar het volgende thema: de GLB-hervorming. Ik legde deze wijziging uit door te vertellen dat er ideeën zijn om boeren te laten betalen voor maatschappelijk waardevolle diensten. Dit gaf de gelegenheid om aan de boer te vragen hoe hij daar tegen aankijkt en of hij denkt daar een rol in te kunnen en willen spelen. Ook heb ik zijdelings gevraagd welke activiteiten de boer momenteel of vroeger heeft gedaan aan natuur- en landschapsbeheer en wat hun ervaringen daarmee zijn.

Thematische respondentkaartjes

Samen met het CLM heb ik veertien diensten (zie bijlage 4) ontwikkeld op maatschappelijk waardevolle thema's die door de HKS als legitiem worden gezien voor overheidsondersteuning. Deze diensten zijn op drie na, allemaal nieuwe diensten die mogelijk gefinancierd kunnen worden vanuit een groener en maatschappelijker GLB. Vaak worden deze diensten al getoetst in verschillende pilot projecten, experimenten of in bepaalde begrensde gebieden, zoals SAN/SNL. Deze moeten dan ook gezien worden als realistische potentiële diensten. De kaartjes tonen de handeling die een boer zou kunnen uitvoeren, wat het doel daarvoor is, de voorschriften, etc. Ook staat er een illustratie van de handeling op het kaartje (visualisatie). Met deze kaartjes, waarachter een bepaalde waarde schuilt, heb ik onderzocht of deze op mate van inpasbaarheid of affiniteit (waardevol) goed scoren. *Affiniteit* wilt zeggen: of iemand er persoonlijk iets mee heeft, dat belangrijk of waardevol vindt om verscheidende redenen. *Inpasbaarheid* heb ik ingedeeld naar mate van arbeid, fysieke omgeving en bedrijfsvoering. Deze kaartjes brachten veel informatie naar boven, terwijl ik de boeren vroeg deze te rangschikken op een grafische ondergrond zoals hieronder verbeeld:

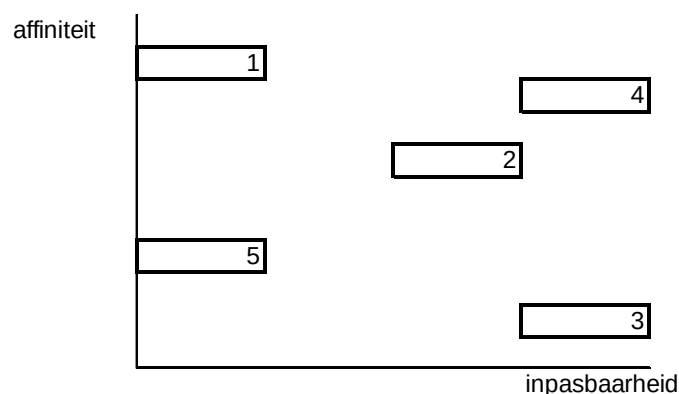

Figure 15 : Voorbeeld grafische ondergrond voor MWD diensten

In dit voorbeeld heeft dienst 1 een hoge persoonlijke waardering, maar blijkt moeilijk of onwenselijk om in te passen in de bedrijfsvoering. Dienst 4 scoort daarentegen hoog op affiniteit en inpasbaarheid. Met deze rangschikking kon ik een inschatting maken welke waarden persoonlijk hoog scoren en welke goed in te passen zijn in de bedrijfsvoering. Tijdens of na rangschikking, heb ik de boer diepere vragen gesteld naar de achterliggende redenen van de specifieke rangschikking. Hierdoor kon ik meer inzicht krijgen in de referentiekaders en waardeoriëntaties van boeren.

Fotografie

Tijdens het interview maakte ik verschillende foto's van het uiteindelijke resultaat van de rangschikking van de thematische respondentkaartjes. Ik wilde ook tijdens de rondleiding op het boerenbedrijf de boer vragen om drie foto's te maken waar hij/zij trots op is. Omdat ik op dat moment ook aanwezig zou zijn, zou ik als onderzoeker kunnen interpreteren welk object, thema, aspect voor een boer belangrijk is doordat hij/zij foto's maakt van objecten/ruimtes waar hij/zij trots op is en dus een hoge waardering van heeft. Dit had dus extra informatie kunnen geven over de persoonlijke waardering en betekenis van een boer op zijn bedrijf. Helaas liep deze methode minder goed, omdat veel boeren toch aarzelend waren mijn fotocamera te gebruiken. Wellicht was een factor hierin dat het niet hun camera was. Ikzelf heb daarentegen enige foto's gemaakt om de visuele context van het bedrijf vast te leggen.

3.4.4. Visuele en participantenobservatie

Gedurende het interview en de rondleiding heb ik de omgeving en dus ook de boer goed in me kunnen opnemen. Na mijn bezoek aan de boerderij heb ik deze belevingen opgeschreven als kleine aantekeningen of opmerkingen in mijn schrift. Ik zie een onderzoeker namelijk ook als deel van het onderzoek waarbij de eigen waarnemingen bijdragen aan de analyse.

Daarnaast ben ik naar verschillende GLB conferenties en bijeenkomsten geweest om beter grip te krijgen op het thema van deze scriptie en heb daar actieve bijdrages geleverd. Deze kennis en nieuwe inzichten waren nodig om tijdens dit voortdurende en veranderende beleidsformatie proces op de hoogte te blijven.

3.4.5 CLM project: Bijeenkomst mixlandschappen ZW en NO Twente

Tijdens de fase van het voorstel had ik ook het plan om naast interviews, focusgroep sessies met verschillende boeren te houden. Dit, zodat ik extra informatie zou krijgen over het onderwerp en hoe boeren daar in staan. Uiteindelijk heb ik dat niet gedaan, omdat dat te veel tijd zou vergen. Nu wilde het geval dat het CLM een opdracht had binnen gekregen van de Provincie Overijssel dat veel raakvlakken had met mijn onderzoek. Hierin werden ook focusgroep sessies gehouden, die ik voor NOT als additionele data heb meegenomen voor mijn onderzoek.

Het CLM project: Mixlandschappen

In het project mixlandschappen vraagt de Provincie Overijssel om een analyse van de dynamiek in het landgebruik en landschap en strategieën en instrumenten om duurzaam landgebruik mogelijk te maken met behoud van de landschappelijke kwaliteit. Er zijn vijf mixlandschappen onderscheiden in dit project: NO Twente, ZW Twente, Salland, Vechtstreek en NW Overijssel. Als eerste stap werd een regionale werkbijeenkomst georganiseerd met als doel: het verzamelen van praktijkkennis over de dynamiek van het landge-

bruik in de mixlandschappen en na te gaan welke consequenties die heeft voor de ontwikkeling van het landschap. De tweede stap was het organiseren van werkbijeenkomsten per deelgebied. Hierin kwam een bredere groep burgers en boeren bij elkaar aangevuld met professionals uit de landbouw, recreatie, wonen, natuur en landschap. Samen werd er in deelgroepjes gekeken naar de al ondernomen strategieën voor ondernemen, de succesfactor daarin en de invloed hiervan op het landschap. De vraag hierbij was: *wat is er nodig om succesvol te zijn in mixlandschappen en wie heeft daarbij welke rol?* Er werd in deze bijeenkomsten dus gekeken naar welke strategieën mogelijk en wenselijk zijn om het ondernemerschap en het landschap te verbinden.

Mijn rol in het project

Dit project had zo veel raakvlakken met mijn eigen onderzoek dat ik naar verscheidende bijeenkomsten geweest ben. Bovendien heb ik tijdens de werkbijeenkomst in NOT een deelgroepje begeleid met 4 agrarische ondernemers, 1 persoon van het waterschap, 1 persoon van het Bosschap, 1 persoon van de gemeente en 1 persoon van de Provincie. Hierin kwamen verschillende wensbeelden, obstakels en strategieën van agrarische ondernemers naar voren die ik mee genomen heb in de analyse van dit onderzoek. Mijn rol was naast het begeleiden en faciliteren van discussies, het in mij opnemen van informatie die relevant was voor mijn eigen onderzoek. Je zou kunnen zeggen als een *participant observer*.

3.5. Data-analyse

De ongestructureerde interviews waren bedoeld als verkenning en oriëntatie van het gebied en zijn gebruikt óf als eerste opstap naar de semigestructureerde interviews óf als complementerende informatie die de context waarin de boeren opereren verduidelijkte. Deze interviews zijn om die reden niet geanalyseerd in zo verre dat ze deel uitmaken van de resultaten. Wel worden deze voorbeelden zo af en toe aangehaald om de resultaten en bevindingen te ondersteunen.

Met de semigestructureerde interviews heb ik rijke, gedetailleerde en ‘ronde’ data verkregen, gebaseerd op de verhalen van de geïnterviewde boeren (Hammersley en Atkinson, 2007). Bij het analyseren van de transcripten van de interviews ben ik zo veel mogelijk uitgegaan van de verwoordingen van de geïnterviewde boeren om zo dicht mogelijk bij de actor’s wereld te blijven. Ik heb echter een combinatie gebruikt van de verwoordingen van de geïnterviewde boeren en de eigen interpretaties als onderzoeker. Dit, aangezien het interview in interactie heeft plaatsgevonden en aldus een creatie is geworden van de interviewer en respondent.

Om deze data te analyseren heb ik in H2 al verschillende analytische begrippen genoemd. Ik heb de transcripten van de interviews gecodeerd aan de hand van de grondhoudingen, arrangemententheorie en de typen referentiekaders.

Door de interviews op deze wijze te analyseren kon ik verbanden ontdekken tussen verschillende boeren, waardoor ik deze kon groeperen en zo verschillende categorieën boeren kon verkrijgen die anders tegen het GLB aankijken, daarop verschillend denken te handelen en divers denken over het opnemen van MW diensten in hun bedrijfsvoering. Deze stijl van categoriseren hanteer ik in navolging van de bedrijfsstijlen-benadering.

Het onderzoek gaat kortom om algemene patronen en verbanden die kennis geven over de handelingsperspectieven van boeren en van de ontwikkeling van een gebied. Daarnaast geven de bevindingen meer inzicht in bepaalde andere aspecten die te maken heb-

ben met het GLB. In hun totaliteit, kunnen de bevindingen als kennisinput gebruikt worden tijdens de beleidsformatie van het toekomstige GLB.

H4. De onderzoeksgebieden: de relatie landbouw & landschap in perspectief geplaatst

De gebieden waar ik de agrarische ondernemers heb geïnterviewd kennen een lange en rijke geschiedenis van menselijke activiteiten die hun sporen hebben achtergelaten in het landschap. Dit hoofdstuk zal een kleine introductie van deze gebieden geven en de ontstaansgeschiedenis van het landschap behandelen waarbij de landbouw een centrale rol heeft gespeeld.

In de gebieden zijn verschillende typen landschappen ontstaan. Sommige typen landschappen die er nu als resultaat van vroegere agrarische praktijken zijn, worden door veel boeren momenteel als beknellend ervaren. Deze beleving heeft ook invloed op hoe boeren naar het landschap kijken en ermee omgaan.

Het doel van dit hoofdstuk is om de context van de gebieden en de relatie tussen de landbouw en het landschap in perspectief te plaatsen, zodat de komende onderzoeksresultaten beter te plaatsen zijn. Daarbij geeft het een algemene lijn van ontwikkeling weer en laat zien dat er tussen de gebieden verschillende ontwikkelingspatronen ontdekt kunnen worden die hun weerslag hebben op de vormgeving van het landschap.

Om de huidige context van de gebieden te situeren worden ook enkele lopende initiatieven en ontwikkelingen met betrekking tot plattelands- en natuurontwikkeling in het landelijk gebied besproken.

4.1. Noordoost Twente: coulisselandschap en kampenlandschap

NOT is een typisch, glooiend coulisselandschap, ook wel een kampenlandschap genoemd (NOT, 2011). Twente is op vele plaatsen van oudsher een nat gebied. Dit wordt veroorzaakt door het feit dat het gebied in een kom ligt, welke wordt gevormd door de stuwwal van Oldenzaal, de stuwwal van Ootmarsum en de Sallandse heuvelrug. Er lopen enkele beken door het gebied, die het water tot zeker hoogte kunnen afvoeren. Op de natte plekken in de dalen had zich veen gevormd, die later voor de landbouw ontgonnen zijn.

“Waar geen ruimte was voor grote aaneengesloten bouwlanden, ontstonden kampen (éénmans essen). De kampen waren evenals de essen en enken omgeven door singels en houtwallen, waardoor het landschap fijnmazig is. De erven liggen verspreid tussen de kampen. In de nabijheid liggen de hooi- en weilanden en de woeste gronden (heide). De bebouwingstypologie en de inrichting van het erf komen overeen met het essenlandschap.”(Proeftuin Twente, 2011)

Figure 16 Kampenlandschap (Proeftuin Twente)

De ontstaansgeschiedenis van Noordoost Twente valt op diverse plaatsen duidelijk af te lezen in het landschap. De veenontginningen en vorming van kleine nederzettingen met essen begon rond 1200 na Chr. (NOT, 2011). Het reliëf, de waterhuishouding en de stuwwallen waren sturende elementen bij het eerste gebruik en bewoning van het gebied.

Figure 17 Kampenlandschap (Proeftuin Twente)

De bebouwing en de ‘bolle’ akkers (de essen) lagen voornamelijk op de hogere zanddelen, de lagere moerassige beekdalen werden gebruikt als weide of hooiland en gebruikt voor het steken van plaggen voor bemesting van de akkers. Door het gebruik van plaggenmest of door directe bemesting met plaggen werd telkens iets van de humusrijke bovengrond van de woeste gronden naar de cultuurgronden gebracht. Door deze menselijke activiteiten zijn vooral de zandgronden verrijkt met humushoudend materiaal; de huidige essen.

De hedendaagse ruimtelijke kwaliteit van het Twentse landschap wordt gevormd door de kenmerkende houtwallenstructuur, monumentale boerderijen en oude essen die het aanzicht van het landschap bepalen. Houtwallen hadden voordat het prikkeldraad werd uitgevonden een nuttige gebruiksfunctie, namelijk om het vee bij elkaar te houden en om het gekapte hout te gebruiken voor meerdere doeleinden, zoals brandhout, bind- en vlechtwerk, hekwerk (NOT, 2011, website groene en blauwe diensten Overijssel). Om die reden werden de houtwallen door de boeren als vanzelfsprekend aangelegd en onderhouden. Houtwallen werden in vroegere tijden dan ook regelmatig gekapt en gesnoeid, zodat de begroeiing dicht bleef en er geen vee doorheen kon ontsnappen. Tegenwoordig hebben houtwallen deze nutsfunctie voor boeren veelal verloren en worden momenteel, zoals later in deze scriptie zal blijken, vaak als een hindernis door boeren ervaren.

Tegenwoordig worden houtwallen vooral gewaardeerd voor de aankleding van het landschap en de bijhorende natuurwaarden; doordat vele soorten dieren en planten hun habitat hebben gevonden in de houtwallenstructuur (NOT, 2011).

Figure 18 Typisch coulisselandschap in NOT (www.belvedere.nu)

Er werd in de jaren '70 een poging gedaan om verandering aan te brengen in deze kleinschalige landschapsstructuur, oftewel door de landbouwstructuur te versterken. Toentertijd wilde men in NOT een grootschalige verkaveling doorvoeren, maar dit werd verhinderd doordat er een grote rel tussen de Twentse boeren en de overheid ontstond. Volgens een melkveehouder die ik hierover gesproken heb, kwam dit door de manier waarop deze ruilverkaveling op dat moment uitgevoerd werd. In plaats van dat er in goed overleg met de boeren over deze landverdeling gesproken werd, werd er over hun en hun land gesproken en besloten: *“De gemeente, overheid e.d. wilden die ruilverkaveling er door hebben. Er moest uiteindelijk over gestemd worden of de grondgebruikers er voor of tegen waren. Wat hebben ze toen gedaan: iedereen die niet kwam stemde voor. Dan begint het dus eigenlijk al niet goed. Er zijn dus mensen geweest die overleden waren, die hebben ook een stembriefje gekregen. Die kunnen dus niet komen hababa. Uiteindelijk hebben ze dus alles afgezet met draad, want ze wisten dat de boeren wel eens boos zouden kunnen worden. En ze zijn zo boos geworden. Ze hebben de hele tent afgebroken, ze hebben de burgemeester's huis in brand gestoken, ze hebben met gier het gemeentehuis ondergespoten. Het is echt, ik weet het niet, maar het is echt een rel geweest.”*

Het frappante is dat momenteel onderlinge kavelruil tussen de boeren wel heel populair is en als gewenste ontwikkeling wordt gezien. Dit is vanuit lokaal initiatief ontstaan en niet van bovenop neergelegd. De lokale LTO is daar mede ook een fervent voorstander van.

4.2. Hardenberg en Twenterand: een rationeel verkaveld landschap

De regio van Hardenberg wordt al sinds de Hunebeddientijd bewoond, zoals door de vele archeologische vondsten in het gebied wordt aangetoond (zie ook gemeente website). De oostelijke delen van Hardenberg vallen in een LOG, en hebben een goede verkavelde structuur, waardoor het landschap ook weidser en opener aanvoelt vergeleken met NOT.

Figure 19 Typisch weids goed verkaveld landschap - ontginningslandschap Hardenberg –

Toch vind je hier ook andere landschapstypen. Meer richting Duitsland aan de voet van de stuwwallen, begint een essenlandschap, zo liet ik mij door een boer vertellen:

“Deze boswal is belangrijk in de zin dat daar een essenlandschap begint. Dit is een es, met weer een gat erin, een landschap dus met hoogten en laagten. Daar richting Duitsland (wijzend met vinger uit raam) is de voorloper van de stuwval die in de laatste ijstijd 20.000 jaar geleden gevormd is. Daar is de grond onder blijven zitten en zand op geblazen, wat dus geschiedden in een lichtelijke verhoging. Daarna hebben mensen zich hier gesetteld langs de beek. Want als je een bedrijf wilde beginnen, moest je altijd vers drinkwater hebben. Mijn verre voorvaderen hebben voor deze plek gekozen, omdat je hier droge voeten

hebt, aan de voet van de esgrond. Die esgrond hebben ze benut en verstrekt door vanuit de schaapskooi die ze hier vroeger hadden en heidevelden aan die kant af te plaggen als bodembedekking in de schaapstal te leggen. Die heideplaggen samen met mest vermengd hebben ze op de hogere gelegen gronden uitgereiden. Dan krijg je een voedingsrijke bodem, dat hebben ze honderden jaren gedaan”.

“Kenmerkend voor het essenlandschap zijn de grote aaneengesloten bouwlanden en de clusters van bouwlanden, de essen of enken. Deze komen voornamelijk voor op de flanken van stuwwallen en op hoger gelegen, aaneengesloten zandruggen. Op het bouwland hadden meerdere agrariërs hun percelen grond. Het bouwland is open, alleen de randen zijn beplant met dichte singels of houtwallen (vee- en windkering). De bouwlanden kennen een regelmatige indeling in stroken. De bebouwing is gesitueerd op de overgang van het bouwland naar de lager gelegen weide- en hooilanden.”

Figure 20 Essenlandschap (Proeftuin Twente)

Ten oosten van Twenterand, liggende tegen de grens van Duitsland, zijn grote delen ook goed verkaveld en voelen daarom redelijk polderachtig aan. Deze gebieden heten ook wel de veenkoloniale gronden, en zijn jonge ontginningsgebieden die in de 18^e en 19^e eeuw ontgonnen zijn. Na de veenontginning zijn de gronden in gebruik genomen door de landbouw en vallen te typeren als een rationeel verkaveld landschap, oftewel ontginningslandschappen.

“Kenmerkend voor het ontginningslandschap zijn de rationele verkaveling en de wegenstructuur. Vanaf de tweede helft van de 19e eeuw werden de gemeenschappelijke woeste heidegronden ontgonnen. Eerst geleidelijk en later ook op grote schaal. Dit jonge ontginningslandschap wordt grotendeels gekenmerkt door verspreide bebouwing. De erven zijn merendeels naar de weg gericht en kennen een rationele opbouw in de opstallen en de beplanting. De hoogveengebieden zijn in de jaren '50 van de 19e eeuw ontgonnen ten bate van de turfwinning. Om de turf te vervoeren werden kanalen en zijkanalen gegraven. De rechte lijnen van deze vervoersassen bepaalden het nederzettingen- en verkavelingspatroon. Het hoogveenlandschap wordt gekarakteriseerd door streekdorpen met lintbebouwing en een moderne, rationele verkaveling van grote, regelmatige stroken. De bebouwing is loodrecht op de weg of het water gesitueerd, waardoor doorzichten mogelijk zijn naar het achterliggende, open gebied.”

Figure 21 Ontginningslandschap (Proeftuin Twente)

Twenterand kent ook vele hoogteverschillen in het landschap. De hogere delen zijn zandige ophopingen gevormd door het landijs tijdens de laatste ijstijd. Op die hogere zandgronden hebben mensen zich gevestigd op de, zoals dat heet in de volksmond, 'de haren'. Deze naam vind je ook terug in de namen van de dorpen in Twenterand: Kloosterhaar, Westerhaar, Bruinehaar. Groninger boeren hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan de ontginning van de veengronden. Aan de Tonnendijk in Twenterand zijn nog diverse Groninger boerderijen te vinden.⁷

Figure 22 Traditionele Groningse boerderijen in Twenterand (www.dbl.nl)

4.3. Lopende gebiedsinitiatieven: Groene en Blauwe Diensten Regeling

Zoals blijkt uit de bovenste kopjes heeft de mens een belangrijke rol gehad in het vormgeven van het landschap door de jaren heen. Doordat het landschap tegenwoordig op een andere manier door de landbouw bewerkt wordt, met grotere machines en m.b.v. modernere technieken, raken bestaande landschapselementen in verval omdat de praktische functie voor boeren verloren is gegaan. Het landelijk gebied heeft in deze huidige maatschappij, naast de productiefunctie, echter meerdere functies te vervullen. Zo wordt het landelijk gebied steeds meer gewaardeerd om de landschappelijke kwaliteit, de cultuurhistorie en de bijhorende natuurwaarden.

Het belang en de grote belevingswaarde van het landschap wordt ook door de overheden erkend. Daar wordt dan ook actief beleid op gevoerd via o.a. de Subsidie Natuur- en Landschapsbeheer (SNL), het Natuurbeheerplan van Overijssel en de provinciale regeling groene en blauwe diensten. Deze laatste regeling streeft er naar om grondeigenaren via diensten met een groen en blauw karakter (zie kader) een kostendeekkende vergoeding te geven om bepaalde typen natuur en landschap op hun land te onderhouden. Het onderhoud is in feite het leveren van een groene of blauwe dienst aan de samenleving. Om

⁷ Zie voor verdere ruimtelijke kwaliteit en landschap: Proeftuin Twente: http://www.proeftuintwente.nl/atlas%20/INFO/ANTRO/ATLAS_IN.HTM

die reden wordt het ook als legitiem beschouwd om de grondeigenaar voor deze dienst te betalen.

In 2007 is mede op initiatief van het IPO (Interprovinciaal Overleg) een catalogus groene en blauwe diensten ontwikkeld die goedgekeurd is door de Europese Commissie. Deze catalogus “is een gereedschapskoffer waarmee overheden een regeling met maatregelen/pakketten kunnen ontwikkelen op het gebied van aanleg en beheer van natuur, landschap, water, recreatie en cultuurhistorie. Indien de overheden conform de catalogus het beheer vormgeven mag er van uit gegaan worden dat het beheer voldoet aan de voorwaarden op het gebied van staatssteun van de Europese Commissie.” (Moorsel et al., 2007:6; Moorsel en Dijkman, 2007)

Diensten

Onder diensten wordt dan verstaan het leveren van bovenwettelijke publieke prestaties gericht op realisatie van maatschappelijke wensen op terreinen als natuur, landschap, waterbeheer en recreatief medegebruik, waarvoor een kostendeekkende vergoeding wordt gegeven. (Moorsel et al., 2007:catalogus groene en blauwe diensten)

Groene Dienst

Groene Diensten zijn gericht op het beheer van landschap en wandelpaden (zoals houtwallen en knotwilgen). (website groene en blauwe diensten Overijssel, 2010)

Blauwe Dienst

Een Blauwe Dienst kan zich richten op het vasthouden van water op percelen en in de watergangen. Blauwe Diensten worden in Overijssel geregeld door het Waterschap. (website groene en blauwe diensten Overijssel, 2010)

Provinciale regeling Groene en Blauwe Diensten Overijssel

In de catalogus Groene en Blauwe diensten wordt aandacht gegeven aan werkzaamheden in het landelijk gebied op natuur en landschap(selementen), e.g. faunaranden, botanisch graslandbeheer, vegetatieclusters, nestbescherming, weidevogels en hak- en geriefhout. In de provinciale regeling Groene en Blauwe diensten van Overijssel wordt echter veelal de focus gelegd op alleen de landschapselementen en weinig op natuur. Dit komt ook naar voren in hun argumentatie op hun website als ze de vraag beantwoorden *waarom deze diensten?*:

“Door de schaalvergroting in de landbouw zijn de landschapselementen eerder lastig dan nuttig geworden voor de agrariër. Vroeger hadden landschapselementen een praktisch of economisch nut en was het onderhoud vanzelfsprekend. Nu zijn ze vaak een last. Denk bijvoorbeeld aan ongewenste schaduwwerking en ongelijkmatige percelen. Dit heeft tot gevolg dat de kwaliteit van het landschap langzaam maar zeker achteruit gaat. Voor het behoud van de landschapselementen zijn we afhankelijk geworden van de welwillendheid van de grondeigenaren. Maar fietsend of wandelend genieten we er allemaal van. Maar juist omdat we er allemaal zo van genieten, moeten we ook samen zorgen voor aanleg, herstel en behoud. Dit betekent dat een eerlijke verdeling moet komen tussen de lusten en lasten van het landschap.” (website groene en blauwe diensten Overijssel)

De Groene en Blauwe Diensten Regeling wordt per gemeente aangeboden. Afhankelijk van de visie, ambities en het gewenste gebiedsgerichte maatwerk, kan de gemeente een keuze maken uit de landschapselementen die ze in aanmerking wil laten komen voor Groene en Blauwe Diensten. De keuze kan per gebied binnen de gemeente variëren. Om

deze financiering voor 20-30 jaar zeker te stellen is er een landschapsfonds opgericht. De gemeente vult dit fonds en de provincie verdubbelt dit bedrag. Omdat NOT een Nationaal Landschap is, krijgt het een hogere cofinanciering vanuit de Provincie dan de andere twee gemeentes Hardenberg en Twenterand. Hieronder wordt kort deze regelingen van de verschillende gebieden besproken. Alle informatie komt van de website groene en blauwe diensten Overijssel:⁸

Groene en Blauwe Diensten Noordoost Twente

In het Nationaal Landschap Noordoost Twente kunnen grondeigenaren een marktconforme vergoeding krijgen voor onderhoud of aanleg voor de volgende landschapselementen:

- geriefhout
- houtwallen en singels
- knotbomen
- solitaire boom en boomgroepen
- hoogstamboomgaarden
- poelen
- paden en routes
- lanen
- rasters
- elzensingels
- zomen
- grafheuvels

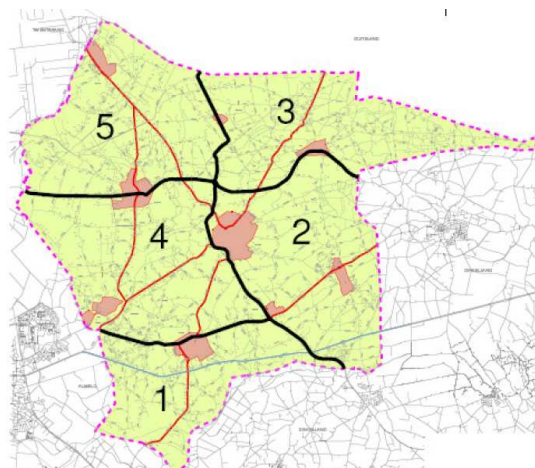

Figure 23 Taartpuntbenadering Tubbergen in vijf deelgebieden (ppt. gebiedsbijeenkomst Tubbergen)

Het contact verloopt via de gebiedsmakelaar Noordoost-Twente die ook de contactpersoon is voor het landschapsfonds of via de gemeente. In Tubbergen zijn ze al sinds eind 2008 met de groene en blauwe diensten regeling aan de gang. In totaal is er een bedrag van € 8.334.000,- voor 30 jaar aan de gemeente Tubbergen ter beschikking gesteld voor de groene en blauwe diensten regeling. Hiervan wordt 5 % ingezet voor aanleg, 15 % voor herstel en 80% voor beheer. De gemeente werkt in een taartpunt benadering. Hierbij is de gemeente opgedeeld in vijf gebieden. Ieder halfjaar wordt een gebied in behandeling genomen, waarvoor grondeigenaren met terreinen vanaf 500 m² zich kunnen aanmelden voor een groene of blauwe dienstencontract. Paul ten Velde, de gebieds- en dienstenmakelaar groene en blauwe diensten NOT zegt:

“Eigenlijk ben je van nu of nooit. Wij zijn nu in je gebied. Je kunt meedoen en als je wilt en je bent positief dan kom de gebiedsmakelaar, diensten makelaar bij je langs, brengt het in kaart en je krijgt een soort van offerte. Wil je niet meedoen: even goede vrienden. Besluit je na een half jaar dan toch wel mee te doen, dan kom je onderaan de lijst en dan moet je nog kijken of er geld over is en dan spreek je toch weer over 2 a 3 jaar. Mensen moeten echt gretig zijn, dus graag mee willen doen, zo moetje dat een beetje zien”.

De groene en blauwe dienstcontracten zijn voor een duur van 30 jaar: er wordt eenmalig een contract afgesloten en het geld wordt berekend over die 30 jaar. De financiële garantie komt uit het landschapsfonds, die dat geld over die 30 jaar reserveert. Zo zegt Paul: *“Dus stel dat men morgen in NOT zegt: we doen niet meer aan groene diensten, dan zijn de gemaakte*

⁸ <http://www.groeneblauwedienstenoverijssel.nl>

contracten al zeker gesteld, want die putten uit dat potje en dat geld is voor 30 jaar apart gezet voor die mensen. Die sluiten met de stichting groene en blauwe diensten een contract af, en dat is eigenlijk een privaatrechtelijke overeenkomst". Momenteel zijn er zo'n dikke 100 contracten afgesloten en afgelopen februari ging er een nieuwe taartpunt in behandeling, dus zullen er meerdere contracten komen.

Losser is de enige gemeente van NOT die dit jaar de groene en blauwe diensten zal oppakken. De andere gemeenten van NOT, zijn net als Tubbergen, al zo'n 2 a 3 jaar bezig.

Groene en Blauwe Diensten Hardenberg

Hardenberg is net als Tubbergen sinds 2008 bezig met de Groene en Blauwe diensten regeling. Voor geheel Hardenberg is er € 1,8 miljoen beschikbaar voor groene diensten voor een periode van 20 jaar, waarvan de provincie € 900.000 betaalt, de gemeente Hardenberg € 600.000 en circa € 300.000 uit private bijdragen komt. Grondeigenaren die wonen of land hebben in het Vechtdal, Bruchterveld, Marienberg en Bergentheim kunnen groene en blauwe diensten contracten afsluiten voor een beheerperiode van 21 jaar, opgeknipt in drie perioden van 7 jaar. Zoals je ziet gaat deze regeling dus niet op voor heel de gemeente Hardenberg:

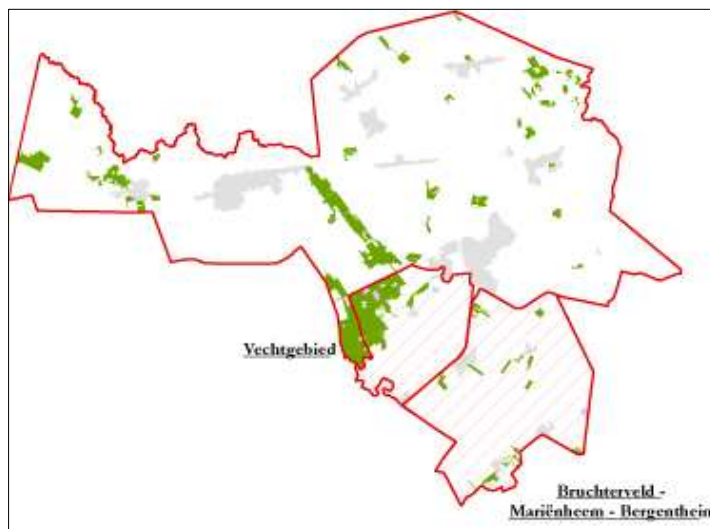

Figure 24 De locaties - in het groen - voor groene en blauwe diensten in Hardenberg (website groene en blauwe diensten overijssel)

Sinds dit jaar is het Reestdal in Hardenberg ook opengesteld voor de groene en blauwe diensten regeling. De Groene en Blauwe diensten in Hardenberg gaan hier ook voornamelijk over lijnvormige landschapselementen:

- Houtwal- of singel
- Erf- en geriefhoutbosjes
- Wandelpaden en -routes
- Natuurvriendelijke beheer van oevers

Net zoals in NOT brengt in Hardenberg een dienstenmakelaar vraag en aanbod bij elkaar en spreekt met grondeigenaren 'aan de keukentafel'. De duurzame financiering is gere-

geld in het Fonds Groene Diensten, te vergelijken met het landschapsfonds in NOT. De organisatie voor het maken van werkplannen en het afsluiten van contracten wordt verzorgd door de Stichting Groene en Blauwe Diensten Overijssel. Voor de uitvoering van de werkzaamheden worden mensen ingehuurd van de agrarische natuurvereniging Stichting Vitaal Platteland Hardenberg en Landschap Overijssel⁹.

Groene en Blauwe Diensten Twenterand

Twenterand is dit jaar recent met de Groene en Blauwe diensten regeling begonnen. In totaal is ongeveer € 440.000 voor 21 jaar in Twenterand beschikbaar. Ze stellen momenteel een groene dienst open, namelijk het landschapspakket: houtwallen, in het gebied van de voormalige ruilverkaveling Den Ham-Lemele. De afgesloten contracten worden voor 21 jaar in 3 periodes van 7 jaar afgesloten. (zie website Twenterand voor meer informatie¹⁰).

4.4. Agrarische Natuurvereniging en plattelandontwikkelings- verenigingen

In alle drie de gemeentes lopen momenteel initiatieven om grondeigenaren te betrekken bij het leveren van groene en blauwe diensten en hierdoor het landschap in het buitengebied te versterken. Hardenberg en Tubbergen zijn daar een paar jaar verder in als Twenterand. Tubbergen betreft het meeste van het hele gebied terwijl Hardenberg en Twenterand de regeling lokaliseren tot een aantal plekken in de gemeente. Dit verschil komt waarschijnlijk ook doordat NOT een hogere cofinancieringsratio ter beschikking is gesteld. Er zijn bij de organisatie en uitvoering van deze groene en blauwe diensten verschillende organisaties en instanties betrokken. Zo ook in Hardenberg de agrarische natuurvereniging: Vitaal Platteland.

Een opmerkelijk verschil tussen de onderzoeksgebieden is het feit dat er in het hele NOT geen agrarische natuurvereniging bestaat, of iets dat daar op lijkt, terwijl het wel de hoogste maatschappelijke waardering heeft in de vorm van het Nationale Landschap. Er lopen wel initiatieven in Twenterand en Hardenberg waarbij organisaties actief betrokken zijn. Zo bestaat er in Hardenberg de Stichting Vitaal Platteland; deze stichting heeft als doel om het buitengebied leefbaar te houden. Dat doen ze veelal door in te spelen op de twee economische pijlers in het buitengebied Hardenberg: Landbouw en Recreatie. Zij verbinden die twee door met een onderhoudsploeg de landschapselementen in het landschap te onderhouden en een actieve rol te spelen in de Groene & Blauwe Diensten – regeling van het POP. In Twenterand is er de Stichting Toezicht Buitengebied Twenterand: deze stichting is erop gericht de natuurzorg te waarborgen d.m.v. samenwerking tussen verschillende partijen. Waarschijnlijk zal deze organisatie ook een actieve rol gaan spelen bij de recent geopende regeling Groene en Blauwe diensten Twenterand.

Boer Willem in Twenterand is heel actief in de samenwerking tussen verschillende partijen en ziet in het verbinden van deze twee organisaties een strategie om regionaal een

⁹ Persbericht: Duurzaam herstel en onderhoud van landschapselementen, Gemeente Hardenberg: <http://www.hardenberg.nl/smartsite.shtml?ch=INT&id=67152>

¹⁰ <http://www.twenterand.nl/index.php?mediumid=11&pagid=929&stukid=8651>

ANV op te richten. Op die manier ontstaat er een regionaal samenwerkingsverband, waardoor je ook de regio beter en sterker op de kaart zet:

“We zijn bezig om deze twee organisaties in elkaar te laten overlopen, dus dan krijg je een soort agrarische natuurvereniging. Dus regionaal oppakken, want die agrarische natuurvereniging zit hier niet. Dan krijg je de gemeentes ook mee: Hardenberg en Twenterand zijn enthousiast. Met regionale samenwerking en systeemverandering. Qua geldstromen, kun je daar dan in sturen” (melkveehouder Willem, Twenterand).

Deze melkveehouder, een van de geïnterviewde melkveehouders met een meer ecocentrische visie, ligt met zijn bedrijf in Twenterand, maar ook gedeeltelijk in Tubbergen. Het frappante is daarom dan ook dat deze melkveehouder juist de samenwerking opzoekt met Hardenberg i.p.v. met Tubbergen waar hij door zijn fysieke locatie ook mee te maken heeft. Dit wilt niet zeggen dat een ANV in Tubbergen en/of de rest van NOT onmogelijk is, maar is geeft wel mede aan dat dit meer hobbels met zich meebrengt. Ditzelfde onderwerp kwam ook ter sprake tijdens de groepsbijeenkomst ‘mixlandschappen’ in NOT. Verschillende boeren gaven aan dat een ANV in hun gebied al vaker geprobeerd is op te zetten, maar dat die initiatieven allemaal stuk gelopen zijn. Volgens de aanwezige boeren lag dat vaak aan de cultuur en mentaliteit onder de boeren. Dit werd ook door de gebiedsmakelaar van NOT bevestigd:

P: NOT is van huis uit niet het gemakkelijkste gebied met natuurontwikkeling en beheer en dat soort dingen.

E: Je bedoelt dan ook met de mentaliteit van de mensen?

P: Jaaaaa, er is toch wel een beetje, hoe moet ik dat zeggen, aversie tegen...Men staat niet te popelen.

De algemene gedachtegang onder boeren in NOT is volgens hem als volgt te verwoorden: *“Je kunt veel beter 100 koeien hebben, dan 50 koeien en een zorgboerderij, natuurbeheer en recreatie etc. Dat vindt men eigenlijk toch nog een beetje boer-zijn-af, of een beetje hobby-matig”*.

De opvatting is dat echte boeren, de echte ondernemers zijn, en zich dus niet met andere zaken op multifunctionaliteit bezig houden: *“Voor menig ondernemer is dat vloeken in de kerk zeg maar. Daar willen ze gewoon niet aan.”* (Gebiedsmakelaar NOT)

P: Je hebt hier veel natuurlijke handicaps. Voor plankgasboeren is gewoon te weinig ruimte. Heel simpel.

E: Want die mentaliteit heb je hier best sterk, men wilt graag plankgas.

P: Ja, en verhoudingsgewijs zijn hier veel opvolgers. Landelijk minder. Terwijl hier de omstandigheden verre van ideaal liggen.

Deze houding heeft ook deels te maken met de lange geschiedenis die NOT kent met de natuurbescherming in Nederland en pogingen van de overheid tot het instellen van waardevolle cultuurlandschappen, nationale parken en landschappen (zie ook Janssen et al., 2007) waarvan NOT er een was. Een poging van de Nederlandse overheid om in de jaren '70 landschapsparken in te stellen stuitte op veel verzet en protest van de georganiseerde landbouw, die voelden dat ze in hun bewegingsvrijheid beperkt werden. Zo ook met het voornemen van de Nederlandse overheid om in de jaren '80 Nationale Landschappen in te stellen stuitte wederom op veel verzet vanwege de inhoud (mogelijke devaluatie van het land) en de procedure (gebrek aan lokaal draagvlak). Veel werd dus van

bovenaf besloten en niet in samenwerking of overleg met de boeren. De ‘aversie’ tegen natuur is ten dele door ervaringen uit tientallen jaren van conflict en verzet tussen de landbouw en overheid/natuurbeschermers tot stand gekomen en blijkt lastig om door heen te komen.

Toch bleek tijdens die bijeenkomst dat er bij velen een wens lag om met verschillende partijen uit het gebied de samenwerking op te zoeken. Aangegeven werd dat via een ANV of een andere type samenwerkingsverband, waarbij verschillende partijen, waaronder boeren, burgers, en natuurorganisaties, met elkaar in contact komen en waar de ruimte is om met elkaar te praten, de mogelijkheid groter werd geacht om een win-win situatie te creëren. Een melkveehouder vertelde daarnaast ook dat de Plattelandsbank op dit moment ook aan het proberen was een ANV in Tubbergen op poten te zetten. Dit werd ook door Paul ten Velde van de Plattelandsbank in het interview bevestigd: *“Als onafhankelijk bureau willen wij als Plattelandsbank, de multifunctionaliteit als strategie opnemen in dit gebied. Zo willen wij het GLB ook onder het voetlicht brengen. Wij zijn nu ook bezig om een natuurvereniging of landschapsvereniging op te richten om groene diensten straks ook optimaal te benutten”*. Het leeft dus wel in de regio, maar het is nog zoeken wat de beste manier voor NOT is.

Samenvattend

Dit hoofdstuk begon met een kleine schets van de ontstaansgeschiedenis van de verschillende typen landschappen in de gebieden met daarin de landbouw als centrale en sturende rol. Door de eeuwen heen is in NOT een kleinschaligere structuur ontstaan dan in Hardenberg en Twenterand die weidse ontginningslandschappen hebben. Het kleinschalige landschap van NOT wordt in dit huidige tijdperk als maatschappelijk waardevol beschouwd en heeft daardoor de benaming gekregen van een Nationaal Landschap. Gebiedsinitiatieven zoals groene en blauwe diensten krijgen hierdoor een hoge prioriteit vanuit de overheid om deze landschappelijke kwaliteit te behouden. Veel boeren echter hebben echter een andere mentaliteit - wat mede ligt aan de opgebouwde ervaringen van boeren met natuurbeschermingsinitiatieven (bijv. parken en WCL) door de overheid - waardoor het huidige landschap wringt met de gewenste landbouwpraktijk. Initiatieven zoals een ANV, die wel opkomen in Twenterand en Hardenberg, zijn daarom lastig op te zetten. Ook al worden er pogingen vanuit de Plattelandsbank gedaan.

Deze ontwikkelingen hebben zeker ook te maken met de grondhoudingen van de boeren (zie H6) t.o.v. de natuur en het landschap en met de visie hoe te boeren en de gewenste ontwikkelingsrichting van de bedrijfsvoering (H5).

H 5. Drijfveren en patronen in bedrijfsontwikkeling

Dit hoofdstuk introduceert de verschillende agrarische ondernemers die ik in Noordoost Overijssel gesproken heb. In de huidige handelingsruimte en context zie je dat agrarische ondernemers in het verleden diverse strategische afwegingen hebben gemaakt om hun bedrijfsvoering op de gewenste ontwikkeling door te zetten. Hierin is een bepaalde verscheidenheid te ontdekken, die zoals door meerdere bedrijfstijlenstudies is aangetoond (Van der Ploeg, 2001; Roep et al., 1991; De Bruin en Van der Ploeg, 1991), mede bepaald wordt door uiteenlopende opvattingen van boeren over de manier waarop er geboerd dient te worden. Deze opvattingen zijn niet willekeurig ontstaan, maar zijn beïnvloed door specifieke historische omstandigheden die elk bedrijf en familie kent. Deze uiteenlopende opvattingen werken als strategische noties door in het handelen van boeren, waardoor zij hun bedrijfsontwikkeling doelbewust in een bepaalde richting sturen.

Dit hoofdstuk geeft globaal de historische bedrijfsontwikkeling van de geïnterviewde weer en behandelt de uiteenlopende keuzes die bij deze boeren belangrijk zijn in hun bedrijfsvoering en –ontwikkeling. In dat opzicht is dit een illustratie die weergeeft welke keuzes bepalend zijn voor deze boeren in hun bedrijfsvoering.

Achter deze diverse afwegingen en keuzes kunnen dan globaal twee ontwikkelingspatronen onderscheiden worden, die te maken hebben met een andere calculus (strategie van boeren) en visie hoe te boeren. Binnen deze ontwikkelingspatronen bestaat variatie in de verschillende keuzes die de gesproken melkveehouders maken. De twee ontwikkelingspatronen moeten dus niet als absoluut gegeven gezien worden, maar tonen aan dat melkveehouders verschillende visies op hun bedrijfsvoering hebben en dus een andere calculus (strategie van boeren) hanteren, die hun bedrijfsvoering een bepaalde richting opstuurt. Deze ontwikkelingsrichting houdt ook in dat er op uiteenlopende wijze omgegaan wordt met de grond en dat er dus andere relaties met het landschap bestaan.

De verschillende calculi en visies beïnvloeden toekomstige keuzeafwegingen die boeren straks zullen maken, in het veranderend speelveld van de GLB-wijziging. Om die reden is het essentieel om meer te weten te komen van de achterliggende opvattingen en drijfveren in de bedrijfsontwikkeling. Door als eerste in te gaan op de historische bedrijfsontwikkeling en daarna op de genomen strategische keuzes in de bedrijfsvoering, worden de twee ontwikkelingspatronen in dit hoofdstuk inzichtelijk gemaakt.

5.1. De agrarische ondernemers en hun bedrijfsontwikkeling

In totaal heb ik 20 agrarische ondernemers gesproken, waarvan negen buiten het Nationaal Landschap (vier in Hardenberg en vijf in Twenterand) en elf in het NOT (zie kaart hieronder).

Mijn interviews begon ik veelal door aan de boeren te vragen iets te vertellen over hun bedrijf, de geschiedenis daarachter, en hoe het zich door de jaren heen heeft ontwikkeld. Zo kon ik meer inzicht verkrijgen met wat voor soort bedrijf en boerenondernemer ik aan tafel zat.

Dit deed ik onder meer m.b.v. de google map foto's. Tijdens dit gesprek kwamen verschillende gewenste productieomstandigheden en ideaalbeelden van boeren naar voren.

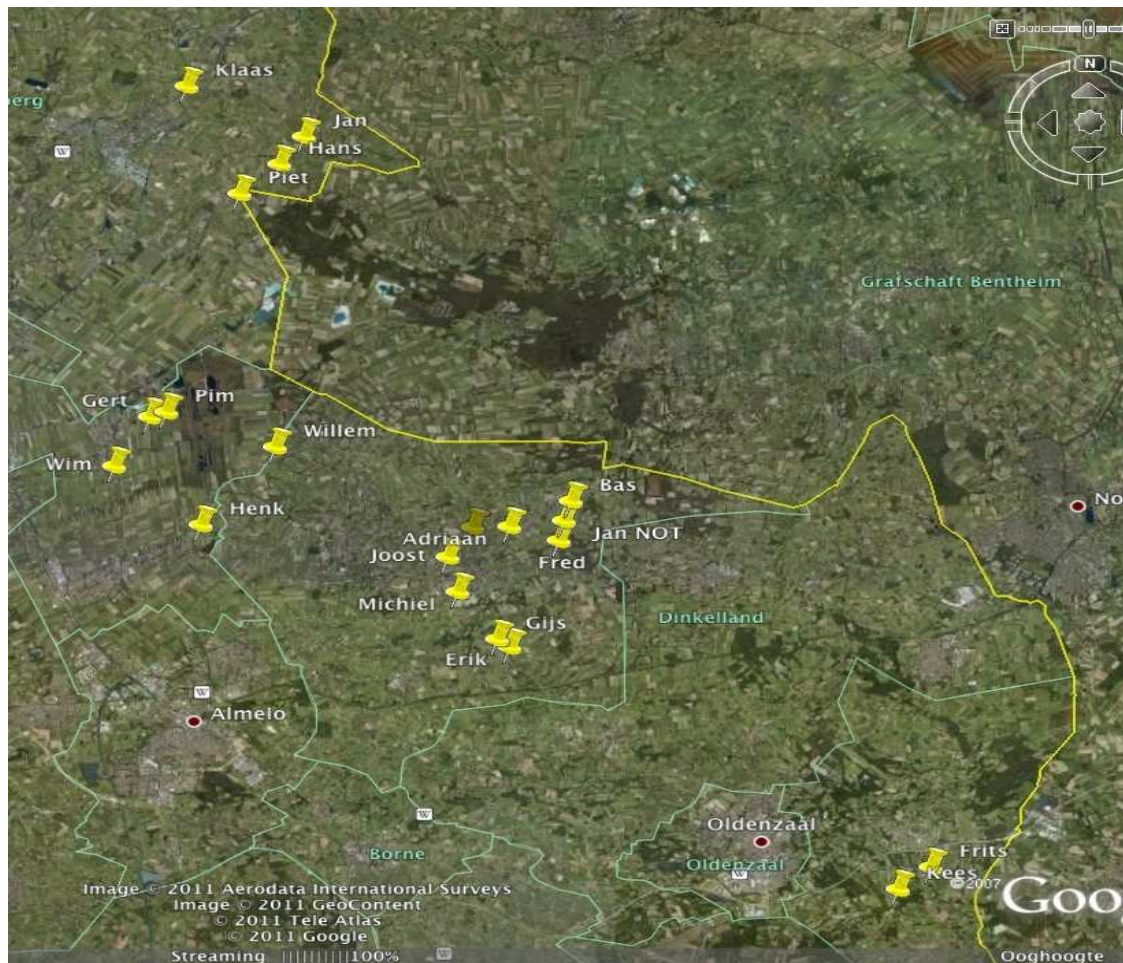

Figure 25 locaties van de boeren in Noordoost Overijssel (Bron: eigen gemaakt – Google Earth)

5.1.2. Familiebedrijven

De agrarische ondernemers die ik gesproken heb zijn vaak van oudsher familiebedrijven; overgedragen van vader op zoon. In beide onderzoeksgebieden ligt een rijke en lange historie; zo vertelt melkveehouder Jan uit Hardenberg:

“De boerderij is al zo’n 300 jaar in familiebezit. Er is wel eens een neefje vanwege kinderloosheid uit Duitsland gekomen. Die lijn zat er in ieder geval in en mijn vader wilde dat ook zo in stand houden”.

Zo ook melkveehouder Bas uit NOT:

“Op generaties is dit bedrijf hier al...De boerderijen zijn hier zo’n 800 tot 1000 jaar oud. Vroeger was het een gemengd bedrijf, toen was hier van alles, koeien, kippen, varkens, akkerbouw, etc. En in de jaren ‘70 was meer de opkomst van de ligboxstallen. Toen zijn we langzamerhand gespecialiseerd in melkvee.”

Zulke verhalen kwam ik vaker tegen in NOT en Hardenberg dan in Twenterand, aangezien zich daar grote delen grond bevinden die recentelijk ontgonnen zijn: de veenkoloniale gronden.

5.1.2. Verplaatsing naar veenkoloniale gronden

Drie van de vijf geïnterviewde boeren in Twenterand zijn recentelijk hier naar toe verplaatst vanwege diverse redenen. Zo is melkveehouder Wim 11 jaar geleden naar Twenterand verplaatst vanwege natuurontwikkeling voor de Regge. Boer Pim is in 1995 naar Twenterand verplaatst vanwege een snelweguitbreiding:

“We hebben eerder in Almelo gewoond. Dat bedrijf was van een oom van mij en die vroeg of ik de opvolger wilde worden. Maar die moest daar weg voor een snelweg en toen heeft de overheid gezegd: dit is een mooie plek voor jullie, daar mag je een nieuwe boerderij bouwen. Dat was in 1995 en in 1996 zijn we er komen wonen”.

Naast natuur en snelweguitbreiding, was stadsuitbreiding ook een van de redenen dat boeren naar Twenterand zijn verplaatst:

“Deze boerderij is nou 30 jaar oud. We hebben in Hengelo gewoond en daar moesten we weg voor de stadsuitbreiding. Toen hebben we hier grond gekocht en hebben hier een nieuwe boerderij opgezet” (melkveehouder Gert)

Voor de verplaatste boeren was deze stap vaak wel voordelig omdat de landbouwstructuur in de gebieden waar ze vandaan kwamen te ongunstig was om er een rendabel bedrijf op na te houden of om in de toekomst uit te breiden:

“De oude boerderij in de buurt van de Regge had een kleine huiskavel, dat was allemaal erg bewerkelijk en niet ideaal voor de toekomst” (boer Wim).

5.1.3. Van gemengd bedrijf naar gespecialiseerde melkveehouderijen

Van oudsher waren er in de gehele regio, alhoewel minder prominent op de veenkoloniale gronden door de ‘kortere’ historie, veel gemengde boerenbedrijven (fokzeugen, akkerbouw, koeien, kippen, etc.). De meeste hebben zich in de jaren ’60 en ’70 gespecialiseerd in de melk.

“In 1960 begon in feite de groei van het bedrijf, daarvoor was het heel traditioneel, een gemengd bedrijf, met aardappelen, bieten, granen, gras, mais en melkvee, varkens, een paar schapen. Van alles was er” (melkveehouder Jan in Hardenberg).

Deze specialisatieslag maakte deel uit van de moderniseringsfase in de jaren ’60 en ’70 die de landbouwwijze behoorlijk heeft veranderd. Hierdoor ontstonden ook andere manieren van boeren die gekenmerkt worden door processen van artificialisering (e.g. kunstmest vervangt dierlijke mest, krachtvoer vervangt graslandproductie, en preventief gebruik van diermedicijnen vervangt gezondheidszorg) en externalisatie waarbij tal van deeltaken die aanvankelijk een organisch onderdeel waren van het arbeids- en productieproces op de boerderij verschoven zijn naar en overgenomen door externe instellingen (Van der Ploeg, 2002).

5.1.4. Opvolgerssituatie en verschillende keuzes

Op de meeste melkveehouderijen is er ook sprake van een opvolgerssituatie (3 van de 20 melkveehouders hadden geen opvolger). Het opvolgingspercentage in deze omstreken

ligt gemiddeld hoger dan elders in Nederland (Bont et al., 2011), waarvan Twente, samen met Zwolle/Kampen, binnen de Provincie Overijssel het hoogste scoort. Het hebben van een opvolger maakte ook een verschil in de optiek van boeren over hoe straks verder te boeren. De meeste boeren met een opvolger willen graag zo veel groeimogelijkheden voor de toekomst open houden, terwijl twee van de drie zonder opvolger ook andere mogelijkheden zagen, zoals rustiger te gaan boeren of op extensievere wijze biologisch te gaan boeren:

“Ik ben nu 57, en heb nog zeg maar een jaar of tien als actief boer te gaan. Dus heb ik de keuze gemaakt wat relaxter te gaan boeren. Ik ben dus van 100 koeien naar 70 teruggegaan, kon van het verkochte melkquotum een melkrobot aanschaffen” (boer Jan, Hardenberg)

“Ik sta een beetje op twee punten nu, van welke kant ga ik op? In 2015, als het melkquotum er af gaat, dan krijg je extra ruimte om groter te worden of moet ik dan maar richting biologisch? Dan passen die groene en blauwe diensten ook beter in het plaatje”. (boer Klaas, Hardenberg)

De derde melkveehouder die ook geen opvolger had, heeft juist andersom geredeneerd als boer Jan uit Hardenberg:

“Het lijkt er op dat onze kinderen het bedrijf niet willen opvolgen, maar ik ben van plan boer te blijven tot ik 85 wordt. Daarom hebben we ook twee melkrobots gekocht op de groei, dan ben je minder van je uren afhankelijk straks en valt het fysiek ook nog weer mee”. (Boer Fred, NOT)

Je ziet dat bij twee van deze boeren, technische innovaties, zoals hier de melkrobot, de handelingsruimte van boeren vergroten. Boeren spelen hier in op deze ruimte en maken daarbij andere keuzes.

5.1.5. Intensieve en extensieve bedrijfsontwikkeling

De meeste agrarische ondernemers zijn intensieve melkveehouderijen. Hier wilt dat zeggen dat ze relatief meer koeien dan land hebben, extra voer en maïs moeten aankopen, meer mest moeten afvoeren en per ha dus een hoge productie hebben.

In 2004 werd de veebezettingsgraad nog als norm voor intensieve en extensieve veehouderij in de Brusselse wet- en regelgeving gebruikt (Hin et al., 2004). Bedrijven die onder de 1,8 GVE/ha (Groot Vee Eenheden) zaten, kregen een extensiveringpremie uitgekeerd. Bedrijven die onder de 1,4 GVE/ha zaten kregen een hogere bonus. Deze situatie is na meerdere hervormingen van het GLB allengs veranderd, doch geeft deze norm wel een indicatie voor de mate van intensiviteit en extensiviteit van de gesproken boerenbedrijven. Door de jaren heen hebben deze een groeiende ontwikkeling gemaakt in het aantal koeien en ha's, zie tabel 1.

De melkveehouders houden momenteel tussen de min. 65 en max. 145 koeien, waarbij het grondgebruik tussen de min. 20 en max. 160 ha in beslag neemt. Gemiddeld gezien hebben de meeste boeren zo'n 70 a 80 melkkoeien met 40 a 50 ha grondgebruik, waarvan de huiskavel zo rond de 20 a 30 ha ligt met veldpercelen op afstand.

Table 1 Enkele bedrijfskenmerken en de bedrijfsontwikkeling van de geïnterviewde melkveehouders

		eur/ha inkomen toeslagen	1960 # koeien	1980 # koeien	nu # koeien	ambitie # koeien	tot. ha's gebruik vroeger	totaal ha's gebruik nu	#GVE/h a	pacht huur	huis kavel	veld kavel	SBB/ SAN	verh uurd
Hardenberg	boer Jan	636/ha	30	100	70	70	-	47	1,49	-	30	25	-	8
	boer Piet	800/ha	-	-	100	160	-	43	3,26	7	-	-	-	-
	boer Klaas	540/ha	-	-	66	-	verplaatst	35	1,89	-	18,5	-	-	-
	boer Hans	450/ha	-	-	95	150	-	62	2,02	-	20	-	-	-
Twenterand	boer Gert	700/ha	10-15	40-50	80	120	verplaatst	20	4,00	-	20	-	-	-
	boer Pim	540/ha	-	-	100	160	verplaatst	60	2,13	-	-	-	-	-
	boer Henk	850/ha	-	50-60	90	ja	-	40	2,65	10	30	-	-	-
	boer Wim	780/ha	-	60	85	ja	verplaatst	30	3,77	-	-	-	ja	-
Tubbergen	boer Willen	*	-	-	130	ja	-	160	0,81	-	-	-	100	-
	boer Jan	450/ha	-	-	65	120	-	41	1,98	5	26	10	had	-
	boer Bas	600/ha	-	-	100	150	-	60	2,20	-	-	-	-	-
	boer Fred	-	-	-	90	140	8	20	4,50	-	-	-	-	-
	boer Adriaan	540/ha	15	35	65	ja	-	24	2,71	11	-	-	-	-
	boer Erik	620/ha	-	50	144	250	11	34	4,24	-	-	-	ja	-
	boer Gijs	450/ha	-	-	115	ja	12	45,5	2,53	-	30	-	-	-
	boer Michiel	960/ha	-	-	100	200	-	39	2,56	-	18	21	-	-
	boer Vincel	-	-	-	70	100	-	36	1,94	-	-	4	-	-
	boer Kees	800/ha	-	25	70	140	13	25	2,80	-	18	-	-	-
	boer Frits	535/ha	-	-	145	-	30	117	1,24	-	25	-	ja	-
	boer Joost	1400/ha	-	-	80	-	-	17	4,71	17	-	-	-	-

* < gem. toeslagrecht
 erg extensief < 1,4
 extensief 1,4 - 1,8
 redelijk intensief 1,8 - 2,5
 erg intensief > 2,5

Zoals blijkt uit tabel 1 zitten bijna alle gesproken melkveehouders boven de 1,8 GVE/ha en kunnen dus geclassificeerd worden als intensieve tot erg intensieve veehouderijen; een hoge productie per ha grond. Daarom zitten deze geïnterviewde melkveehouders ook boven het gemiddelde landelijke bedrag van €450/ha van de inkomenstoelagenrechten (zie tabel 26). In de gemeenten Tubbergen, Losser, Twenterand en Hardenberg gelden gem. toeslagen/ha van €500-€600/ha (zie fig. 26; Rougoor et al., 2010)

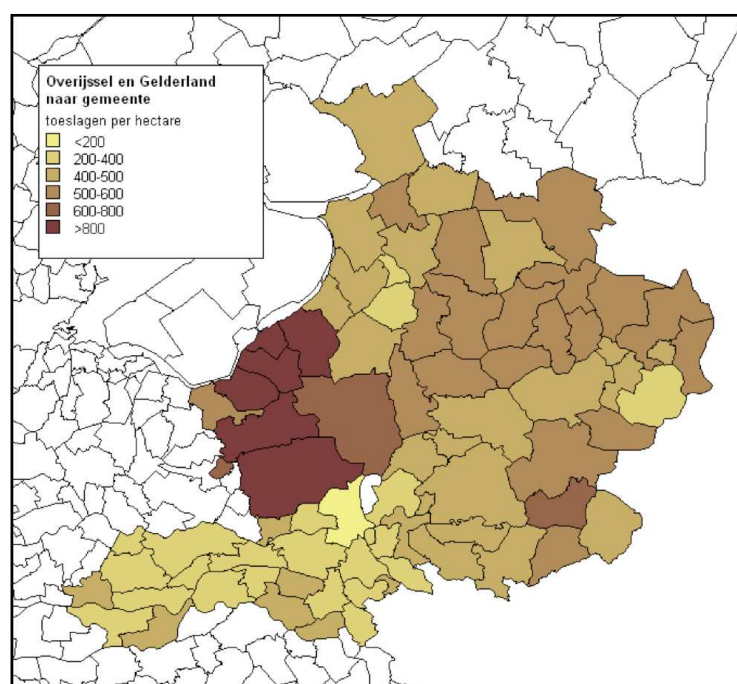

Figure 26 Toeslagen per ha per gemeente in Overijssel en Gelderland (Rougoor, et al., 2010)

Kijkende naar de inkomenstoelagen/ha van de boeren liggen hier 7 melkveehouders ver boven, vier boeren liggen onder het regionale gemiddelde en de rest ligt rond het gemiddelde. Echter, dit zijn bedragen die iets zeggen over de situatie tussen 2000 en 2002, omdat dat de referentiejaar van de productie zijn. Er kan al veel veranderd zijn in de tussentijd.

Landbouwgrond is in beide onderzoeksgebieden schaars en daarbij volgens de boeren ook nog eens behoorlijk duur. Volgens de boeren ligt de grondprijs rond de €80.000 per ha, terwijl het databestand van de Boerderij deze inschat op € 53.000 in Twente (de Boerderij, 2010 – fig. 27). Hoe het ook zij, de bedragen liggen beide boven de gemiddelde grondprijs (€40.000) in Nederland (Tamminga, 2008) – zie fig. 28).

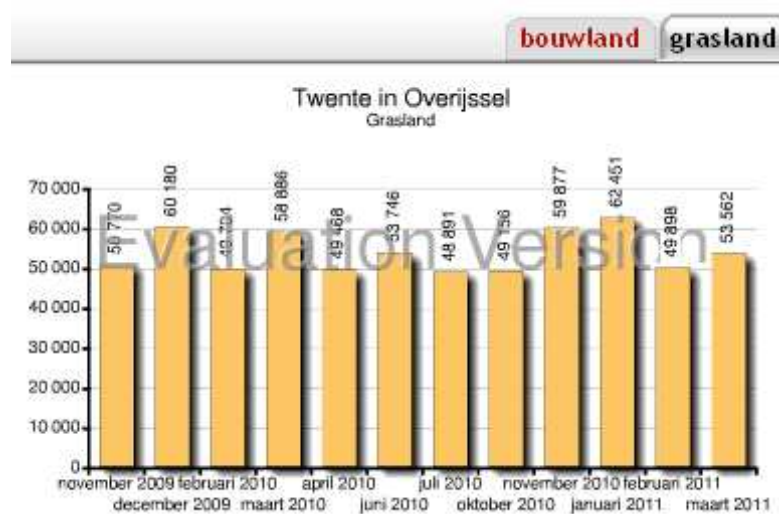

Figure 27 grondprijzen voor grasland in Twente (Boerderij, 2010)

Figure 28 gem. grondprijzen in Nederland (Tamminga, 2008)

Door het gebrek aan grond in combinatie met een hoge grondprijs, is uitbreiding vooral gerealiseerd in het opvoeren van de veebezetting. Door de jaren heen hebben de meeste boeren er inderdaad meer koeien bij genomen. Mede door deze schaarste in grond en door het opvoeren van de veebezetting, vind je vooral in NOT een intensief gebruik van het grasland.

Naast intensieve melkveehouderijen heb ik ook twee melkveehouders gesproken die vrij extensief waren met 1,24 en 0,81 GVE/ha. Zij voeren beiden een biologische bedrijfsvoering. Vergeleken met de andere melkveehouders hebben zij ook meer land ter beschikking en relatief gezien dus ook minder koeien per ha. Het aandeel biologische boeren dat ik gesproken heb (2 van de 20=10%) ligt beduidend hoger dan het Overijsselse gemiddelde van 1,4% (Bont et al., 2011). Het aandeel van Overijssel in de biologische landbouw is wat betreft het aantal bedrijven en de oppervlakte vrij laag landelijk gezien (zie fig. 29). Twente en Noordoost Overijssel scoren vergeleken met andere gebieden in Overijssel daarin ook weer vrij laag met een aandeel van 1,1 -1,2% (Bont et al., 2011). In NOT bestonden er in 2009, 19 biologische SKAL-bedrijven met zo'n 33.6 ha per bedrijf en in Noordoost Overijssel waren er 24 bedrijven met 39.6 ha per bedrijf. De twee biologische boeren hebben vergeleken met deze biologische bedrijven en met de andere gesproken melkveehouders, meer land ter beschikking (hierdoor hebben ze relatief gezien minder koeien/ha), maar huren van SBB of Natuurmonumenten behoorlijk wat extra grond.

	Totaal biolo- gische bedrijven	Ha op biolo- gische bedrijven	Ha per biolo- gisch bedrijf	Aandeel biologische bedrijven (%)	Aandeel biologisch areaal (%)
Zuidwest-Twente	26	947	36,4	1,0	1,7
Noordoost-Twente	19	638	33,6	1,2	2,1
Noordoost-Overijssel	24	950	39,6	1,1	1,8
Noordwest-Overijssel	14	950	67,9	2,2	4,1
Zwolle en Kampen	11	380	34,5	2,0	2,3
Salland	29	790	27,2	2,2	2,8
Totaal Overijssel	123	4.655	37,8	1,4	2,2
Totaal Nederland	1.267	53.690	42,4	1,7	2,8
Overijssel in van Nederland	9,7	8,7	89,3	79,6	80,1
Bron: Landbouwtelling.					

Figure 29 aantal biologische bedrijven (SKAL) en areaal naar gebied in Overijssel (bron: Bont et al., 2011)

De groeiende ontwikkeling in vergroting van de meeste bedrijven (#ha, #koeien) heeft zich ook landelijk voortgedaan. Vanaf 1960 tot aan de komst van het melkquotum in 1984 is de melkproductie met 90% toegenomen (Lamers, 2007). Daarna is de groei van de omvang van de melkveestapel tot staan gekomen door een daling in het aantal melk-koeien, maar wel met een hogere productie per melkkoe.

Landelijk gezien is de trend dat er meer boerenbedrijven stoppen, er komen dus minder, maar wel grotere landbouwbedrijven, aangezien die de grond en productierechten van de stoppende bedrijven opkopen (Lamers, 2007). Dit geldt ook voor de onderzoeksgebieden waar vooral de andere landbouwsectoren minder hoge opvolgingspercentages kennen waardoor er in de toekomst meer ruimte komt voor vergroting van de oppervlakte van de blijvende melkveebedrijven (Bont et al., 2011:19-20) Lamers (2007) laat zien dat gespecialiseerde melkveebedrijven in Nederland tussen 1980 en 2005 groeiden van gem. 35 koeien (op 15 ha) naar gemiddeld 60 koeien (op 42 ha).

Uit de studie ‘Grootschalig Boeren in een kleinschalig landschap’ komt naar voren dat de melkveebedrijven in NOT gemiddeld 33 ha groot zijn, wat lager ligt dan het landelijke gemiddelde van 42 ha, met vaak ook een kleiner huiskavel dan gemiddeld in Nederland (LTO/WUR, 2009; Rougoor, et al., 2010). De effecten van het kleinschalige coulisse-landschap op de kostprijs voor de melkveehouderijen in NOT vergeleken met de zogenaamde polderbedrijven (goed verkaveld, optimaal ingericht) zijn volgens deze studie:

- Meer arbeid en loonwerkkosten door kleine incurante percelen en percelen op afstand
- Extra voerkosten door verminderde opbrengst en lagere kwaliteit door schaduwwerking van houtwallen
- Iets minder arbeid en loonwerk op grasland door minder oogst in de schaduw.

Uit deze effecten blijkt dat de berekende kostprijs van een kilogram melk op dit moment 3 cent hoger is in NOT dan voor een Polderbedrijf. Daarvan is 1 cent toe te rekenen aan de schaduwwerking van de houtwallen. De andere 2 cent extra kosten, zijn het gevolg van de extra arbeid en loonwerkkosten, door de kleine percelen.

Doordat de meeste melkveehouders zo intensief zijn, zeggen ze alle hoekjes en gaatjes van hun land nodig te hebben om gras en maïs te verbouwen als voer voor hun vee. Ze zijn, zou bleek uit de gesprekken, erg productie georiënteerd:

“ Ik ben zo intensief....ik moet productie draaien van mijn grond” (melkveehouder Fred Tubbergen)

Hun grond is hun alles, er bleek weinig ruimte voor andere bestemmingen of invullingen hiervan, zoals op het vlak van groene en blauwe diensten (zie ook H7), zo een opmerking over de mogelijkheid van botanisch grasrandenbeheer:

“...de grond is gewoon te duur om zo braak te laten liggen” (melkveehouder Hans Hardenberg)

Veel melkveehouders lijken dus het maximale te willen halen uit hun koeien en land om een hoge productie/ha te behalen, en daarbij hoort een intensief landgebruik. Dit komt overeen met onderzoek naar bedrijfsstijlen in de Achterhoek (Roep et al., 1991) waar doordat de landbouwgrond schaars is, de uitbreiding vaak gerealiseerd is door het sterk opvoeren van de veebezettingsgraad. Door het gebrek aan grond vind je in de Achterhoek dan ook een intensief gebruik van het grasland (Roep et al., 1991:21).

De extensievere ondernemers lijken anders om te gaan met de wijze waarop ze hun gegeven melkvolume produceren. Zij gaan uit van een lagere productie/ha en optimaliseren de melkproductie van hun koeien in mindere mate dan de intensievere boeren. Deze wijze van boeren wordt gefaciliteerd doordat zij meer grond ter beschikking hebben, maar die grond hebben zij d.m.v. strategische overwegingen deel laten maken van hun bedrijfsvoering. Achter deze afwegingen liggen verschillende visies en drijfveren over hoe het beste te boeren.

Bij deze twee uiteenlopende *foci* in bedrijfsontwikkeling horen verschillende opvattingen over hoe te boeren, welke strategieën en keuzes het beste zijn, en wat de beste produc-

tiemomstandigheden zijn. De ontwikkelingspatronen van boeren worden verder uitgelicht in paragraaf 5.2. door in te gaan op de strategische afwegingen t.a.v. de bedrijfsvoering die boeren in het verleden genomen hebben.

5.2. Strategische overwegingen in bedrijfsvoering

Tussen de verscheidene melkveebedrijven zijn diverse strategische afwegingen in de bedrijfsvoering te identificeren. Deze kunnen gelinkt worden aan twee globale ontwikkelingspatronen die ten grondslag liggen aan de bedrijfsvoering. Deze afwegingen hebben te maken met praktische factoren, zoals fysieke omgeving, arbeid, maar ook met de waarden en perspectieven die boeren hanteren over de wijze van landbouwbeoefening. Hierbij komen ook de grondhoudingen t.o.v. natuur en landschap de hoek omkijken, dus hoe men het landschap en de omgeving ervaart en waardeert (zie H6).

Deze paragraaf zet de verschillende strategische afwegingen die door de boeren in het verleden genomen uiteen. Deze overwegingen maken deel uit van hun bedrijfsstrategie en hebben de huidige bedrijfsvoering vorm gegeven tot wat het nu is.

De variatie in verschillende strategisch afwegingen tussen de boeren duiden op twee algemene ontwikkelingsrichtingen van de gewenste landbouwbeoefening. Een richt zich meer op een hoge productie/ha en de ander op een lagere productie/ha. De strategische keuzes die uit de interviews naar voren kwamen worden hieronder onder verschillende kopjes besproken.

5.2.1. Samenwerking met anderen

Jongvee opfok uitbesteden

De melkveehouders in NOT hebben te maken met grondschaarste. Om o.a. die reden hebben sommige boeren de opfok van hun jongvee aan anderen uitbesteed. Zo wordt de eigen grond gebruikt voor de melkkoeien wat dus ten goede komt aan de melkproductie. Er wordt door deze samenwerking efficiënt met de grondschaarste omgesprongen. Ook kan dit uitsluitsel zijn voor boeren die een stapje terug willen doen, maar door deze samenwerking niet echt hoeven te stoppen met een agrarische activiteit, wat weer bepaalde fiscale voordelen kan hebben.

“Dit bedrijf (dichtbij) dat fokt mijn jongvee op. Hij koopt in theorie mijn kalveren en dan koop ik ze weer terug. Hij voert ze, de rest doe ik allemaal” (boer Fred Tubbergen).

Naast dat het qua grond en mestafzet dus voordeel heeft, kan het ook qua arbeid goed uitkomen, zo zegt boer Adriaan uit Tubbergen:

“We hebben een stal in de buurt bij gehuurd voor het oudere jongvee. Dat is een blok grond, de boer doet dat werk allemaal zelf, maar het vee is van ons”.

Melkveehouder Gert uit Twenterand doet hierin nog een extra stapje verder. Naast dat hij geen maïs produceert en alleen maar maïs inkoopt, legt hij zich helemaal toe aan het melken. I.p.v. samenwerking met anderen in de jongvee-opfok, verkoopt hij al zijn jongvee gelijk, zodat hij de stal helemaal vol met koeien kan zetten:

“Sinds we zijn uitgebreid naar 80 melkkoeien, houden we ook geen jongvee meer aan. Alleen maar koeien, om zo veel mogelijk melk uit de stal te halen. Dus de kalfjes worden allemaal verkocht en de koeien kopen we weer aan.”

Het houden van jongvee kost de eerste tijd, voordat ze melkklaar is alleen maar geld en vergt een investering. Met deze strategische keuze wordt geprobeerd zo veel mogelijk melk op het huidige moment te produceren.

Voer productie uitbesteden

Jongvee opfok is een manier om een bepaalde deeltaak bij de melkveehouderij uit te besteden en dat scheelt arbeid en grondgebruik. Boer Fred ziet zeker het nut in om de melkveehouderij op te splitsen in verschillende bi- of tri locaties in samenwerking met anderen. Zo vraagt hij zich ook af waarom de melkveehouderij in het algemeen grond nodig zou moeten hebben:

“Je kunt je afvragen waarom de melkveehouderij grond moet hebben. Je kunt ook zeggen: Een iemand houdt de koeien en iemand anders verbouwt het voer voor diegene. Het is maar hoe de insteek is. Je kunt ook een tweemansbedrijf hebben waar de 1 voor de koeien zorgt en de ander voor het voer, of die bedrijven opsplitsen. Het is maar hoe je het bekijkt. Milieutechnisch is er eigenlijk geen verschil. Een akkerbouwer, met daarnaast een melkveehouderij. Dan kan die akkerbouwer het voer net zo goed verbouwen als de melkveehouder. Ik vraag me dus af: moet ik mais willen verbouwen? Misschien dat de huidige stukken grond waar mais op staan, dan gras kunnen worden”.

Dit komt al dicht bij het concept van een voercentrum dat momenteel als pilot in de noordelijke delen van Nederland uitgevoerd wordt. Er is dus wel een tendens gaande om de melkveehouderij nog verder te specialiseren: alleen nog het melken.

Toegevoegde waarde van product vergroten - streekproducten

Twee geïnterviewde boeren zijn bezig extra waarde aan hun product toe te voegen door het maken van eigen zuivel en vleespakketten en die vervolgens af te zetten aan derden. Een boer in NOT staat op streekmarkten en verkoopt eigengemaakt boerenijs, melk en ambachtelijk gemaakte chocolademelk. Daarnaast maakt zijn vrouw een traditionele Twentse cake, genaamd addertjescake. De andere boer houdt zijn mannelijke kalveren aan en laat ze opgroeien als ossen in een natuurgebied dichtbij. Hij is bezig dit vlees te vermarkten als streekeigen natuurvlees via grote supermarkketens als Jumbo. Daarnaast heb ik een boer op de groepsbijeenkomst van mixlandschappen in NOT gesproken die zijn vleesvee ook streekgebonden wilt verkopen.

Inpassen van natuurgebied voor landbouw

Vijf boeren hebben overeenkomsten met terreinbeherende organisaties om hun koeien te laten grazen op natuurterreinen. Vooral met grote gronddruk kan dit een efficiënte manier zijn om extra grond tot je beschikking te krijgen. Een ander voordeel is dat je de grond meestal goedkoop kunt huren, zo'n 1/4 van de normale huurprijs. De pachtprijs is dus erg laag. Twee boeren hebben hun koeien op dit type grasland (vaak lagere voederwaarde) aangepast en zijn erg tevreden met deze samenwerking. De andere boeren zien ook wel de voordelen er van in, maar zeggen toch dat er minder productie van af komt en dat er schadelijke kruiden kunnen groeien. Anderen, zoals boer Joost die maar 3 ha in eigendom heeft, wilden wel heel graag zulke gronden, maar kwamen niet in aanmerking omdat die gronden uit de buurt lagen. Dit jaar had hij zich wel ervoor ingetekend, maar hij wist ten tijden van het interview daar de uitslag nog niet van.

5.2.2. Sturen op innovaties

Aanschaf melkrobot

Vijf van de twintig melkveehouders hadden een melkrobot i.p.v. een traditionele melkstal. Drie melkveehouders hadden rond de 70 koeien, wat de melkcapaciteit van de melkrobot is. De melkcapaciteit van deze boeren was dus 100%. Een andere melkveehouder heeft twee melkrobots die waren gekocht op de groei. Op dit moment melkten beide robots ongeveer 50% vol. Een andere combinatie in melken die ik heb gezien was het hebben van 1 melkrobot en daarnaast nog een traditionele melkstal, bedoeld als transitie naar meerdere melkrobots. Het is dus uiteindelijk de bedoeling van die melkveehouder om een tweede robot in de toekomst aan te schaffen. De melkrobot verlicht de arbeidspieken en daarbij ben je als boer minder gebonden aan bepaalde tijden. Bij een melkstal worden de koeien vaak twee keer, 's ochtends en eind van middag/vroeg avond, gemolken, allemaal achter elkaar. Bij een melkrobot hoeft dat niet en wordt dat over de dag verdeeld. Een melkrobot kan dus de leefbaarheid vergroten en volgens de geïnterviewde boeren ook het fysieke deel in het arbeidsproces verlichten. Aan de andere kant ben je wel afhankelijker van techniek, en moet alles goed bijgehouden en gecontroleerd worden.

Andere rassen en kruisen met andere rassen

Om de weerstand van de koeien groter te maken, kruisen veel melkveehouders met verschillende rassen. Dit komt ook ten goede aan een betere melkproductie. Uit de gesprekken met boeren bleek dit wel een algemene praktijk. Twee geïnterviewde boeren gaan hier verder in. Hun doel is dat naast een goede weerstand, de koeien ook een ander type voedsel kunnen verdragen. Een boer heeft zich een ander ras aangemeten, de Blaarkop. Het aanmeten van een ander ras gebeurt wel meer in Nederland, zo hebben Peter en Anita Kuijer uit Groningen drie jaar geleden de overstap van Holsteiner naar Blaarkop gemaakt en kunnen daardoor makkelijker biologisch boeren (Nieuwe Oogst, 5 feb 2011). Zij zeggen: de Blaarkop "is een duurzame, harde koe en prachtig om te zien". Ook al moesten ze iets terug in de melkproductie, de gehalten in de melk maken dat weer goed. Andere rassen, zoals de oerhollandse Blaarkop, kunnen dus ander voer, lagere voederwaarde, omzetten in melk. De productie is dan wel lager, maar de samenstelling (vet en eiwit) van de melk is vaak hoger, waardoor je als boer per liter meer geld beurt. Dit is ook wat de twee boeren Willem en Frits nastreven in hun bedrijfsvoering.

Voerspoor

Het voerspoor is een innovatieve manier dat door verscheidende melkveehouders genoemd en door sommigen al geïmplementeerd werd. Het gaat hier om de mogelijkheden gehalten in de mest te verlagen via diervoeding (zowel stikstof (N) als fosfor (P)). Door te letten op de fosfaataanvoer in het voer en die laag te houden (tot een bepaalde hoogte), dan kan dat bijdragen aan emissieverlaging. Een aantal veehouders noemden ook het dat ze meededen aan BEX (Bedrijfsspecifieke Excretie) en zo hun gehalten aan fosfaat en fosfor wisten te reguleren. Aangezien in de komende jaren de plaatsingsnorm voor fosfaat verder aangescherpt wordt zal de plaatsingsruimte voor de mest afnemen. Als je als boer dus kunt zorgen dat de emissies naar beneden gaan, dan scheelt dat ook mestafzet en dus in ook de kosten. Dit strategie is dus vooruitlopend op een strengere regelgeving en beperken van de kosten.

5.2.3. Opbrengsten/m² verhogen: ‘economy of scope’

Recreatie op bedrijf

Vier geïnterviewde boeren hadden als tweede tak recreatiemogelijkheden op hun bedrijf. Dit waren bijna allemaal boeren uit NOT. Een boer heeft geanticipeerd op de situatie voor als hij uit het bedrijf stapt en zijn zoon het overneemt. Van een Rijksmonumentale schuur heeft hij een vakantiehuisje gemaakt dat net in de running is. Dat brengt nu al inkomsten in: *“De bouw is net afgerond, we hebben het al 3 keer verhuurd en al een stuk of vijf boekingen”* (Boer Jan, Tubbergen). Maar de vakantiewoning is vooral bedoeld als oudedagsvoorziening voor wanneer de zoon thuiskomt en de zaak overneemt. Een andere boer uit Losser heeft sinds 2000 een ijsboerderij. Deze verbreding is bedoeld ter extra verdienste waar zijn vrouw het meest druk mee is. Mensen kunnen dan op hun erf een ijsje van de boerderij halen. Naast de extra aanvulling op het inkomen heeft de ijsboerderij ook een maatschappelijk doel, zoals boer Kees dat verwoordt: *“Dat is ook wel een beetje de opzet naar de burger toe, om te laten zien hoe wij dit hier doen in de landbouw. Vaak als ze dan een ijsje komen halen, dan nemen ze even een kijkje in de stal. Je ziet toch dat de meeste mensen geen weet hebben hoe het hier aan toe gaat”* (Boer Kees, NOT). Boer Frits uit Losser heeft twee wandelroutes op hun land en over hun bedrijf aangelegd en krijgt daarvoor via de stichting Wandelnetwerk Twente een vergoeding. Daarnaast heeft dezelfde boer een skybox/vergader ruimte gebouwd boven de koeienstal, zodat mensen uitzicht over de koeien hebben. De laatste boer, boer Willem uit Twenterand, die ik geïnterviewd heb heeft een educatieruimte ingericht voor het ontvangen van groepen mensen met als doel om hen te laten zien hoe het er in een boerenbedrijf aan toe gaat. Een boer die ik niet geïnterviewd heb, maar heb gesproken op de groepsbijeenkomst over mixlandschappen in NOT, heeft zijn melkveebedrijf afgebouwd, is overgegaan naar een vleesveebedrijf, met koeien die tegen laagwaardig voer kunnen. Die koeien maken deel uit van de Wellness-kuuroord boerderij die hij samen met zijn dochter en vrouw heeft opgezet. Zijn visie is om op natuurlijke wijze om te gaan met de omgeving en natuurlijke producten zoals granen en hop. Die gebruiken ze dan ook weer voor de Wellness behandelingen. De gebruikte producten komen zo goed als allemaal uit de streek. Dus deze man doet ook aan samenwerking met anderen, niet om zijn producten af te zetten, maar juist om die producten te kopen en dan weer te verkopen en die alsook te gebruiken bij de behandelingen op zijn Wellnessfarm.

Biologisch boeren

Twee boeren, Willem en Frits, die ik geïnterviewd heb, hebben biologische melkveebedrijven. Dit type bedrijfsvoering geeft meerwaarde aan het product en die boeren krijgen daarom ook een hogere prijs per liter melk. Hoewel een van die boeren zei dat: *“Er is uitgerekend door de vakgroep biologische landbouw LTO dat de kostprijs van biologische melk 55 cent/liter zou zijn, maar we krijgen maar 45 cent, dus eigenlijk moet er 10 cent bij”*. Bij deze boeren is de werking van de ‘*agricultural squeeze*’ nog steeds aanwezig. Het is voor deze boeren daarnaast een manier om hun bedrijf deel uit te laten maken van het landschap (zie hiervoor ook H6: grondhoudingen t.o.v. natuur). Boer Klaas staat op een keerpunt in zijn huidige bedrijfsstrategie waarbij één van zijn afwegingen, die hij aan het maken is, de overstap is naar biologisch.

Gemengd bedrijf

Boer Piet en Willem hebben een gemengd bedrijf: vleesvarkens en melk- en vleesvee. Boer Piet uit Hardenberg houdt naast 100 melkkoeien en 100 stuks jongvee, ook nog 300 vleesvarkens aan. Maar aangezien straks de slachtpremies eraf gaan, is hij van plan deze weg te doen, omdat het niks meer oplevert. Boer Willem uit Twenterand houdt naast 90 melkkoeien en 40 ossen, ook 4000 vleesvarkens en 500 zeugen aan. Deze varkens houdt hij in innovatieve stallen; genaamd de vroetstal = diervriendelijke stal. De opzet van de

stallen stimuleert het natuurlijke gedrag van varkens, denkende vanuit de dierlijke behoeftes. Het vlees van deze varkens wordt verkocht onder het label Krull van de Dierenbescherming

5.2.4. Structuurmaatregelen Landbouw

Onderlinge vrijwillige kavelruil

Vooraf in NOT was onderlinge kavelruil erg actueel. Veel boeren realiseren zich dat ze in een kleinschalig landschap zitten en hebben vaak al meerder kavelruilen achter zich gehad. Zo boer Michiel: *“Dertig jaar geleden hebben we dit bedrijf overgenomen van ooms. En we hebben nu net de derde kavelruil gehad. Net vorig jaar afgerond. Bij dit bedrijf was niet veel grond bij het perceel. We hebben de huiskavel nu tot 18 ha weten uit te breiden. Eerst hadden we gedacht, kunnen we hier wel verder, moeten we niet verkassen? Maar door die laatste kavelruil hebben we 8 a 9 ha er bij kunnen krijgen. Die deal, tussen boeren onderling, hadden we binnen 5 weken rond.”* Dit komt overeen met wat boer Erik dat zegt: *“Je moet het elkaar gunnen en wij hebben afgesproken om dat wat voor die boer het gunstigst is, dat die ook het land krijgt”* Naast dat dit dus een structuurverbetering is voor de landbouw op zich, gebeurt dit dus in samenwerking met andere boeren: *“In 2000 hebben we hier een kavelruil gehad. We hadden eerst heel weinig grond. Samen met alle bedrijven hier uit de buurt”. Zo ook boer Adriaan: Door een onderlinge verkaveling onder boeren zijn wij hier in 1966 gekomen. Wij hebben hier een nieuwe boerderij gebeurd. Achteraf is die verkaveling heel goed uitgekapt. Ja, positief geweest”. Meestal pakt zo’n verkaveling als het in onderlinge samenhang gaat dus goed uit. Bij Joost pakte dit echter anders uit: Wij zijn een groot stuk van 5 ha kwijtgeraakt aan ruilverkaveling. Dat stuk hadden we in pacht voor al zo’n 10 jaar. Toen konden ze daar ruilverkaveling doen, en toen zeiden wij: prima als we maar een stuk er voor terug krijgen. Maar ja, toen is de ruilverkaveling doorgegaan, maar toen was er niks voor ons bij. Dus dan geef je je medewerking en iedereen zegt achteraf, wow het is een succes, maar ja, voor wie? Op zich weet je dat het pachtgrond is, maar ja, wij zijn lid van de spot, Rabobank, LTO en inwoner van Tubbergen. En eigenlijk kan het niet zo zijn dat ze iemand in de kou laten staan. Daar komt het eigenlijk wel op neer en dat is een beetje zuur.”* Meestal staan boeren achter deze ontwikkeling om hun landbouwstructuur te verstevigen, maar helaas, als je als boer veel grond pacht, is de positie minder sterk.

Bi-locaties

Deze strategische aanpak zou een uitkomst kunnen zijn in een kleinschalig landschap. Zo zou je in een stal het jongvee kunnen houden en in het ander de melkkoeien. Ook zijn er voorbeelden van twee of meerder stallen met melkkoeien waar dan een melkrobot instaat. Eigenlijk kwam deze strategie onder de geïnterviewde boeren niet veel voor, behalve bij boer Willem uit Twenterand. Hij heeft zijn bedrijf opgedeeld in vier locaties; waarvan een melkstal, twee varkensstallen en 1 natuurgebied waar de ossen in lopen. Hij maakt dus optimaal gebruik van de ruimte in het gebied, ookal is dat gebied niet te typeren als kleinschalig, maar valt in een LOG. Aan de andere kant bevindt hij zich dichtbij het N2000 gebied Engmoesdijkvenen. Deze man heeft wel hulp van twee zoons en een medewerker op het bedrijf.

5.2.5. Belonen en waarderen

Natuurschoonwet

Via de natuurschoonwet kunnen ouder boerderijen omgevormd worden tot landgoederen waarop dan 30% groen van het land moet komen. Het voordeel is dat het fiscaal voordelig uitpakt. Twee boeren hebben dat gedaan. Boer Hans uit Hardenberg heeft van de oude boerderij waar nu zijn tante op woont een landgoed gemaakt: *“Voor die 1/3 na-*

tuur krijgen we via de gemeente 30 jaar een vergoeding op. Op basis daarvan hebben wij ergens anders weer grond kunnen kopen". Op deze manier komt er dus meer natuur in het landelijk gebied en kunnen boeren extra grond gebruiken, wat weer een voordeel heeft voor structuurverbetering van de landbouw.

Ook boer Frits uit Losser heeft van zijn boerderij een landgoed gemaakt. Zo hebben zij bos in hun eigendom waar zij en de mensen die er langs fietsen van genieten. Hij zegt: *"Dat valt allemaal onder de natuurschoonwet. Wij zijn nu een landgoed en waarvan moet 30% bos of groen zijn. En dat is fiscaal aantrekkelijk"*.

Koe in de wei

Alle boeren, op een na, laten normaal gesproken, hun koe in de wei. Friesland Campina heeft met hun duurzaamheidconcept een beloningssysteem voor weidemelk opgesteld. Dit gaat om enkele euro's per jaar dat volgens vele boeren niet veel zoden aan de dijk zet. *"Van de zuivel krijgen we wel iets, maar dat is maar een scheetje, dat is niks"* (Boer Vincent, Tubbergen). Zo ook boer Wim uit Twenterand: *"Vanuit de zuivel is wel geprobeerd weidegang te stimuleren, maar dat is een vergoeding van helemaal niks"*. Dit is vooral (nog) een strategische afweging voor het behouden van een positief imago van de melkveehouderij, zodat je geen, zoals boer Vincent dat zegt: *"beeld krijgt wat je bij de intensieve veehouderij van kippen en varkens hebt"*.

Wandelpad op boerenland

Boer Frits heeft vijf jaar geleden twee wandelpaden op zijn land aangelegd. Dit gebeurde in het kader van het project Biologisch Beleven van Stimuland. Hij dacht vanuit het gebied: *"Ik dacht, wij in zo'n gebied, dan kunnen we wel een wandelpad aanleggen"*. Vanuit het Wandelplatform krijgen ze een vergoeding voor het onderhoud en Provincie Overijssel heeft een eenmalige vergoeding gegeven voor de aanleg van de wandelpaden, incl. infrastructuur zoals hekjes, bordjes, etc. Deze wandelpaden zijn nu opgenomen in het Wandelnetwerk Twente.

5.3. Ontwikkelingspatronen: verschil in focus en visie

Boeren hebben verschillende strategische overwegingen gemaakt om in bepaalde omstandigheden toch er voor te kunnen zorgen dat hun bedrijf een bepaalde richting op kan groeien. Verscheidende van deze strategische afwegingen zijn in paragraaf 5.2. voorbij gekomen. Deze uiteenlopende strategische keuzes hebben te maken met de visie van boeren over hoe te boeren en de gewenste productieomstandigheden.

Om met land schaarste om te gaan en om een efficiëntieslag te maken zie je dat veel boeren strategische samenwerkingsverbanden aangegaan zijn. Daarnaast is de onderlinge vrijwillige kavelruil, dus de structuurverbetering van de landbouw, een veelbesproken aanpak onder boeren in NOT. Sommige boeren verbreden d.m.v. het maken streekproducten of recreatie en halen op deze wijze extra verdiensten binnen voor hun inkomen. In deze variatie aan strategische overwegingen zijn bepaalde basispatronen in de bedrijfsontwikkeling die boeren wensen te vinden.

In tabel 2 staan de besproken strategische afwegingen en beslissingen die de boeren in het verleden gemaakt hebben om hun bedrijf verder te ontwikkelen samengevat. Hierin zie je dat de extensievere melkveehouders globaal gezien zich onderscheiden in hun keuzes van de intensievere melkveehouders. Ze spreken meer opties en mogelijkheden aan dan de intensieve melkveehouders, anders gezegd: ze spreiden hun kansen en risico's (in tabel 2 is dat geïllustreerd door de blauwe cirkels). De intensievere melkveehouders beperken zich tot een aantal keuzes (geïllustreerd in tabel 2 door de bruine vakken).

Table 2 Samenvatting strategische afwegingen en beslissingen in bedrijfsvoering door de melkveehouders

		Hardenberg				Twenterand					Tubbergen										
		Jan	Piet	Klaas	Hans	Gert	Pim	Henk	Wim	Willem	Jan	Bas	Fred	Adriaan	Erik	Gijs	Michiel	Vincent	Kees	Frits	Joost
samenwerken	jongvee-opfok												x	x							
	streekproducten									x									x		
	duurzaam product									x										x	
	landbouw&natuur									x	x					x					wens
	landschapsbeheer met burgers																			wens	
	loonwerker/arbeid	x	x	x	x	x	x	x	x	-	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
	mest-mais overeenkomst		x					x					x								
economy of scope	Recreatie bedrijf										x										x
	educatie									x										x	
	jongvee verkoop, inkoop					x															
	volwassen koeien					x															
	Vergaderzalen/skybox									x										x	
	Zorg bedrijf									x											
	Biologisch boeren									x										x	
Innovaties	gemengd bedrijf			x																	
	Klompepad																			x	
	melkrobot	x	x	x						-			x (2)						x		
	kruisen met andere rassen			x			x	x												x	
	voercentrum												x								
	Voerspoor/becks			x						x		x			x	x	x				
Landbouwstructuur	GPS														x	x	x				
	Anders ras									x											
	Kavelruil										x			x	x	x	x				
Belonen en waarderen	Bi-locaties									x											
	Natuurschoonwet																			x	
	Koe in de wei																			x	
	Waterbeheer																				
Landbouwstructuur	Landschapsbeheer									x	x									x	
	intensief ontwikkelingspatroon																				
	extensief ontwikkelingspatroon																				

5.3.1. Kenmerken intensief ontwikkelingsspoor

Je ziet dat intensievere melkveehouders zich vooral richten op de volgende strategische keuzes: samenwerking (mest-mais overeenkomst, jongvee-opfok), kavelruil (structuurverbetering landbouw), voerspoor (efficiënter omgaan met ammoniakemissies), weerbaarder maken van de koeien (kruisen met andere rassen).

Deze keuzes worden gemaakt om een hoge productie per ha te behalen of te behouden. De focus van de boeren is veelal gericht op het verbeteren van de landbouwstructuur en het efficiënter melken (via meer koeien of hogere productie per koe), waardoor ze een hogere productie verkrijgen. Hierbij hoort een intensief landgebruik, gegeven het feit dat veel boeren relatief gezien niet veel land hebben. Daarnaast wordt uitbreiding in de ogen van deze boeren nodig geacht om marktgericht te kunnen blijven boeren:

“Hier zijn wel bedrijven die wel willen stoppen, hebben geen opvolger, slecht verkaveld, daar is misschien wel voordeel van. Maar echte bedrijven die hier in Twente verder willen, daar zijn er niet zo veel van. Dus die willen blijven moeten ook de kans krijgen iets te ontwikkelen. Je moet toch enigszins mee kunnen met de rest” (Boer Gijs, NOT)

Het mee kunnen komen met de rest van de concurrenten, aldus om de concurrentieslag mee te pakken zijn belangrijke en sturende noties. Uitbreiding wordt veelal gezien als de (enige) optie om marktgericht te blijven boeren en zo de concurrenten bij te houden. Uitbreiding wordt gezien de hoge grondprijzen en grondschaarste eerder mogelijk geacht via het opvoeren van het aantal koeien dan via gronduitbreiding (behalve met onderlinge kavelruil) en d.m.v. een efficiëntere bewerking van de percelen, zoals de volgende uitspraken illustreren:

“Op een of andere manier moet je de percelen beter benutten, de omvang vergroten, anders zou ik het ook niet weten. Met betere percelen bedoel ik: meer productie van de percelen door betere bewerking” (Boer Jan NOT)

“Intentie is wel om uit te breiden naar zo’n 140 a 150 koeien” (Boer Bas, NOT)

“Mijn idee in grote lijnen: ik ga daarop meer dieren houden” (Boer Hans, Hardenberg)

Kortom, deze ontwikkelingsrichting streeft naar een kwantitatieve hoge melkproductie per ha, waar de koeien en het grasgebruik optimaal benut worden. In de ogen van deze boeren ben je dan een goede boer. Ze willen zo veel mogelijk uit de koe en van de grond halen. Sommige doen dit door meer land (via kavelruil) er bij te nemen, anderen door zich meer te richten op het weerbaarder maken van koeien (minder koe verlies, hoger leeftijd). De strekking hiervan is dus dat er meer druk op de resources (koe en land) d.m.v. innovatieve technieken komt te liggen. De gewenste productieomstandigheden bij deze bedrijfsvoering zijn: zo veel mogelijk melken (concurrentieslag bijhouden) met behulp van innovatieve technieken en zorgen voor een goede bodem voor het gras. Hierdoor wordt een goede kwaliteit melk behaald die bijdraagt aan de voedselzekerheid en – veiligheid.

Aan de andere kant zitten er aan deze ontwikkelingsrichting ook risico’s, en sommige boeren vragen zich af of er qua arbeidscapaciteit geen limiet zit aan het houden van het aantal dieren: *“Ik zou kunnen uitbreiden in de productie, maar wat levert het op? Als iedereen gaat groeien en de melkprijs zakt, dan heb je dubbel zo veel werk voor hetzelfde inkomen. Er zit ook een limiet aan het werk dat 1 persoon aankan. Je kunt niet de koeien in aantal verdubbelen met dezelfde persoon, zelfde arbeidskracht. Dus je moet of personeel erbij hebben, dan heb je weer kosten, dus de opbrengst gaat naar beneden of je moet met de automatisering verder en daar zit ook een kostenplaatje aan. Kijk: het is niet zo makkelijk om te zeggen: hups, bouw er maar een stal bij, al die koeien hebben ook verzorging nodig, dat vergeten de mensen wel eens”*. Veel boeren zitten qua grootte in bedrijfsvoering en arbeidscapaciteit dus aan hun limiet. Uitbreiding zou wel iets kunnen, maar zoals de bovenste boer zegt en ook boer Pim uit Twenterand: *In principe wil ik niet uitbreiden, maar de overheid verplicht mij om meer en goedkoper te produceren. Ik wil niet aan personeel beginnen en dan zit ik nou aan mijn maximum*”. Deze uitspraken illustreren dat boeren zitten te worstelen met hun toekomstplannen en dus mogelijkheden zoeken en aftasten om aan de ‘*agricultural squeeze*’ te ontkomen.

5.3.2. Kenmerken extensiever ontwikkelingsspoor

De extensievere melkveehouders richten zich meer op: streek- en duurzame producten, samenwerking tussen terreinbeherende organisaties en landbouw, actief bezig zijn in educatie naar de burger toe, het doen aan verbrede activiteiten zoals een vergaderzaal en/of skybox, het gebruiken van andere rassen aangepast aan landschap, en doen aan landschapsbeheer. Deze activiteiten doen zij dus naast hun melkproductie als zijnde een integraal geheel. Deze ontwikkelingsrichting gaat meer de kant op van een kwalitatief goede melkproductie die niet persé geoptimaliseerd en gemaximaliseerd hoeft te worden per ha. De lagere melkproductie per ha wordt opgevangen, doordat ze voor hun type melkproductie een hogere prijs ontvangen. Het feit dat ze een lagere melkproductie per ha hebben wilt niet zeggen dat zij kleine boertjes zijn. Integendeel, deze boeren hebben de grootste aantallen koeien en land ter beschikking, vergeleken met de geïnterviewde intensievere melkveehouderijen. Grote delen van het land dat zij in gebruik hebben is in hun eigendom, maar ook een enorm deel is grond van Staatsbosbeheer en Natuurmo-

numenten. Goed boeren is in hun ogen in balans zijn met de omgeving, geen vervuiling, goed kwalitatief melken (zie H6).

5.4. Het belang van de geïdentificeerde ontwikkelingspatronen

De agrarische bedrijven die ik gesproken heb zijn veelal familiebedrijven en kennen een lange historie in het gebied. De opvolgingsgraad ligt vergeleken met de rest van Nederland hoog, vooral in NOT. Veel boeren willen daarom ook hun ontwikkelingsmogelijkheden voor de toekomst open houden.

Ondanks dat de fysieke omstandigheden verre van ideaal zijn voor het opschalen van de melkproductie, zitten er in NOT veel boeren met een opvolger. Iedereen wilt doorboeren. Zelfs de enige geïnterviewde boer in NOT die geen opvolger had was vastbesloten om in ieder geval tot zijn 85ste door te boeren m.b.v. twee melkrobots. Mensen hebben zeker ook hart voor de streek en vinden het prettig om naast het boeren, er ook te wonen in een kleine, sociale en gemoedelijke leefomgeving. Het feit dat er zo veel opvolgers zijn en dat mensen het er prettig wonen vinden, zou ten dele ook de hoge gronddruk kunnen verklaren. In Twenterand bleek wel voldoende ruimte te zijn in de afgelopen jaren. Er was daar minder hoge gronddruk, alhoewel dat nu ook veranderd is door de vele verplaatsingen van boeren uit kleinschalige landschappen bij de Regge of Almelo.

In een aantal decennia zijn agrarische bedrijven gespecialiseerd in de melk. Om meer melk te produceren is de veebezetting opgevoerd en de melkproductie per koe verhoogd. Stimulerende factoren hierin waren, naast dat boeren moesten concurreren op de wereldmarkt, de land schaarste vanwege de kleinschaligheid van het landschap en de hoge grondprijs.

Boeren hebben mettertijd verschillende keuzes en afwegingen in hun bedrijfsvoering gemaakt. In de onderzoeksgebieden, zijn grofweg twee ontwikkelingspatronen te identificeren waarnaar boeren zich zo veel mogelijk voegen door middel van verschillende gemaakte strategische afwegingen om zo aan hun gewenste bedrijfsvoering te komen. Deze twee ontwikkelingspatronen verschillen van elkaar in focus en hebben behalve te maken met uiteenlopende praktische en historische omstandigheden, ook te maken met een verschil in de gehanteerde logica, visie en calculus van de boeren. Hierdoor ontstaan er andere wijze van landbouwbeoefening en landgebruik. De globale ontwikkelingspatronen zijn als volgt te omschrijven:

1. Boeren die zich intensiever ontwikkeld hebben, leggen zich meer toe op een hoge productie per ha, waarbij de resources zoals land en koeien, optimaal benut moeten worden. Dit resulteert in een intensief graslandgebruik.
2. Boeren die zich meer extensief ontwikkeld hebben, zien meer in een lagere melkproductie, met een beter vet- en eiwit gehalte, waarbij de koe en het land niet geoptimaliseerd hoeven worden. Met de resources wordt dan ook anders omgegaan, meer als in balans met de omgeving, aangezien hier een andere visie ten grondslag ligt (zie H6).

Tussen deze ontwikkelingsrichtingen bestaat variatie in de afwegingen die boeren maken. Dit komt ook naar voren in tabel 2. Niet alle intensieve melkveehouders hebben dezelfde strategische afwegingen gemaakt door bijvoorbeeld allemaal het jongvee te gaan uitbesteden. Deze verscheidenheid ligt vaak aan praktische omstandigheden, maar ook dat de typering die gemaakt worden ideaaltypische representaties zijn. Dit wil zeggen dat deze patronen een soort uitersten van een continuüm zijn: aan de ene kant hoge productie-

maximalisatie en aan de andere kant laag, extensief productievolume. Hiertussen zweven allerlei varianten.

Waar het hier in essentie om gaat is dat intensievere boeren meer gefocust zijn op het behalen van een hoge productie: meer productiegericht. Ze volgen een bepaald ontwikkelingsspoor of beeld en daar streven ze dan ook naar. Extensievere boeren zijn daar minder op gefocust, maar realiseren hun inkomen door op een andere wijze om te gaan met hun melkvolume en hun bedrijfsvoering eerder aan te passen op het landschap: omgevingsgericht.

Deze ontwikkelingspatronen houden een ander type landgebruik in, waardoor er andersoortige landschappen ontstaan. Deze ontwikkelingsrichtingen komen hierdoor in meer of minder goede mate overeen met het opgestelde GLB-plan. Boeren zullen in de veranderende omstandigheden inspelen op andere mogelijkheden, die zo veel mogelijk past bij hun ontwikkelingsrichting. In deze ontwikkelingsrichting zit dus een bepaalde mate van bestendigheid en continuïteit, die boeren in stand houden door keuzes te maken die met hun logica en grondhouding overeenkomen. Dit zal duidelijk worden naar mate de maatschappelijke diensten in H7 gerangschikt worden op basis van affiniteit en inpasbaarheid in hun bedrijfsvoering. Daar wordt duidelijk in hoe verre boeren bereid zijn deze diensten op te pakken. Achter de specifieke keuzes die boeren maken als onderdeel van hun gewenste ontwikkelingsrichting, liggen ook bepaalde grondhoudingen t.o.v. natuur ten grondslag die bepalen hoe ze met hun land omgaan en deel uitmaken van hun ontwikkelingsrichting. Aangezien de GLB-verandering in grote dele gaat over vergroening en landschappelijke waarde, is het nodig om deze ook verder te onderzoeken. De grondhoudingen worden in het eerst volgende hoofdstuk behandeld.

Al met al, zullen de ontwikkelingsrichtingen van boeren - waarin bepaalde wensbeelden en opvattingen besloten zitten - bepalen hoe boeren naar de verandering in het GLB beleid kijken en hoe ze daar op zullen inspelen.

H6. Grondhoudingen t.o.v. natuur en landschap

De gesproken melkveehouders bekeken vaak alle gespreksonderwerpen met een economische bril, zowel de extensieve als de intensieve melkveehouders. Deze bril had bij verschillende melkveehouders wel een ander frame, namelijk: intrinsiek of instrumenteel. Deze frames waarden de waarden van natuur op een andere wijze, omdat ze andere prioriteiten stellen. Dientengevolge brengt dat een ander landgebruik met zich mee. Dit onderscheid hangt samen met de hiervoor besproken productiegerichte en omgevingsgerichte ontwikkelingsrichtingen.

Bij de meeste brillen bleek tijdens de gesprekken weinig ruimte te zijn voor het integreren van natuur en landschap. Als de maatregelen van natuurbeheer directe positieve invloed hadden op hun landbouwproductie, dan waren de meeste boeren wel vaak bereid tot integratie. Als dat niet zo was, dan bleek er veel minder bereidheid te zijn om deze diensten in hun bedrijfsvoering in te passen. Deze houding t.o.v. natuur heeft volgens de gebiedsmakelaar NOT vaak ook te maken met de heersende cultuur en mentaliteit onder de boeren in NOT:

“NOT is van huis uit niet het gemakkelijkste gebied met natuurontwikkeling en beheer. Er is toch wel een beetje een aversie tegen. Men staat niet te popelen. Vooral een jaar geleden toen er nog niet veel groene diensten contracten afgesloten waren, had men wel het idee van: als ik een groene dienst contract heb afgesloten dan ben ik een natuurboer.”

Niet alleen in NOT kwam ik deze houding onder boeren tegen, ook in de andere twee onderzoeksgebieden. Qua houdingen t.o.v. de natuur was er bijna geen verschil te vinden onder de meeste boeren in beide onderzoeksgebieden. Dit heeft te maken met hun grondhoudingen t.o.v. de natuur. Veelal waren die van een instrumenteel karakter en waren terug te linken naar een meer antropocentrische visie op de relatie tussen mens en natuur. Vandaar dat ik op een later tijdstip in mijn veldwerk toch actief gezocht heb naar andere typen boeren met een meer ecocentrische visie. Ik heb dan ook drie boeren uit Hardenberg, Twenterand en NOT gevonden die in dat ecocentrische profiel passen en overeenkomsten hebben met de partner/participant houding van Zweers (1995).

In bijlage 6 heb ik de geïnterviewde boeren ingedeeld naar het type grondhouding van Zweers (1995). Daarbij heb ik gelet op wat ze in het gesprek en tijdens het bespreken van de landschappen zeiden over wat natuur is en niet is (cognitieve dimensie), hun praktijk, omgang en activiteiten met natuur en landschap (normatieve dimensie) en hun beleavingswaarden t.o.v. natuur en landschap (expressieve dimensie).

Dit hoofdstuk behandelt de twee gevonden grondhoudingen bij de geïnterviewde boeren: de instrumentele en intrinsieke grondhouding. Daarbij laat het zien dat ontwikkelingspatronen van de intensievere melkveehouders overeen komen met de grondhouding van verlichte heersers en rentmeesters en dat het extensievere ontwikkelingspatroon goed past bij de grondhoudingen van de partners en participanten. Deze twee aspecten, grondhouding t.o.v. natuur en ontwikkelingsrichting, lijken elkaar dus te versterken en de handelingsperspectieven van boeren aangaande de GLB hervorming te beïnvloeden en sturen.

6.1. Instrumentele benadering van natuur: verlichte heerser en rentmeester

De meeste boeren die ik geïnterviewd heb, kunnen ingedeeld worden als verlichte heersers en rentmeesters. Zij zijn utilistisch ingesteld, benadrukken de natuur meer via instrumentele waarden; waar de natuur dient om behoeftes van de mens te vervullen. Die boeren kozen dan ook het vaakst voor het grootschalige landschap (functioneel arrangement) en een combinatie van grootschalige en kleinschalige (arcadisch arrangement) landschappen om in te boeren. Een duidelijk verschil tussen verlichte heersers en rentmeester kon ik niet vinden, dus die indeling staat niet geheel vast. De boeren die vooral het cultuurhistorische landschap waardeerden en het belang daarvan benadrukten, heb ik in het rentmeesterschap geplaatst. Aan de andere kant, konden die boeren ook erg als een verlichte heerser overkomen, zoals het legitimeren van het verplaatsen van bos naar andere plekken om daar iets mooiers van te maken (maakbaarheid natuur – technocratische instelling) en de vrijgekomen grond als cultuurgrond in gebruik te nemen. Zoals Zweers (1995) heeft aangegeven voldoet niemand uitsluitend aan een grondhouding en kan er dus een mix van kenmerken van verschillende grondhoudingen in een persoon voorkomen. Waar het mij vooral om gaat is dat de boeren die ik in het rentmeesterschap en verlichte heerser geplaatst heb veelal een instrumentele en antropocentrische benadering van natuur en landschap hebben, in relatie tot hun bedrijfsvoering.

Natuur moet iets opbrengen – Instrumentele waarde

Natuur en landschap moeten in de ogen van verlichte heersers en rentmeesters iets opbrengen. De grond en het water moeten van goede kwaliteit zijn, omdat dat ook de landbouwproductie en dus de voedselkwaliteit ten goede komt. Natuur wordt zodoende instrumenteel benaderd:

“Wij zijn er wel een voorstander van om de humus, met name de voedingsstoffen die in de graszoden zit en ook de biodiversiteit, met name de wormen, te behouden, maar ook om de stikstof vast te houden. Als je op een herfstdag de grond omploegt dan ben je alles kwijt” (boer Gijs, Tubbergen)

Niet persé vanwege de intrinsieke waarde van wormen of het bodemleven moet goed beheer gepleegd worden, maar omdat verstandig en goed beheer van de natuurlijke hulpbronnen ook ten goede komt aan de landbouwproductie, dus hier ligt een antropocentrische visie aan ten grondslag. Wildernisnatuur wordt bij deze grondhoudingen vaak als een verrommeling gezien, dat beter onderhoud nodig heeft. Want op die wijze kan er geen inkomen uitgehaald worden. Zoals het een verlichte heerser betaamt, ziet hij de natuur als niet af en moet het ontwikkeld en gebruikt worden voor eigen doeleinden.

“De opbrengst van het gewas gaat achteruit, vaak veronkruiding, boterbloemen en pinksterbloemen zijn wel mooi, maar opbrengst is laag” (boer Fred Tubbergen)

“De EHS op je land heeft wel een voordeel als je 65 bent en dan kun je genieten van een stukje natuurontwikkeling, maar de waarde van het spul gaat wel achteruit”. (Boer Jan, Hardenberg)

“Had ik dat bos maar niet, was het maar weiland geweest, want het brengt mij nou niks op” (Boer Pim, Twenterand)

Natuur moet dus wat opbrengen. Om de boel de boel te laten, het te laten verwilderen, is in de ogen van een verlichte heerser en rentmeester verschrikkelijk, omdat bij een in-

strumentele visie de mens, als aparte entiteit van de natuur, heerschappij heeft over de natuur. Het is al helemaal uit den boze om van vruchtbare cultuurgronden natuur te maken: *“Om een vruchtbaar gebied, een polder, onder water te zetten: nou dat vind ik bezopen, ben ik erg op tegen”* (boer Hans Hardenberg) Als er dus geen beheer, onderhoud, gepleegd wordt, dan is er geen heerschappij meer en dat strookt niet met deze grondhoudingen. Zo ziet een echtpaar uit Tubbergen een kans in het beheren van houtwallen en dat restproduct te verkopen: *“Van die houtwallen daar hebben we zat van. Als boer heb je niet alleen last van houtwallen, maar die kan je ook ombuigen naar een bruikbaar iets. Daar zit wel een grote kans, want je ziet nu ook wel bij veel pluimveehouders en varkensschuren, die hebben nu allemaal gesubsidieerd een houtkachel om de schuren mee te verwarmen. Ik zie wel toekomst in die houtwallen, om die te versnipperen en vermarkten”* (boer Joost Tubbergen) Vooral de gebruikerswaarde, het nut voor de mens, wordt hier dus benadrukt i.p.v. de intrinsieke of belevingswaarde van een houtwal.

Natuur als onkruid – Verlies & Win frames

Daarnaast verwoorden veel boeren natuur als een rommeltje en onkruid. Vaak werd in de interviews gefocust op de potentiële verliezen van agrarisch natuur- en landschapsbeheer. Dit komt ook naar voren bij de referentiekaders van de winst-verlies frames, dat mensen tijdens onenigheden of geschillen veelal focussen op de potentiële verliezen i.p.v. op de winstmogelijkheden. Zo melkveehouder Vincent uit Tubbergen over botanisch grasrandbeheer: *“Daar ben ik heel vlug mee, daar wil ik niks mee van doen hebben. Die onderhoudsstrook daar komen andere soorten gras in en allerlei bloemen. Dat wordt een rommeltje en een onkruidgedoe en is alleen maar lastig. Wij fietsen ook eens door Drenthe, en daar hebben ze van die randen langs de akkers. Dat is een en al rotzooi zeg ik altijd. Als je niet kunt bestrijden dan woekert het daar en dat is helemaal niks.”* Natuur moet dus beheerst worden, bestreden met gewasbeschermingsmiddelen, om alles in goede banen te leiden, zodat ten behoeve van de mens er productie van afgehaald kan worden. Zo ook het voorbeeld van boer Fred over een boerderij uit de buurt die zijn grond in agrarisch natuurbeheer had gedaan: *“Dan heb je hier in de buurt een mooie boerderij uit 1600 en die heeft zijn boerderij in beheer gedaan, al jaren, en toch zie je langzaam dat het verpaupert er komt ridderszuring, en dan onder het hout komt er brandnetel en allerlei troep op”*. Door dit in termen van verlies te verwoorden, wordt hun natuurbeeld en hun positie t.o.v. de natuur versterkt. Veel verhalen gaan ook over de mogelijke ziektes die je van SAN gronden op je vee kunt krijgen: *“Wij hebben zeg maar 10 ha gehuurd, nee in gebruik van een eigenaar en daar wordt dus agrarisch natuurbeheer of SAN op gedaan. En de buurman daarvan heeft daar schapen lopen en die hebben inmiddels al leverbot. En dat is dus precies wat je als rasboer niet wilt”* (Boer Erik Tubbergen).

Zelfconceptie – Identiteitsframes: koeienboer

Boeren zien zichzelf als bepaalde identiteit in de context van verweving van landbouw en natuur. Mensen typeren zich ook vaak als koeienboer, veehouder, rasboer t.o.v. natuurbeheerders, boswachter of Stichting Natuurmonumenten. Zo melkveehouder Henk uit Twenterand over het verrichten van actief randenbeheer op zijn land: *“tsja, dat vind ik niks, ik ben toch geen boswachter, maar een veehouder”*. Zo ook boer Pim uit Twenterand over natuurvriendelijke oevers op zijn land: *“Ik ben geen natuuronderhouder, ik ben koeienboer. Natuurvriendelijke oever zeggen mij niet zo veel als ik heel eerlijk ben”*. Deze typering werden wel vaker tijdens verschillende gesprekken gebruikt om, zoals terugkomt in de identiteits- en karakteriseringsframes, de eigen identiteit te versterken en duidelijk onderscheid te maken dat natuur niet of bijna niet samen gaat met landbouw; dat het te veel grond kost, veel onkruid geeft en men er alleen maar last van heeft i.p.v. er een voordeel bij kan hebben.

Natuur wordt dus eerder opgevat als een bedreiging of als iets dat apart staat van de landbouw, dan als een kans tot verweving. Als mensen dan wel inzien dat sommige natuurkenmerken, zoals houtwallen, onderhouden moeten worden voor de maatschappelijke beleving van het landschap, dan werd dat het liefst in samenwerking met anderen gedaan:

“Ik bedoel ik ben melkveehouder, heb plezier aan mijn vak, ik melk graag koeien, dat vind ik mooi, maar landschapsonderhoud..tsja..die boompjes een beetje snoeien...liever niet..dan moet je ook kennis hebben dat je het op een goede manier doet, dus in combinatie met mensen, zoals een loonwerker of groenaannemer die dat kunnen uitvoeren” (boer Wim, Twenterand)

“Dan kun je wel denken: nou wij hebben een prachtig mooi landschap en wij vinden eigenlijk wel dat die boeren dat moeten onderhouden. Dan zijn we ergens mee bezig, waar we eigenlijk niet mee bezig zouden moeten zijn. De boer moet overeind blijven voor de voedselproductie. Als ie dan middels contracten, onderhoud kan laten uitvoeren door anderen, dat is dan prima. Ik wil mijn houtwal zonder verplichtingen en zonder toeters en bellen bij iemand anders het onderhoud kunnen toe willen brengen. Dat zou ik wel handig vinden”. (Boer Erik, Tubbergen).

Dus hier wordt het beroep boer gezien als productiegericht waar de plek van bepaalde landschapselementen wel geaccepteerd wordt, maar hierbij staat natuur nog steeds als apart van de landbouwpraktijk. Dat typeert ook boer Kees uit Losser mooi: *“Ik zeg altijd: in de stal moet het goed zijn, daarom heb ik ook een melkrobot gekocht, die draait 24 uur per dag”*. De stal, het melken, de vooruitgang en productie zijn de basisconcepten waar het om draait. De rest van de landbouwactiviteiten, zoals het maïs inzaaien, bewerken van land wordt veelal uitbesteed aan de loonwerkers. Onderhoud aan natuur of landschap past daar niet bij en als ze die landschapselementen dan toch al hebben, dan willen veel boeren dat onderhoudswerk graag uitbesteden, zodat ze er geen omkijken naar hebben.

Karakteriseringframes: de onprofessionele boeren

Melkveehouders van het type verlichte heersers of rentmeesters karakteriseren boeren die wel aan agrarisch natuurbeheer doen of zich bevinden in het kleinschalige landschap die ik hen liet zien als stoppende boeren of hobbyboeren:

“In dit kleinschalige landschap zit waarschijnlijk een hobbymatige boer. Deze boer is over 10 jaar gestopt. Deze boer is waarschijnlijk 60 jaar oud en vindt het leuk om nog een paar koeien in de wei te hebben”. (Boer Pim, Twenterand)

“Dat zie ik wel veel hoor, de mensen die daar (aan SAN of SN) meedoen, die hebben te weinig omzet om hun bedrijf draaiende te houden. Dat zijn vaak stoppende bedrijven, die doen dat een jaar of 10 en dan verkopen ze het weer.” (Boer Fred, Tubbergen).

Dus door de boerenbedrijven als stoppend of hobbymatig te bestempelen, wordt de professionaliteit van deze bedrijven in twijfel getrokken en profileren zij zichzelf als professionele bedrijven die zo'n stap niet zullen maken, omdat dat niet in de visie van hun bedrijfsvoering en het boer zijn past.

6.2. Ecocentrische benadering van natuur: partner en participant

Tijdens mijn veldwerk ben ik ook boeren tegengekomen die meer te plaatsen zijn in de partner en participant grondhouding. In hun bedrijfsvoering staat de wisselwerking tussen natuur en landbouw meer centraal, waarbij natuur een integraal deel vormt. Deze boeren beschouwen dat de boerenpraktijk in balans moet zijn met de omgeving. In deze grondhoudingen komt naast de instrumentele waarde, de intrinsieke waarde van natuur veel meer aan bod.

Balans met de omgeving – intrinsieke waarde

Boeren met meer een partner/participant grondhouding stellen hun bedrijf zo in dat er een balans met de omgeving is. Ook hun bedrijfsvoering heeft als leidraad de waarde van het dier en de natuur. Boer Willem uit Twenterand heeft bijv. het type koe aangepast aan het landschap: “ *Wij hebben bewust gekozen om juist met de Blaarkoppen te gaan werken, omdat die het landschap kunnen maken. Blaarkoppen zijn niet alleen mooi, maar ook van nature sterk en zelfredzaam. Die koeien kunnen prima produceren in onze gevarieerde graslanden, waarin naast gras volop plaats is voor kruiden zoals paardenbloemen, duizendblad en witte klaver*”

Productie wordt hier gezien als samengaande met natuur, biodiversiteit & landschap. Er worden voorwaarden geschept zodat er naast mensgerichte doelstellingen, hier dus de melkproductie, er ook voldaan wordt aan natuurgerichte doelstellingen, dus waar de natuur kan floreren.

Figure 30 kruidenrijk grasland volop in bloei met paardenbloemen bij boer Willem (foto: boer Willem)

Natuur wordt hier, in tegenstelling tot de verlichte heerser en rentmeester, niet als ‘schadelijk’ gezien, maar iets waarvan mensen en hun praktijken een deel van uitmaken. Door daar goed mee om te springen kan er voor beiden een voordeel behaald worden. Zo is boer Frits uit NOT mede biologisch gegaan, omdat naast dat het beter past bij zichzelf, ook beter bij dit type landschap hoort. Partners en participanten zien zichzelf en hun

bedrijf dus als deel van een geheel. Zo laat boer Willem ook zijn mannelijke kalveren als ossen opgroeien op de natuurgraslanden en het hoogveengebied in het N2000 gebied dichtbij: *“De ossen eten van de jonge boompjes en hoge grassen en houden zo de openheid van het natuurgebied in stand. Hun mestflatten blijken heel aantrekkelijk voor allerlei torretjes. Hier profiteren vogels en vossen weer van”*. Dus de ossen bewijzen een dienst aan de natuur, en worden voor vleesproductie uiteindelijk verkocht, wat dus weer een dienst aan de mens is. Zo ziet boer Frits uit NOT dat ook: *“het inzaaien van een bloemrijk-kruidentmengsel trekt insecten en vlinders aan, dat voor het gewas ook weer goed is, voor de verstuiving van het graan”*.

In deze visies kunnen landbouwproductie en natuurbescherming dus heel goed samen gaan en een win-win situatie vormen. De scheiding tussen natuur en landbouw, die vanuit de verlichte heerser en rentmeesters benadrukt wordt, verdwijnt in deze grondhoudingen. Houtwallen zijn in de ogen van boer Frits dan ook helemaal niet nadelig, maar kunnen juist een voordeel zijn, zoals hij verwoordt: *“Je hoort dat sommige boeren hun koeien zomers op stal moeten zetten, dat hoeven wij niet te doen met onze houtwallen, dan kunnen ze lekker in de schaduw.”* Houtwallen hebben hier geen negatieve connotatie, maar eerder een positieve. In deze grondhoudingen hoeft er niet perse een direct voordeel vanuit de natuur te komen en wordt er ook aandacht gegeven aan de intrinsieke waarden. Zo legt Boer Willem jaarlijks voerakkers aan voor vogels. Op 2 ha zaaien ze een combinatie van maïs, triticale en gemengde kruiden die ze niet oogsten. *“Het is geweldig om te zien hoe honderden veldleeuwen, groenlingen en geelgorzen hier hun voedsel vinden in de winter”*. Hij is ook van mening dat naast het landschappelijk inpassen van bedrijven, ook de omgeving ingepast moet worden in de bedrijven: *“Landschappelijke inpassing moet geen modegrill zijn, maar naar een ecologische landschappelijke inpassing. Men probeert tegenwoordig een mooi bedrijf te maken door inkleding. Maar hierin vergeet men rekening te houden met de dieren die op het bedrijf leven en welke invloed de landschappelijke inpassing heeft op deze dieren”*. Daarom houdt boer Willem rekening met de huiszwaluwen rondom het bedrijf door deels houten spanten te gebruiken om zwaluwen een nestgelegenheid te bieden en planten ze groen en een vijver aan, zodat er een goede aanvliegroute naar de stal ontstaat. Boer Frits zaagt na gesproken te hebben met Landschap Overijssel zijn houtwallen helemaal af, zodat er een struweelachtige structuur ontstaat: *“Als je het goed wilt doen, dan hoort op een houtwal geen dikke eiken. Door het af te zagen, krijg je meer van dat struweelachtige, zo’n rand met dat mooie, fijne spul, dan zitten die vlinders erin in de avondzon”*. Zo heeft boer Frits ook een stuk bos, die hij graag wilt behouden, omdat het zo een mooi open beukenbos is. Hij zegt ook zelf: *“wij hebben dat bos niet als productiebos, maar gewoon om van te genieten”*. Heel anders dan de beleving van boer Pim die liever die stukken bos weg wilt hebben om als cultuurgrond te gaan gebruiken.

Identiteitsframe – verbondenheid en verwevenheid

Boeren zoals Frits en Willem identificeren zichzelf als boeren in balans met hun omgeving en profileren zich daarbij ook als geen vervuilers van de omgeving.

Boer Frits zegt: *Maïs past niet in ons systeem, omdat het een heel intensieve teelt is qua onkruidbestrijding. Als biologische boer vervuil je niks, je gebruikt niks. Andere boeren gebruiken belastende stoffen voor het milieu, bestrijdingsmiddelen, ze noemen dat gewasbeschermingsmiddelen, maar het is eigenlijk gewoon landbouwgif”*.

Boer Willem vraagt zich af waarom hij dezelfde waterschapslasten moet betalen als zijn buurman: *“We zitten hier in kwaliteitszone 1 van water, wij zijn biologisch, we gebruiken geen bestrijdingsmiddelen of kunstmest of andere chemische toestanden. Mijn buurman is bollenteler, die gebruikt 40 kg werkzame stof, kijk maar hoe veel dat is op de milieumeetlat. Als wij in de buurt voldoen aan de waterschapsnorm, is dat omdat ik het heb schoongemaakt. Maar ik moet hetzelfde betalen”*.

Naast dat ze zich dus als geen vervuilers profileren, karakteriseren ze zichzelf ook als boeren waar ruimte is voor natuur en landschap: *“Op mijn bedrijf wil ik goed boeren, maar ook een aantrekkelijk landschap waar plaats is voor vogels en kruiden. Ik koester de vogels en kruiden in mijn grasland, alles heeft een doel. Ik geniet daarvan en zie het als mijn taak in mijn beroep”*. (Boer Willem).

Deze grondhouding past heel goed binnen die van de participant, die zichzelf ziet als deel van een geheel, waar voor ieder plaats is en waarbij natuurdoelstellingen gelijkwaardig zijn als die van de mens. Bij boer Frits is dat hetzelfde, zij maken met hun vak deel uit van de natuur, en dragen aan beiden een warm hart toe: *“Wij houden van ons vak, de dieren en de natuur, en willen dat graag laten zien”* (Boer Frits NOT). Boer Frits heeft daarom ook twee wandelroutes over zijn land gelegd, zodat de mensen, zoals ze uitnodigend op hun website zeggen, *“lekker tussen de koeien kunnen kuieren en uitrusten onder prachtige schaduwrijke eiken. Kom gerust eens langs en ervaar de rust en schoonheid van de natuur en het boerenleven”*

Karakteriseringframes – kwetsbare en wankelende bedrijven

Goed boeren is in de ogen van deze mensen het creëren en behouden van een zelfregulerend systeem, een gesloten kringloop met daarin ruimte voor natuur en biodiversiteit: *“We proberen de hele boel een beetje in balans te hebben, dat het een zelfregulerend systeem is. Ik moet er niet al te veel aan hoeven trekken en leuren. Dat is bij de gangbare landbouw wel zo: hier wat kunstmest en daar wat spuiten. Die koeien ook: beetje van dit en dat erbij”* (Boer Frits, NOT) Gangbare landbouw, waar dus de meeste verlichte heersers en rentmeesters zitten, worden in deze visie dus getypeerd als: het niet in balans zijn met de omgeving, kwetsbaar, omdat ze altijd antibiotica en kunstmest nodig hebben. Boer Willem: *“Nu heb je een boer die zegt: grootschalig, allemaal tegelijk maaien, er moet heel productief voer voor die koeien liggen, anders kunnen die koeien ook niet goed verwerken. Daar hoort een soort koe bij. Een topsporter moet ook meer koolhydraten en suikers binnen krijgen, maar een gewoon iemand wordt daar moddervet van. Maar een topsporter moet wel 6000 calorieën per dag verbranden. Zo moet je een koe ook zien. Die koeien van boer Richard (boer zoekt vrouw) die moeten 6000 calorieën per dag verbranden. Dat landschap krijg je erbij, daar horen monoculturen bij, anders kom je er niet. Deze opmerking wilt aantonen dat het zo veel van je koe vragen qua productie, consequenties heeft voor de omgeving, aldus de creatie van monoculturen.*

Als je een gevarieerd landschap wilt, is volgens deze twee mensen een ander soort koe en een bedrijfsvoering nodig die gericht is op kwaliteit en niet op kwantiteit. Of dit nou gelijk blaarkoppen zijn (zoals bij boer Willem) of gekruiste soorten met beter weerstand (zoals bij boer Frits) maakt niet veel uit. Al ligt hun productievolume lager, hun redenering is dat de kwaliteit van de melk hoger is, waar je dus ook meer voor betaald krijgt. Zo zegt boer Willem: *het geeft niet als je wat minder productie hebt in kwantiteit, de kwaliteit van de melk is wel beter, dus dan krijg je per liter meer geld. Dan is het toch niet zo erg dat je iets minder productie hebt? Als je nou 2 cent over houdt van 100.000 liter op 4 cent van 50.000 liter, wat is het verschil dan? Het verschil is dat je een ander stukje landschap krijgt, met geen monoculturen, maar variatie”*.

Naast boer Frits en Willem, heb ik ook met boer Klaas gesproken, die tussen de rentmeester- en partnergrondhouding in zit. Hij denkt er over na om biologisch te gaan boeren en om i.p.v. mais alleen nog maar gras te geven. Dat is hetzelfde wat boer Frits zegt: *“mais is een eenzijdig product met veel energie, maar arm aan eiwit en bijna geen mineralen”*. Boer Klaas zegt ook: *‘ik boer toch graag wat anders dan anderen en geen mais meer geven past toch beter in het totaalplaatje. Want hoe meer maïs, hoe meer krachtvoer nodig en met kuil van het land af, hoe minder krachtvoer je nodig hebt’*.

Vanuit de kringloopgedachte past deze gedachtegang dus ook goed bij de partnergrondhouding. Boer Klaas heeft zeker affiniteit met natuur, zoals hij zelf zegt: *“Bij mij staat natuur altijd wel in een hoog vaandel”*. Zo wilde hij ook heel graag al aan botanisch grasrandbeheer mee doen, maar daar kon hij niet aan, omdat hij niet in het goede gebied zat. Hij legde veel enthousiasme aan de dag tijdens het bespreken van de groene en blauwe diensten. Zijn visie op natuur is er een van het laten gaan van de natuur, dus richting het wildernisarrangement, gecombineerd wel met een arcadisch arrangement. Zo vindt hij een kruidenmengsel iets te gemaakt, maar zegt juist dat: *“De dingen die hier in de buurt horen, komen ook wel weer terug. De natuur die moet eigenlijk gewoon zijn gang gaan. Dus gewoon laten gaan en dan komt het allemaal wel weer terug. Dat heb je niet gelijk morgen, dat is vaak op lange termijn”*. Boer Willem komt ook dicht bij het wildernis en arcadisch arrangement, omdat hij natuur ziet als een zelfregulerend iets, met natuurlijke processen, waar de mens niet in hoeft in te grijpen om de natuur te onderwerpen: *“De natuur regelt op dat moment wat het gunstigst is. Daar moet ik niet op ingrijpen. Dus heb ik de koe die daar bij past, omdat die dat kan verwerken”*.

Dus door op de natuurlijke omstandigheden in te spelen, zijn natuur en landbouwproductie met elkaar in balans. Ook door bijv. met een speciaal begrazingssysteem (stribbegrazing) aan de slag te gaan, speelt boer Willem in op het ritme van de natuur. Beetje bij beetje schuift hij de pinken op, waardoor dat stukje langzaam wordt opgegeten door de pinken. Hierdoor krijg je variatie in je grasland, met hoger en korter gras en daardoor krijgen kieviten en andere weidevogels de gelegenheid om met het gras mee op te schuiven en broeden de kieviten in het lange gras. Aldus boer Willem: *“door langzaam op te schuiven, dan regelt de natuur het verder zelf”*. Boer Frits zit het liefst in het arcadisch arrangement, over het functionele arrangement zegt hij: *“als je daar in die grootschalige landschappen zit, dan moet je het alleen van de melk hebben. Als je een slechte melkprijs hebt, dan zit je fout. Maar uit dit type landschap, valt meer uit te halen dan alleen maar melk, een stukje dat stabiel is”*. Zijn idee bij zijn eigen bedrijfsvoering is er dus ook een van risicospreiding. Natuur is iets waar je goed voor moet zorgen, dan zorgt het ook goed voor jou, aldus boer Frits: *“Je kunt niet ongestraft alleen maar van de grond afhalen, dan mergel je hem helemaal uit. Vooral als biologisch boer ben je enorm afhankelijk van de natuurlijke bodemvruchtbaarheid, dus daar probeer je zo goed mogelijk voor te zorgen”*

6.3. De grondhoudingen gelinkt met ‘sense of place’ en de ontwikkelingspatronen

Nu ik de groep boeren beschreven heb naar aanleiding van hun grondhoudingen t.o.v. natuur, wat kan dan gezegd worden over hun *sense of place*? Een omgeving, zo gaat de theorie, wordt op verschillende manieren beleefd. Alle boeren hebben een bepaalde *sense of place* en ook een *sense of responsibility*. Hun dagelijks werk staat dicht bij hun omgeving en het land dat ze bewerken. Ze kijken er in feite alleen op andere manieren naar, vanuit een andere grondhouding, waardoor ze anders met hun land, de omgeving en de natuur omgaan. Dit komt duidelijk naar voren uit de verschillende grondhoudingen die geïdentificeerd zijn.

Verlichte heersers en rentmeesters beleven en ervaren hun land vooral utilistisch. Productie staat hierbij centraal, waarbij een goed onderhoud van het land nodig is, omdat die nu eenmaal de noodzakelijke grondstof (resource) is van waaruit de productie gerealiseerd kan worden. Er wordt een zekere scheiding gecreëerd tussen de landbouwbeoefening en de natuur.

Partners en participanten baseren hun landbouwbeoefening veelal als zijnde in balans met de omgeving, waarbij de natuur als integraal deel gezien wordt van de landbouwbeoefening. Bij hen staat een verdere vorm van coproductie centraal. “Coproductie is de ontmoeting, de interactie en de wederzijdse omvorming van mens en levende natuur”(Van der Ploeg, 2002:3). Deze meer intrinsieke grondhouding heeft ook implicaties voor het landgebruik, die verschilt van die van de heersers/rentmeesters.

De wijze waarop er dus landbouw beoefend wordt, verschilt dus van elkaar. De ontwikkelingspatronen die eerder in H5 besproken zijn komen overeen met de geïdentificeerde grondhoudingen en de omgang met het land en omgeving. Zo passen de intensievere melkveebedrijven meer bij de grondhouding verlichte heersers en rentmeesters, terwijl de extensievere melkveehouders veelal overeenkomen met de grondhouding: partner en participant. De ontwikkelingsrichtingen en de grondhoudingen van de boeren zijn samenhangend en hebben een wisselwerking op elkaar, die samen de bereidheid van boeren om de MWD op te pakken - kortom de handelingsperspectieven van boeren - aansturen. Deze samenhang wordt in dit onderzoek kort neergezet in twee portretten:

Portret: de productiegerichte boeren

Deze boeren hebben zich tot nu toe intensief ontwikkeld (H5). Hun focus in de bedrijfsvoering ligt op het behalen van een maximale productie/ha. Dit wordt behaald door een intensief landgebruik en door een hoge veebezetting/ha. Deze boeren zijn kortom productiegericht en hun grondhouding t.o.v. de natuur is als instrumenteel te typeren: de natuur moet iets opbrengen. Andere natuur heeft weinig ruimte in hun landbouwbeoefening en er is dus een zekere mate van beheersing van natuur en een scheiding tussen natuur en hun landbouwbeoefening te constateren.

Door deze productiegerichtheid en instrumentele grondhouding wordt het landschap via beheersende technieken aangepast aan hun bedrijfsvoering.

Portret: de omgevingsgerichte boeren:

Deze boeren hebben zich extensief ontwikkeld (H5). Hun focus in de bedrijfsvoering ligt op het behalen van een kwalitatief goede melkproductie, maar dan niet op een maximale wijze. De sturende notie in deze ontwikkelingsrichting is in balans zijn met de omgeving. Ze zijn dus meer omgevingsgericht. Hierdoor wordt de bedrijfsvoering eerder aangepast op het type landschap dan andersom.

Deze boeren hebben ook meer een participanten en partner grondhouding, omdat zij de intrinsieke en instrumentele waarde van natuur in hun bedrijfsvoering integreren. Hun landgebruik is dan ook extensief.

Deze portretten komen grotendeels overeen met wat Van der Ploeg (2002) de landbouwbeoefeningen van ‘boeren’ en ‘ondernemers’ noemt. ‘Boeren’ verrichten een type landbouw waar coproductie centraal staat en waar de “benutting, handhaving en uitbouw van het *ecologische kapitaal* strategisch zijn in dit patroon”(4). Hierbij hoort ook een specifieke boerenkennis die de natuur weet te benutten, kennen, begrijpen, waarbij ook het respecteren van de natuur vaak bij hoort. Natuur vormt kortom een integraal onderdeel van deze wijze van landbouwbeoefening. De wijze waarop volgens Van der Ploeg (2002) ‘ondernemers’ de landbouw beoefenen staat hierop haaks tegenover. “Weliswaar vormt de (levende) natuur een onvermijdelijk vertrekpunt (het is de nu eenmaal noodzakelijke 'grondstof') - de ontwikkeling evenwel van dit patroon is gericht op een steeds verder terugdringen van dit 'natuurlijke' element.” Terugdringen hiervan gebeurt door een proces van artificialisering, voorbeelden hiervan zijn bijv. het vervangen van de dierlijke mest door kunstmest, de graslandproductie door krachtvoer te laten vervangen, en i.p.v. aan

gezondheidszorg van dieren te doen preventief gebruik van diermedicijnen. De wisselwerking tussen mens en natuur die kenmerkend is voor de *boeren*-wijze van landbouwbeoefening, wordt in deze wijze losgekoppeld van de natuur. Zoals Van der Ploeg dat omschrijft creëert men zodanig “onder meer met genetische modificatie en/of door de creatie van aseptische omstandigheden, een nieuwe, artificiële en verder industrialiseerbare 'natuur'. Ecologisch kapitaal speelt steeds minder een rol. Financieel kapitaal neemt de plaats van ecologisch kapitaal over: het vermogen om artificiële groeifactoren aan te kunnen kopen en te laten functioneren wordt doorslaggevend.” (Van der Ploeg, 2002: 4)

Zoals uit de data geanalyseerd kan worden, staat bij verlichte heersers en rentmeesters de natuur minder centraal en wordt het utilistisch beleefd en bewerkt met een bepaalde optimaliseringsdrang. Kortom gericht op productie. Bij de partners en participanten staat een verdere vorm van coproductie en de wisselwerking tussen mens en natuur eerder centraal: omgevingsgericht. ‘Ondernemers’ in de optiek van Van der Ploeg (2002) hebben eerder een bedrijfsvoering die overeenkomt met het intensieve ontwikkelingsspoor, terwijl ‘boeren’ meer gelinkt kunnen worden met het extensieve ontwikkelingsspoor zoals besproken in H5.

De visie van de melkveehouders over op welke wijze te boeren, met daarin wel of geen ruimte voor natuur en landschap, bepaalt dus hoe de bedrijfsvoering en het landschap er nu en in de toekomst uitziet. We zullen zien in H7 dat deze grondhoudingen en ontwikkelingspatronen bepalend zijn voor hoe men de maatschappelijke waardevolle diensten scoort. Met dit inzicht kan al een bepaalde inschatting gemaakt worden welke keuzeafwegingen boeren straks zullen maken in het veranderend speelveld van de GLB-wijziging. De waardering van deze maatschappelijke diensten door de boeren wordt in het volgende hoofdstuk behandeld.

H7. Waardering voor maatschappelijk waardevolle diensten

Een deel van mijn interview ging ook over de waardering en de inpasbaarheid van maatschappelijk waardevolle diensten op de boerenbedrijven. Dit in het kader van het GLB dat zich na 2013 meer zal richten op maatschappelijke en groene waarden.

Om achter deze waardering van boeren te komen, heb ik gebruik gemaakt van verschillende kaartjes, die gebaseerd zijn op de maatschappelijk waardevolle thema's van de SER en HKS. Deze kaartjes konden boeren met al hun opmerkingen rangschikken naar mate van inpasbaarheid op het boerenbedrijf en affiniteit (zie ook H4: methoden). Dit gaf inzicht in hun grondhoudingen t.o.v. natuur, namelijk hoe deze diensten beleefd worden, maar ook naar de praktische kant van het verhaal, namelijk welke diensten willen boeren graag oppakken en welke niet. Met de uiteindelijke rangschikking en achterliggende argumenten kan een link gelegd worden naar de boven besproken ontwikkelingspatronen en grondhoudingen van de boeren.

Alvorens hier naar toe te gaan, zullen eerst de verschillende maatschappelijk waardevolle diensten besproken worden.

7.1. De maatschappelijke waardevolle diensten uitgelicht

Op basis van de vijf maatschappelijk waardevolle thema's (zie kader) uit de SER heb ik samen met experts van het CLM veertien aannemelijke diensten samengesteld die boeren in een toekomstig GLB kader zouden kunnen uitvoeren. Dit expert team bestond uit professionals op het gebied van klimaat, energie, gewasbescherming, watermanagement, biodiversiteit en natuur & landschap. Ik heb mij dus als onderzoeker door deze mensen laten adviseren en samen met mijn CLM begeleider Wim Dijkman deze diensten uiteindelijk samengesteld. In de veertien diensten zijn aldus de maatschappelijke waarden verwerkt zoals expliciet wordt weergegeven in tabel 3.

Maatschappelijke Waarden
van het Platteland:

Landschap
Natuur (biodiversiteit)
Milieu (bodem, water, lucht)
Klimaat
Dierenwelzijn/gezondheid

(SER, 2008)

Een extra maatschappelijke waarde is toegevoegd aan het lijstje van de SER/HKS en dat is de waarde: Sociaal. De interactie tussen boer en burger, bewustwording van het landbouwproces, ervan genieten en leren over het boerenleven, zijn allemaal voorbeelden van maatschappelijke diensten die boeren kunnen leveren en die hoog gewaardeerd worden door verschillende maatschappelijke partijen. Het gaat hier dus om educatieve, recreatieve en maatschappelijke functies. Voor de sociale diensten is rekening gehouden met een publieke toepassing waar een boer niet direct aan kan verdienen, zoals wel het geval is met bijv. een boerencamping. Op deze wijze is het legitiem om vanuit de GLB gelden betaald te krijgen.

Er is geprobeerd een gelijke verdeling te maken tussen de maatschappelijke waarden (tabel 3). Op zich is dit redelijk gelukt, maar doordat er meerdere waarden overlappen in de diensten, is er een scheiding gemaakt in de hoofdwaaarde van een dienst en afgeleide waarden daarvan. Alle waarden komen op zijn minst twee keer voor als hoofdwaaarde in een bepaalde dienst.

Table 3 verdeling maatschappelijke waarden over de maatschappelijke waardevolle diensten

	Waarden	Landschap	Klimaat	Natuur (biodiversiteit)	Milieu		Dierenwelzijn	Sociaal
					bodem	water		
	Maatschappelijk waardevolle dienst							
1	<i>Niet-kerende grondbewerking o</i>		xx	x	xx	x		
2	<i>Actief randenbeheer v/o</i>	x		xx		x		
3	<i>Beheer houtwal v</i>	xx		x				
4	<i>Beheer struweelhaag v</i>	xx		xx				
5	<i>Botanisch grasrandbeheer v/o</i>	x		xx	x			
6	<i>Blijvend Grasland o</i>		xx	x	xx	x		
7	<i>Vloeibare kunstmesttoewending o</i>		xx					
8	<i>Duurzame maisteelt v/o</i>			x	x	xx		
9	<i>Actief kievitbeheer maaisland</i>			x			xx	
10	<i>Weidegang v/o</i>	x					xx	
11	<i>Waterconservering o</i>					xx		
12	<i>Schoolklassen boerderij v</i>							xx
13	<i>Wandelpad boerenland v</i>							xx
14	<i>Natuurvriendelijke oevers v</i>	x		xx		xx		
	xx=hoofdwaaarde	2	3	4	2	3	2	2
	x=afgeleide/bijkomstig	4	0	5	2	3	0	0
	Totaal	6	3	9	4	6	2	2

In de maatschappelijke diensten zijn er meer hoofdwaaarden op water, natuur en klimaat te vinden dan andere maatschappelijke waarden zoals geïllustreerd wordt in tabel 3. In de volgende kopjes worden de diensten kort toegelicht met daarbij het bijbehorende kaartje dat ik de boeren heb laten zien voor de rangschikking.

7.1.1. Actief randenbeheer

Door de akkerranden in te zaaien met een kruidachtig mengsel (eenjarig of permanent) wordt mede de landschappelijke kwaliteit versterkt, wordt de uitspoeling van mineralen en nutriënten tegengegaan wat indirect de waterkwaliteit verbetert, en er komen meer bloemen en planten, wat dus ten goede komt aan de biodiversiteit. Afgeleid nut van deze akkerranden is dat er zich natuurlijke vijanden van bepaalde plagen in kunnen vestigen, de zogeheten functionele agrobiodiversiteit (FAB), waardoor het gebruik van pesticiden in de landbouw verminderd kan worden. (FAB¹¹) De randen kunnen ook dienen als buf-

¹¹<http://www.randenbeheerbrabant.nl>; <http://documents.plant.wur.nl/ppo/agv/akkerranden.pdf>

ferstrook die de drift van chemische gewasbeschermingsmiddelen naar het oppervlakte-water beperken.

1. Actief randenbeheer
Doel en resultaat:
Biodiversiteit en waterkwaliteit (Bufferzone)
Voorschriften en werkzaamheden:

- o Geen bemesting
- o Minimaal 3 m breedte
- o Geen chemische en mechanische bestrijding van onkruiden
- o Pleksgewijs bestrijding enkele hinderlijke onkruiden toegestaan
- o Inzaai van kruidachtig mengsel (jaarlijks of permanent)

Vergoeding:
€ 1745,- / ha / jr voor zandgrond (tarieven SNL 2011, pakket A 01.02.02b)

Figure 31 MWD-kaartje: Actief Randenbeheer

7.1.2. Blijvend Grasland

Deze dienst is voornamelijk een klimaat- en bodemdienst. Door het grasland te behouden, dus om het niet om te keren, verteert er geen organische stof en komt er dus geen CO₂ vrij. Ook het bodemleven wordt minder verstoord. Dus door de grasmat niet te scheuren en/of frezen komt er meer opbouw van organische stof in bodem en wordt de koolstof vastgelegd. Dit helpt mede tegen klimaatsverandering. Door goed beheer en onderhoud van de grasmat, kan een hoog organisch stofgehalte ook ten goede komen aan de grasproductie voor de boer.

2. Blijvend grasland
Doel en resultaat:
CO₂ vastlegging, bodembiodiversiteit en water vasthouden
Voorschriften en werkzaamheden:

- o Bestaand grasland niet scheuren (ploegen) of frezen;
- o Grasmaten vernieuwen door doorzaaien;

Vergoeding:
€ 144 per ha per jaar

Figure 32 MWD kaartje: Blijvend grasland

7.1.3. Beheer Struweelhaag

Definitie struweelhaag: een vrijliggend lijnvormig landschapselement met een aaneengesloten opgaande begroeiing inheemse struiken. (www.agrarischnatuurbeheer.nu Index Natuur en Landschap – Onderdeel Landschapsbeheertypen)

Deze dienst lijkt op die van de houtwal, alleen is ecologisch gezien interessanter. Omdat de structuur van een struweelhaag heterogener is door de verschillende laagtes, creëert dit diverse niches voor verschillende planten en diersoorten. Een struweelhaag behoeft ook frequenter onderhoud en heeft mede daardoor een hogere vergoeding dan een houtwal.

3. Onderhoud struweelhaag (na aanleg)

Definitie: lijnvormig element met opgaande begroeiing (struiken, inheemse bomen). Aanleg kostendekkend vergoed: afkoop grondwaarde en aanlegkosten element.

Doel en resultaat:
Biodiversiteit en landschap

Voorschriften en werkzaamheden:

- o Ten minste 1000 mt lang en 5 m breed
- o Beschermen tegen schade door vraat, werkzaamheden, bestrijdingsmiddelen, e.d.;
- o Chemische bestrijding niet-inheemse houtsoorten toegestaan;
- o Periodiek onderhoud zoals snoeien en afzetten gemiddeld 1 x 12 jr;

Vergoeding:
€ 164,- per 100 mt / jr (SNL L 01.06.01b))

Figure 33 MWD kaartje Onderhoud struweelhaag

7.1.4. Vloeibare kunstmestaanwending

Vloeibare kunstmestaanwending komt ten goede aan het milieu en het klimaat. Zoals er staat in een CLM rapport zijn “*de lachgasemissie van klimaatvriendelijkere kunstmest bij aanwending 50% lager dan van de huidige N-kunstmest*”. Onder klimaatvriendelijkere kunstmest moet worden verstaan: ammoniumkunstmest of kunstmest in vloeibare vorm. Ook is er een lagere concentratie van vloeibare kunstmest nodig, aangezien de vloeistof direct kan worden toegediend via injectoren in de grond. Naast dat vloeibare kunstmest dus een lagere emissiegehalte heeft, scheelt het op de belasting van het milieu door de lagere benodigde concentratie. Hierdoor wordt de kans op bijv. eutrofiering van het oppervlakte en grondwater kleiner. (<http://www.clm.nl/publicaties/data/673.pdf>)

4. Vloeibare kunstmest aanwending (klimaat mitigatie)

Doel en resultaat:
Besparing emissie tijdens productieproces en aanwending

Voorschriften en werkzaamheden:

- o Eerste en tweede snede bemesting kunstmest wordt in vloeibare vorm toegediend

Vergoeding:
Extra arbeid loonwerk

Figure 34 MWD kaartje: Vloeibare kunstmestaanwending

7.1.5. Actief kievitsbeheer maisland

Deze dienst gaat om actieve nestbescherming van de kievit. Het gaat bij deze dienst dan ook om de maatschappelijke waarde dierenwelzijn te waarborgen. Aangezien de kieviten op grasland en akkers nestelen, kunnen boeren een actieve rol in de nestbescherming spelen. Volgens de Vogelbescherming NL is de populatie van de kievit in Nederland redelijk stabiel (website..). In andere landen, zoals bijv. in Ierland, is bij de intensivering van het landgebruik de populatie wel ingestort. Er schuilt dus een potentieel gevaar voor de kievit bij een verdere intensivering van de landbouw in Nederland. Als je kijkt naar het aantal broedende kieviten in Nederland is er wel een dalende trend waar te nemen (zie fig. 36). In het Oosten van Nederland komen er veel kieviten voor, vandaar dat gekozen is voor deze vogel en niet andere weidevogels zoals bijv. de grutto.

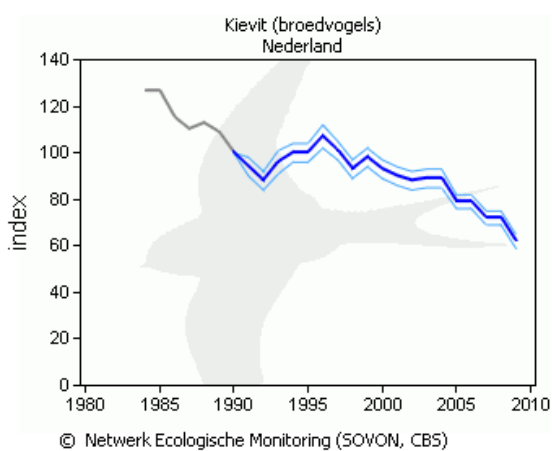

Figure 36 Dalende trend in kievitenpopulatie in NL (Bron: Vogelbescherming)

Figure 35 MWD kaartje: Actief kievitbeheer op maisland

7.1.6 Niet-kerende grondbewerking

Deze maatregel heeft als doel om het bodemleven en de bodemstructuur te verbeteren en om de uitstoot van CO₂ te beperken. Niet-kerende grondbewerking (NKG) is een middel om de natuurlijke processen in de bodem zo min mogelijk te verstoren, waardoor de bodemstructuur opgebouwd wordt.¹² Volgens een artikel in de Nieuwe Oogst (februari 2011) werkt deze maatregel en is het een vaststaand feit dat: “[w]anneer een boer NKG, in combinatie met een groenbemester, toepast ontstaat na enkele jaren een stabiel bodemsysteem”. Een perceel dat geploegd is, verdroogt sneller dan wanneer het niet-kerend bewerkt wordt. Het vocht blijft namelijk door de capillaire werking (stevigere grondporiën door actief bodemleven) van onderop komen. Ook wordt de uitspoeling van mineralen en nutriënten naar het grond en oppervlaktewater beperkt. Niet-kerende grondbewerking gaat vaak tot ca. 12 cm. De toplaag is biologisch de actiefste laag en met NKG wordt die niet vermengd met de ondergrond wat ploegen wel doet. Hierdoor sterft het bodemleven minder snel af. Doordat de grond niet meer gekeerd wordt, dus niet geploegd of gefreesd, verteert de organische stof in de grond veel minder, wat een verlaging in CO₂ emissies

¹² <http://www.nietkerendegrondbewerking.nl/> <http://www.bodemacademie.nl/documenten/114.pdf>
<http://www.nietkerendegrondbewerking.nl/ploegloosliteratuurstudie.pdf>

inhoudt. Ook komt dit ten goede aan de gewasproductie zo gaat de theorie, aangezien een hogere organische stofgehalte ook meer voedingsstoffen voor de gewassen inhoudt.

Figure 37 MWD kaartje: Niet-kerend grondbewerking op maisland

7.1.7 Duurzame maisteelt

Door een laag doseringssysteem van spuitmiddelen en eggen toe te passen bij onkruidbestrijding van de maïs kan de milieubelasting verminderd worden. Zo verbetert de waterkwaliteit, wat indirect weer effect heeft op de biodiversiteit. Bijkomend voordeel is dat een kritische dosering van spuitmiddelen en een lage dosering zorgt voor minder kosten aan middelen en minder schade aan het gewas toebrengt. Eggen is een mechanische bewerking van de grond tijdens het eerste kiemstadium van onkruiden. Door de grond mechanisch te bewerken worden deze witte draadjes blootgesteld aan de zon, waardoor ze verdrogen. Dit scheelt dus een chemische spuitbeurt. Andere voordelen van eggen zijn: betere vlakligging van het veld, fijnere kluiten, minder variatie in grootte van de daaropvolgende onkruiden en minder schaduwwerking op de maïs (WUR, 1860700, 2010). Aandachtspunten zijn wel dat de maïs voldoende diep, minstens 5 cm, gezaaid moet worden. Een nadeel van eggen is dat de grond na hevige neerslag sneller kan dichtslaan. Volgens een artikel van 'Gewasbescherming Maïs' kan de grond door te eggen na de zaai echter weer losgetrokken worden.

Figure 38 MWD kaartje: Duurzame maisteelt

7.1.8. Beheer houtwal

Houtwallen stammen uit de tijd dat ze dienden als afrastering voor boeren en zijn typische kenmerken voor bepaalde agrarisch cultuurlandschappen in Nederland.

Definitie houtwal: een vrijliggend element en aaneengesloten landschapselement; als dan niet groeiend op een aarden wal, met opgaande begroeiing van inheemse bomen of struiken. De begroeiing wordt als hakhout beheerd.
(www.agrarischnatuurbeheer.nu Index Natuur en Landschap – Onderdeel Landschapsbeheertypen)

Houtwallen en houtsingels zijn landschappelijk en ecologisch van bijzondere betekenis en herbergen een grote verscheidenheid aan planten- en diersoorten. De helling van de wal creëert variatie waardoor natte en droge zones en warme en koude plekken ontstaan. De zonkant is veelal geschikt voor allerlei soorten insecten, amfibieën en reptielen. De schaduwkant biedt weer plaats voor allerlei typen varens en mossen. De vegetatie onder de bomen wordt vaak gekenmerkt door soorten die buiten de houtsingels niet of nauwelijks in het gebied voorkomen, zoals kamperfoelie, maagdenpalm, bosandoorn, dauwnetel. De lijnvormige elementen vormen dus een belangrijk biotoop voor aan zomen gebonden flora en fauna in een cultuurlandschap.

Door een houtwal te onderhouden wordt dus de landschappelijke kwaliteit versterkt en blijft de natuur en biodiversiteit beschermd.

8. Houtwal

Doel en resultaat:
Behoud van biodiversiteit en landschap

Voorschriften en werkzaamheden:

- o 75% van de oppervlakte als hakhout beheerd
- o Geen gewasbeschermingsmiddelen
- o Het wallichaam wordt in stand gehouden
- o Geen slootmaaisel of bagger toepassen

Vergoeding:
Beheer: € 27 per are per jaar
Aanleg nieuwe: Afkoop grondwaarde (breedte houtwal + schaduw aan weerszijden) + inrichtingskosten

Figure 39 MWD kaartje: Houtwal

7.1.9. Weidegang

Een groeiend aantal melkveehouders houdt de koeien jaarrond op stal. Waar ligt dit aan? Volgens Hin et al. (2004) bevorderen de volgende autonome trends deze ontwikkeling:

- Aangescherpt milieubeleid: door de nitraat- en waterrichtlijn is het nodig om mineralenverliezen te beperken. Dit kan vergemakkelijkt worden door de koeien op stal te houden.
- Hogere melkproductie per koe: door de jaren heen is een hogere melkgift per koe gerealiseerd. Dit vraagt wel om een uitgebalanceerd rantsoen, dat door de koeien op stal te houden, beter in de hand gehouden kan worden.
- Introductie automatisch melken: doordat de melkrobot de gehele dag in bedrijf is, wordt het moeilijker, doch niet onmogelijk, om de koeien naar buiten te doen.
- Groei omvang bedrijven: het aantal koeien op de bedrijven is toegenomen en gaat niet gelijk op met het areaal aan land. In het algemeen groeit de huiskavel

onvoldoende mee. Beweiding met grote koppels koeien kan de grasmat kapot trappen.

Het weiden van koeien heeft echter belangrijke maatschappelijke meerwaardes. Zo wordt de koe gezien als belangrijk element van het agrarisch cultuurlandschap. De boer en de koeien hebben het landschap door de jaren heen vormgegeven. De koe kan gezien worden als een icoon van het agrarisch cultuurlandschap. De koe in de wei heeft dus een belangrijke belevingswaarde. Daarnaast heeft een koe in het landschap een educatieve functie; doordat mensen koeien in de wei zien lopen kunnen ze hun kinderen uitleggen waar de melk vandaan komt. Veelal bevordert een koe in de wei ook mede door de belevingswaarde het imago van de melkveehouderij. Ook voor dierenwelzijn is beweiden belangrijk omdat koeien in de wei betere mogelijkheden hebben om natuurlijk gedrag te vertonen: “*in de wei kunnen koeien beter afstand tot elkaar houden, elkaar gemakkelijker ontwijken, zich probleemloos voortbewegen en bronsgedrag vertonen, hun gedrag synchroniseren, in elke gewenste houding gaan liggen op een comfortabele ondergrond. Weidegang verkleint de kans op klaww en beenproblemen*”. (Hin et al., 2004) Bovendien is een koe in de wei voor de natuurwaarden erg belangrijk; door de koeienvlaaien worden er micro-niches gecreëerd voor insecten en weidevogels. De LTO vakgroep melkveehouderij vindt weidegang ook belangrijk en ziet weidegang als een mogelijke groene dienst die maatschappelijk relevant is. Zij pleiten voor een vergoeding van €100/ha.

9. Weidegang

Doel en resultaat:
Koeien in de wei (landschap)

Voorschriften en werkzaamheden:

- o Koeien lopen jaarlijks minimaal 6 maanden in de wei en minimaal 6 uur per dag

Vergoeding:
€ 100,- / ha / jr

Figure 40 MWD kaartje: Weidegang

7.1.10. Botanisch graslandrandbeheer

Het hoofddoel van botanisch beheer van een grasland is het verkrijgen van bloemrijke en gevarieerde graslanden, aldus door een plek te bieden aan verschillende flora&fauna. Door het verschraken van grasland, d.m.v. geen bemesting, komen er meer kruidachtigen en meer biodiversiteit. Zo wordt het landschap aantrekkelijker en als neveneffect verbetert het ook de bodemstructuur. Beweiden is op zich mogelijk, maar zoals ook staat in het SNL, heeft het een maximale beweidingsdruk van 2 gve/ha. Een bijkomend effect van beweiding is dat het kan zorgen voor een gevarieerde vegetatiestructuur. Daarnaast creëren de mestflatten kleine niches voor insecten en andere flora en fauna.

Figure 41 MWD kaartje: Botanische graslandrand

7.1.11. Natuurvriendelijke oevers

Natuurvriendelijke oevers dienen meerledige maatschappelijke waarden. Het zijn oevers waar de inrichting zo natuurvriendelijk mogelijk is gemaakt en ze hebben dan vaak daarvoor een onderhoudstrook van een aantal meter. Deze onderhoudstrook kan dienen als buffer tegen mineralen- en nutriëntenverlies naar het oppervlaktewater en verbetert dus de waterkwaliteit. Daarnaast bieden natuurvriendelijke oevers aan verschillende flora&fauna een geschikt leefmilieu die afhankelijk zijn van nattige omstandigheden. Ook zorgen ze ervoor dat dieren, vooral zoogdieren, makkelijker het water kunnen verlaten waardoor ze minder vaak verdrinken. Omdat natuurvriendelijke oevers in een belangrijke mate bijdrage aan de ecologische kwaliteit van water, is de aanleg van natuurvriendelijke oevers een veel toegepaste maatregel om ook de doelen van de Europese Kaderrichtlijn Water (KRW) te halen. Door de oevers van sloten botanisch te beheren wordt naast het verbeteren van de waterkwaliteit en verhogen van de biodiversiteit ook het landschap versterkt. De landschappelijke kwaliteit gaat hierbij dus omhoog wat ten goede komt aan de belevingswaarde die mensen aan een landschap hechten. Volgens het Compendium van de Leefomgeving¹³ zijn er in Twente al 81 km van de 132 kanalen natuurvriendelijke oevers gemaakt. Veelal gaat dit samen met Rijkswaterstaat en de Waterschappen. Boeren kunnen door grote watergangen of sloten beschikbaar te stellen voor natuurvriendelijke oevers en daar een actieve rol in te spelen een dienst aan de samenleving leveren.

Figure 42 MWD kaartje: Natuurvriendelijke oevers

¹³ <http://www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl1221-Natuurvriendelijke-oevers.html?i=4.33>

7.1.12 Waterconservering

Deze dienst is een blauwe dienst die gaat om het vasthouden van water. Het belang hiervan is om voldoende water te behouden voor droge periodes. Boeren kunnen hier een rol in spelen door stuwen en dammen in hun sloten te plaatsen en/of de sloten te verontdiepen. Een jaarlijkse vergoeding wordt uitgekeerd om deze stuwen handmatig te bedienen. NO-Overijssel is een zandgebied en heeft stuwwallen, waardoor er een hoog verval en dus weglloop van water is. Deze dienst zou dus goed van toepassing kunnen zijn in het gebied. De vergoeding komt uit het virtuele GLB pilotproject van het Ministerie van ELI.

12. Waterconservering

Doel: water vasthouden in zomer en winter

- o Plaatsen stuwen en dammen
- o Verontdiepen of dempen watergang
- o Bediening (bij stuw)

Eenmalige vergoeding voor investering in stuwen en dammen vanuit waterschap

Vergoeding voor bedienen stuw: € 260,- per jaar

Figure 43 MWD kaartje: Waterconservering

7.1.13 Schoolklassen op de boerderij

Deze dienst heeft een sociaal doel: het verbeteren van de verstandhouding tussen burgers en boeren. Door schoolklassen rond te leiden op het boerenbedrijf krijgen kinderen iets mee van het boerenleven en de productie daaromtrent. Op deze manier leren kinderen en ontstaat er bewustwording waar hun voedsel vandaan komt. Door dit contact, kunnen mensen elkaars wereld beter begrijpen, waardoor de kans op wederzijds begrip en verstandhouding groeit. Boeren moeten voor het rondleiden van schoolklassen tijd vrij maken, extra arbeid inzetten en delen van de excursie voorbereiden. Voor deze inzet en de maatschappelijke sociale waarde, is een betaling vanuit het GLB billijk.

13. Schoolklassen op de boerderij

Doel: verbeteren verstandhouding boer en burger

Voorschriften en werkzaamheden:

Halve dag schoolklas ontvangen en rondleiden

Vergoeding:
€ 100 per bezoek

Figure 44 MWD kaartje: Schoolklassen op de boerderij

7.1.14 Wandelpad boerenland

Er zijn steeds meer initiatieven om wandelpaden aan te leggen over boerenland. Dit om de burger meer bij het boerenleven te betrekken. De aanleg van wandelpaden kost boeren vaak grond, en is dus opbrengstdervend. Alleen al om die reden is hier een vergoeding voor nodig. Daarenboven is het toegankelijk maken van hun land een sociale dienst van belangrijke maatschappelijke waarde. Om die reden is deze dienst opgenomen in deze set. De vergoeding komt uit de virtuele GLB pilot van het Ministerie van ELI.

Figure 45 MWD kaartje: Wandelpad op boerenland

7.2. De rangschikking van de maatschappelijke waardevolle diensten

Deze sectie zal de uiteindelijke rangschikking van de maatschappelijk waardevolle diensten door de gesproken boeren bespreken. Zoals in H4 besproken is, konden de boeren deze diensten rangschikken op basis van affiniteit (persoonlijke waarde) en inpasbaarheid. Inpasbaarheid heeft hier een drietal facetten, namelijk inpasbaar in 1. de bedrijfsvoering/ontwikkeling, 2. qua arbeidscapaciteit moet het passen en ook 3. de fysieke omgeving moet er naar zijn. Op deze manier kon ik beter inzicht verkrijgen in de populariteit van bepaalde diensten en welke diensten de potentie hebben om opgepakt te worden door deze boeren in een maatschappelijker GLB. Deze methode geeft dus meer inzicht in de bereidheid van boeren om maatschappelijke waardevolle diensten uit te voeren.

Fig. 46 laat de rangschikking zien van de maatschappelijke diensten van alle 20 boeren bij elkaar en kan gezien worden als een samenvatting. Natuurlijk is dit een optelling bij elkaar, waardoor de variatie tussen de boeren verscholen gaat. Zoals je ziet scoren de diensten weidegang, schoolklassen op de boerderij, vloeibare kunstmesttoewending, blijvend grasland en kievitsbeheer goed op beide affiniteit en inpasbaarheid. Daarna volgen de diensten waterconservering, duurzame maïsteelt, niet-kerende grondbewerking en op een neutralere plaats het onderhoud van houtwallen. Helemaal niet inpasbaar en waardevol voor de meeste boeren zijn diensten die te maken hebben met landschapsbeheer: natuurvriendelijke oevers, botanische graslandrand, actief randenbeheer en onderhoud struweelhaag. Ook de sociale dienst wandelpad op boerenland scoort bij de meeste boeren uitermate slecht.

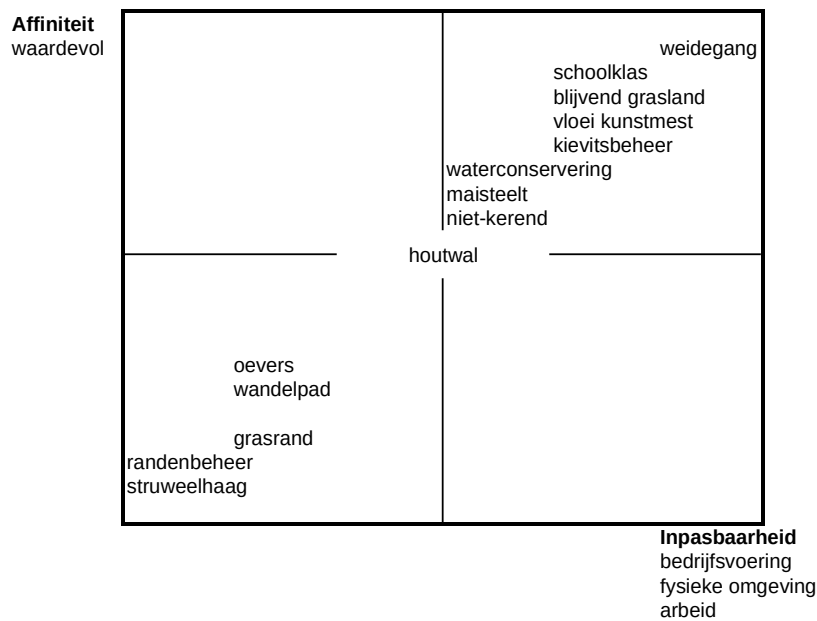

Figure 46 Samengevatte rangschikking van de MWD door de melkveehouders

De diverse redenen hierachter wordt hieronder per dienst uitgelegd. Er kan een onderscheid gemaakt worden in de mate van bereidheid tussen de verschillende grondhoudingen en ontwikkelingspatronen. Deze variatie in populariteit en bereidheid is relevant voor de aankomende beleidsopzet en de beoogde beleidsambitie van het nieuwe GLB.

7.2.1. Weidegang

De maatschappelijke dienst weidegang scoort in de meeste gevallen bijzonder hoog zoals je ziet in fig. 46. Er zijn twee boeren die ondanks dat ze veel affiniteit hebben met het weiden van de koeien, vanwege praktische redenen in de bedrijfsvoering deze dienst laag scoren op inpasbaarheid.

Boer Bas: “Ik doe wel aan weidegang. Persoonlijk vind ik het een mooi gezicht. Maar het is niet voor elk bedrijf gemakkelijk, omdat de huiskavel minder groot is.”

Boer Gert: “Ja, ik vind dat wel heel belangrijk, maar wel minder goed toepasbaar in ons bedrijf doordat we relatief niet veel grond hebben”.

Bij beide bedrijven is de huiskavel redelijk klein vergeleken met het aantal koeien dat ze hebben. Volgens een rapport van het CLM (Hin et. al, 2004) is, afhankelijk van het beweidingssysteem, 0,125 en 0,25 ha per koe noodzakelijk. Hoger dan dit betekent dat er meer ha's per koe beschikbaar zijn. Als je kijkt naar het aantal ha huiskavel per koe (zie tabel 1) bij beide boeren, dan zit Boer Gert net op de 0,25 en boer Bas op de 0,21. Zij zitten dus nu aan hun limiet qua oppervlakte huiskavel.

Table 4 Rangschikking weidegang

weidegang			++	+ -	- +	- -	0
			hoog aff/ hoog inpas	hoog aff/ laag inpas	laag aff/ hoog inpas	laag aff/ laag inpas	neutraal
buiten MWG	Hardenberg	Jan	x				
		Piet	x				
		Klaas	x				
		Hans	x				
	Twenterand	Willem	x				
		Gert		x			
		Pim	x				
		Henk	x				
	Wim	x					
in MWG	Tubbergen	Vincent	x				
		Joost	x				
		Michiel	x				
		Jan	x				
		Bas		x			
		Fred	x				
		Adriaan	x				
		Erik	x				
	Gijs	x					
	Losser	Kees	x				
		Frits	x				
		totaal	18	2			

Bij boer Gert spelen er ook nog andere beweegredenen mee:

“Ik vind het altijd het mooist als de koeien buiten lopen, gewoon voor het plaatje op zich en voor de koeien is het ook beter. Maar als je puur bedrijfstechisch denkt, dan kun je beter de koeien binnen laten. Zo kun je de melkproductie beter vast houden. Je hebt constant het hele jaar door hetzelfde voer. Voor de koeien geeft dat een stuk rust als je het binnen optimaal voor elkaar hebt. Het nadeel van weiden is dat je van het weer afhankelijk bent, dan is het te nat, dan te droog, of te warm en dan moet je veel improviseren. En dat is best tijdrovend. Je moet ze steeds omweiden en zo, en dat vind ik best wel eens moeilijk. Ook veel last van natheid, het heet hier dalgrond, dat bemoeilijkt de weidegang ook weer. Als je de koeien binnen hebt, dat is gewoon het makkelijkst.” Bij boer Gert zie je de autonome trend van een hogere melkproductie per koe (7.1.9) terugkomen; hij geeft namelijk aan een uitgebalanceerd rantsoen – *hetzelfde voer* – voor zijn vee nodig te hebben als het binnen staat. Ook de arbeidsfactor speelt mee. Boer Gert heeft namelijk naast zijn boerderij ook een part-time baan, wat naast de fysieke omgevingsomstandigheden ook ten dele meebepaalt om de koeien op stal houden. Volgens het onderzoeksproject ‘Koe en Wij’ zit er echter weinig verschil in benodigde arbeid tussen verschillende beweidingssystemen. Hun deelconclusie is dan ook dat er meer verschillen zijn tussen individuele boeren dan tussen de systemen. (Van den Pol-van Dasselaar en den Boer, 2007)

Ook andere boeren zitten op een twijfelpunt om wel of niet de koeien buiten te houden. Dat heeft ook met de mestwetgeving te maken, zoals Boer Pim aangeeft: *“Ja, aan de ene kant zie ik daar wel wat in. Ik zit ook op een punt van: moet ik de koeien binnen houden of niet. Aan de ene kant vind ik koeien buiten veel mooier, maar aan de andere kant qua bemesting en alles, dan is binnen gewoon gemakkelijker qua regelgeving.”* Uit het onderzoeksproject ‘Koe en Wij’ staat dat weiden over het algemeen economisch voordeliger blijkt te zijn, ook bij het nieuwe mestbeleid. (Van den Pol-van Dasselaar en den Boer, 2007) Er moet dan wel sprake zijn van een goede verkaveling en je moet geen intensief bedrijf zijn op droogtegevoelige zandgronden. Het wilt dus niet zeggen dat Boer Pim ongelijk heeft, wellicht is opstallen in zijn situatie voordeliger. In ieder geval is dit zijn beleving die meespeelt in zijn beslissing om straks toch te beweiden of om op te stallen.

Traditioneel worden koeien, afhankelijk van de weersomstandigheden, geweid van half April tot half Oktober, dus zo'n 6 maanden (Hins et al., 2004). Veel van de geïnterviewde boeren halen de eerste en tweede snede gras eerst van de huiskavel, voordat ze de koeien laten weiden, wat dus zo rond half juni is. Dit heeft te maken met het hoge kwalitatieve gehalte van vooral de eerste snede gras en ook om de grond en het gras zo optimaal te benutten. Veel boeren zouden dan niet in aanmerking komen voor deze maatschappelijke dienst als er 6 maanden voor staan.

Als deze dienst vanuit het GLB vergoed zou kunnen worden, dan zou hiermee rekening gehouden kunnen worden, door een aantal verschillende categorieën te maken bijv.: minstens 2-3 maanden, 3-4 maanden, 5 en meer maanden.

Boeren geven ook aan dat, ondanks dat ze het een belangrijke waarde op zich vinden, er wel flexibiliteit in de regelgeving moet zijn. Zoals boer Henk dat mooi verwoordt: *“De koe buiten vind ik wel mooi, maar ik vraag me af of de koe er altijd zo blij van wordt. Ja, kijk als het 20 graden is en er is mooi gras, dan is dat super! Maar als zo'n dag van vandaag met alleen maar regen, dan staan ze aan de kant te kijken, dan willen ze liever naar binnen.”* Met de regelgeving zou daar rekening mee gehouden kunnen worden, zodat er niet een situatie ontstaat dat de koeien, door weer en wind, buiten moeten staan, opdat anders de boer zijn weidevergoeding mist. Dat is maatschappelijk gezien, maar ook voor de boeren en koeien zelf, geen gewenste ontwikkeling.

Ook de boeren die melkrobot hebben, weiden hun koeien, ook al is dat wel een lastigere opgave. *“Ik mag de koeien graag in de wei zien. Ook met de robot doen we dat, ook al is dat niet makkelijk. Het aantal melkingen is bij de zomerdag toch lager dan de winterdag, vooral als het gras mooi jong is, dan komen ze niet weer. De koeien die dan 's morgens gemolken zijn, die komen in de middag niet weer. Dus dan moeten we ze ophalen. Dan haal je ze er allemaal tegelijk uit, maar sommige zijn dan net een uurtje eruit. Je kunt niet zomaar 5 koeien eruit halen, dat gaat niet.”* (Boer Kees, NOT).

De koe in de wei wordt ook wel gezien als een stukje promotie voor de landbouw: *“Weidegang is ook een stukje PR voor de landbouw, dan behou je wel een hoog aaibaarheids-gehalt en dat mis je gewoon bij de varkens-en kippenhouders. Daar hebben mensen minder mee. Koe in de wei is in feite een soort landschapsinvulling. Al die kale akkers en velden, met koeien erin is dat natuurlijk veel mooier”* (Boer Wim, Twenterand). De meesten zijn dus bereid om de extra arbeid die beweiding toch vaak kost (koeien uit de wei halen, afrastering, waterbakken, omweiden etc.) te betalen, omdat ze naast dat ze het zelf mooi vinden, het ook voor de dieren prettig vinden en het zien als een gewenst maatschappelijk belang. Zoals boer Wim zegt: *“Als je er dus iets tegenover zet, dan stimuleer je het wel weer om boeren die het niet meer deden aan weidegang te laten doen”*. Een andere boer formuleert het zo: *“Als je verplicht bent om aan weidegang te doen, dan doe je ze gewoon (onafhankelijk van de weersomstandigheden) naar buiten. Dan kun voor die 100 euro de ha wel ander gras aankopen”* (Boer Pim).

Het betalen van weidegang als een dienst, is dus een gewenste ontwikkeling, ook vanuit de landbouw. Sommige boeren die op gespannen voet staan met beweiding door een te krappe huiskavel, zouden gestimuleerd kunnen worden door een speciale, op maat gemaakte regeling. Bijv. dat niet alle koeien de hele dag naar buiten hoeven, maar een dagdeel, zodat de grasdruk minder hoog is. En dat ze hierin voldoende gecompenseerd worden om ander gras van aan te kopen, naast dat ze dus voor deze dienst, zoals dat behoort, betaald krijgen.

7.2.2 Schoolklassen op de boerderij

Deze maatschappelijke sociale dienst scoort ook erg hoog. Achttien van de twintig boeren leggen deze dienst hoog op affiniteit en hoog op inpasbaarheid neer. Veel boeren hebben dit al vrijwillig gedaan toen hun kinderen nog op de lagere school zaten:

“Toen onze kinderen nog op de lagere school zaten, kwamen er bij ons altijd schoolklassen op de boerderij. Met de dierenarts erbij. Als dan de koeien drachtig waren, dan kon je die kleine vruchtjes mooi laten zien. Die kinderen konden er helemaal niet bij dat er kleine kalfjes in de buik van de koeien zat. Heel mooi. Maar nu zijn de kinderen van school af en zijn we er ook mee gestopt. Maar ik hoor regelmatig van mensen dat de onderwijzer met de dierenarts op andere boerderijen langsgaan. Ik vind dat heel goed, want de meeste kinderen weten niet eens meer waar de melk vandaan komt. Dat zou de overheid wel meer kunnen stimuleren. Het verbeteren van verstandhouding tussen burgers en boeren. Op zich is twee uur rondleiding voldoende, en eigenlijk is zonder vergoeding ook prima”. (Boer Vincent, NOT)

Deze quote van boer Vincent zegt eigenlijk al heel veel. Het zijn aspecten die ook bij de meeste andere boeren terugkwamen. Bijna alle boeren hebben vroeger schoolklassen rondgeleid. Dat vinden ze zelf prachtig om te doen, maar ook belangrijk zodat de kinderen weten hoe het er aan toe gaat op een boerderij en dat ze weten waar de melk vandaan komt. De meeste boeren doen zoiets vrijwillig en dit is dus echt een dienst waarvoor nog niks financieels tegenover staat. De waarde zelf is voor de boeren al genoeg om deze dienst uit te voeren. Bij deze dienst gaat het dus niet om de vergoeding die sturend is. Op zich zou het wel terecht zijn als de overheid hier een betaling aan koppelt, omdat het ook echt gaat om een maatschappelijk belang; namelijk bewustwording van waar voedsel vandaan komt en een verbeterde verstandhouding tussen burgers en boeren.

Table 5 Rangschikking schoolklassen

schoolklassen			++	+ -	- +	- -	0	
			hoog aff/ hoog inpas	hoog aff/ laag inpas	laag aff/ hoog inpas	laag aff/ aag inpas	neutraal	
buiten MWG	Hardenberg	Jan	x					
		Piet	x					
		Klaas		x				
		Hans	x					
	Twenterand	Willem	x					
		Gert	x					
		Pim		x				
		Henk	x					
in MWG	Tubbergen	Wim	x					
		Vincent	x					
		Joost	x					
		Michiel	x					
		Jan	x					
		Bas	x					
		Fred	x					
		Adriaan	x					
		Erik	x					
		Gijs	x					
	Losser	Kees	x					
		Frits	x					
			totaal	18	2	0	0	0

De boeren die deze dienst laag scoorde op inpasbaarheid en/of affiniteit, vinden het werk gewoon minder leuk om te doen, maar zeggen het wel een goede zaak te vinden. Boer Pim zegt schoolklassen zeker belangrijk te vinden: *“dat vind ik een beetje een verplichting van iedere boer”*. Maar op zich om dat gat van de inkomenssteun te vervangen, daar zijn volgens hem te weinig schoolkinderen voor. Ook om die elke dag rond te leiden ziet hij

niet echt zitten. Boer Klaas zegt over schoolklassen: “*Dat is niet mijn ding. Ik vind wel dat het moet, maar je moet het wel leuk vinden om te doen. Inpasbaar kan het wel*”. Hier gaat het echt om het type werk zelf dat boer Klaas niet ligt. De affiniteit voor deze dienst is er bij beide boeren wel in het algemeen, maar niet om het persoonlijk uit te voeren op hun bedrijf.

7.2.3. Vloeibare kunstmesttoepassing

Velen boeren zagen in deze dienst veel voordeel en oordeelden er positief over. Deze werkzaamheid is redelijk nieuw in de landbouw en er wordt nog mee geëxperimenteerd. Sommigen hadden er wel van gehoord via vakbladen of via vakbeurzen. De meesten staan er positief tegenover, omdat het totale gebruik van kunstmest minder wordt (kost ook minder), aangezien het beter verdeeld wordt en het tegelijk goed en beter voor het milieu en klimaat is

“*Als het zo is dat het beter is voor het milieu en het klimaat, dan doe ik daar aan mee. Volgens mij is er qua opbrengst en prijs geen verschil in*”. (Boer Klaas)

“*Dit is wel iets voor de toekomst. Als dit werkelijk beter voor het milieu is, dan gaat dit gewoon door natuurlijk. Het is ook goedkoper. In feite heb je daar geen subsidie voor nodig. Volgens mij is een injector wel beter voor het milieu, anders waait het natuurlijk alle kanten op*.” (Boer Pim)

Table 6 Rangschikking vloeibare kunstmesttoepassing

vloeibare kunstmest aanwending			++ hoog alt/ hoog inpas	+ - hoog alt/ laag	- + laag alt/ hoog	- - laag alt/ laag inpas	0 neutraal
buiten MWG	Hardenbe rg	Jan	x				
		Piet	x				
		Klaas	x				
		Hans	x				
	Twenterand	Willem				x	
		Gert	x				
		Pim	x				
		Henk			x		
in MWG	Tubbergen	Wim				x	
		Vincent					x
		Joost		x			
		Michiel	x				
		Jan	x				
		Bas	x				
		Fred	x				
		Adriaan		x			
	Losser	Erik	x				
		Gijs	x				
		Kees	x				
Frits							
		totaal	13	2	1	2	

De meeste boeren hebben nog niet echt ervaring met vloeibare kunstmesttoepassing, maar horen er wel goede verhalen over:

“*Daar ben ik ook wel voor. Daar heb ik nooit mee gewerkt, maar ik hoor er wel goede dingen over. Volgens mij staat dat nog een beetje in de kinderschoenen. We doen nu met korrels en dan strooien we. Ik heb het idee dat het met vloeibare kunstmest dan beter benut wordt. Dat wordt dan door de loonwerker gedaan. Dan hoef je maar 1 of 2 keer te doen, nu strooi je regelmatig. Ik denk dat het ook beter beschikbaar komt voor de plan*”. (Boer Gert)

Boer Gijs uit NOT had als enigste boer al ervaring opgedaan met vloeibare kunstmest-aanwending. Die ervaring was niet zo goed, maar dat lag volgens hem eerder aan het gebruik van de vloeibare kunstmestaanwending, dan aan de toepassing zelf: *“Wij hebben dat na de tweede snede in het voorjaar gedaan met zo’n spuitkop, dus niet geïnjecteerd in de grond. Onze ervaring daarmee was dat het gras ongelijk groeide. Dus dat er op sommige plekken meer urenum terecht was gekomen dan op de andere. Dat lag denk ik aan de machine.”*

Naast dat het goed is voor het milieu en het klimaat, zien veel boeren dat de kunstmest beter benut wordt, waardoor je minder kunstmest hoeft te kopen. Het gaat dus ook om het kostenplaatje: *“Dat vind ik heel goed. Daar ben ik het direct mee eens. Het werkt snel, besparing van emissies en het is goedkoper. Tja, daar gaat het ook om, het kostenplaatje. (Boer Jan NOT).*

Toch zijn sommige boeren een beetje afwachtend, omdat deze techniek redelijk nieuw is. Zo zijn er nog aardig wat onduidelijkheden, zoals wordt aangestipt door boer Joost: *“Ik vrees wel dat er eerder een vriezen optreedt. Bij sommige kunstmestkorrels zit er een remmiddel in, en als het droog is, dan blijft het erin. Maar met dit vloeibare gaat het gewoon weg” (Boer Joost, NOT).*

Een aantal boeren zouden i.p.v. kunstmest, toe willen met hun eigen drijfmest. Zo zegt boer Joost: *“Met een biogasinstallatie en een vergister, krijg je een product dat vloeibaar is en dat veel stikstof bevat. Het kan niet zo wegen dat die vergister draait en dat het eindproduct niet gebruikt kan worden. Dus dat is eigenlijk wel wat. Maar dit is nog niet aangemerkt als kunstmest”.*

Boer Michiel en Boer Wim redeneren ook meer vanuit een kringloopgedachte:

“Dat je je eigen mest zo kunt bewerken, dat zou het mooist zijn, dat je niet kunstmest hoeft aan te voeren, maar meer als een kringloop. Daar zou de landbouw veel meer aan hebben. Dan heb je een goed product en dat kun je ook weer afzetten aan de akkerbouw”. (Boer Michiel, NOT).

“Ik denk dat je met de eigen mest, de drijfmest, dat je daar meer in de toekomst mee aan de slag gaat. Dat biedt straks meer kansen als dit.” (Boer Wim (Twenterand)).

Bij veel boeren speelt dus een motivatie om de eigen mest via mestafscheiding beter te benutten voor op hun land, zodat je ook minder kunstmest nodig zult hebben.

Boer Fred is eigenlijk van mening dat er verder ingegaan moet worden op dit soort ontwikkelingen, zoals GPS - sensoren, precisiebemesting, etc. *“Daar moet eigenlijk veel meer op gedaan worden. Ze hebben ook van die sensoren. De koeien lopen buiten, dus als er ergens een urineplek van een koe ligt, dat is eigenlijk een kleine milieuramp op die plek. Dus als ze dan kunstmest strooien of spuiten, dan staat de strooier of spuit op die plek even dicht. Precisiebemesting vind ik wel goed, of strooiers op GPS. Dan is het beter af te stemmen. Als ik nou 4 m van de kant gedaan heb, dan strooi ik ook geen dubbele portie kunstmest op de grond. Dus beter voor milieu, e.d. Als dan het extra werk van die loonwerker vergoed word, dan vind ik dat wel prima”.*

Precisiebemesting of betere benutting van de eigen mest zijn dus thema's die erg spelen onder de boeren. Wellicht meer dan vloeibare kunstmestaanwending. Aangezien dit manieren zijn die raakvlak hebben met de maatschappelijke waarden van de HKS/SER zou dit vanuit het GLB gestimuleerd kunnen worden.

7.2.4. Duurzame maïsteelt

Qua affiniteit scoort deze dienst ook redelijk goed, zo'n 13 melkveehouders zeggen dit een waardevolle dienst t.o.v. het milieu en de maatschappij te vinden. Sommige boeren scoorden deze dienst laag op affiniteit. Degene die deze dienst laag scoren op affiniteit, maar hoog op inpasbaarheid zeggen het volgende:

“De maisteelt wordt nu gewoon 1x in het jaar bespoten en dat is het. Eggen heb ik nooit gedaan. Ja, toen moest je een mechanische bewerking doen en dan kreeg je subsidie. Maar sommige boeren trokken gewoon de mais kapot door er met zo’n wiedeg overheen te gaan, en het onkruid werd er niet minder om. Op zich zou ik dit allemaal wel kunnen doen, maar zo is het zeker makkelijker.” (Boer Pim, Twenterand)

Maisteelt doet Boer Pim al, maar de manier waarop het nu gebeurt kost minder arbeid en is dus wel gemakkelijker. Het laat ook zien dan niet alle boeren de kennis of de tijd hebben om het eggen op het juiste moment en wijze toe te passen. Normaal gesproken moet de mais niet kapot getrokken worden door een eg als de mais voldoende diep gezaaid is van te voren. Boer Adriaan vindt zeker dat duurzame maisteelt moet gebeuren, maar voor hemzelf is het niet zo belangrijk al zou het wel inpasbaar zijn op zijn bedrijf: *“Wij verbouwen geen mais. We willen wel mais aankopen. Maisland stikstof uitspoeling is altijd een probleem. Met nagenas erop is het wel beter nu. Maar we kopen dus mais aan,; het gaat om wat voor mais be. Ik vind het wel inpasbaar maar niet zo belangrijk voor mezelf. Het moet wel gebeuren.”* (Boer Adriaan, Tubbergen).

Boeren die deze dienst ook laag scoren op affiniteit, maar ook laag op inpasbaarheid zeggen: *“Ik heb niet zo veel maïs en meestal doet de loonwerker het. Dus hier heb ik niet zo veel mee. Inpasbaarheid is laag, omdat de maïs verbouwd wordt op verschillende kleine stukken. Waardevol niet zo, dan moet de vergoeding behoorlijk hoog zijn, anders kun je beter chemische bestrijding doen, anders kom je er nooit boven uit”.* (Boer Kees, NOT). Boer Kees geeft dus aan dat door de slechte verkaveling het extra arbeid kost om mais te verbouwen. Er zijn ook meer machines nodig met het verbouwen van mais en doordat dit werk uitbesteed wordt aan de loonwerker krijgt hijzelf als boer niet veel van de GLB vergoeding. De vergoeding is in zijn geval sturend om deze dienst wel of niet uit te voeren. Andere boeren die laag op beide facetten scoren verbouwen geen maïs en hebben ook geen bouwland, waardoor er een lage inpasbaarheid qua omgeving en bedrijfsvoering is, zoals het geval bij boer Gert in Twenterand. Boer Fred uit Tubbergen heeft een andere visie op het telen van mais: *“Maisteelt is eigenlijk helemaal niet zo duurzaam. Eigenlijk zou ik er voor pleiten om een bedrag vrij te stellen om mais te vervangen door granen of luzerne of iets dat goed is voor de bodemstructuur en het bodemleven. Luzerne is stikstofbindend en de wortelstructuur van granen is veel beter voor de bodemstructuur dan mais. Dan krijg je de stoppels van de granen ondergeploegd en is er veel minder spuitmiddel nodig voor die granen. Voor natuur en milieu voegt mais weinig toe. Het nadeel van wiedeggen is dat door die korrelstructuur, de grond eerder dichtslaat bij een regenbui. Daarnaast moest je tegelijk met die wiedeg aan de gang, als ik zelf met mooi weer het gras aan het inkuilen ben.”* (Boer Fred)

Dat laatste duidt dan aan dat er een conflict is in de verdeling tussen de arbeidstaken in zijn bedrijfsvoering. Als het mooi weer is, met een droge grond dan is het tijd om het gras te maaien en inkuilen. Bij eggen komt het er op aan op welk moment je dat doet. Het moet echt gebeuren tijdens het eerste kiemstadium, met de witte draadjes, van de onkruiden. Als je dat dus later doet, dus door prioriteit te geven aan het gras, dan is de uitwerking van het eggen nihil. Daarbij scoort hij deze dienst lager, omdat hij dus een ander gewasteelt beter vindt dan de maisteelt.

Table 7 Rangschikking duurzame maisteelt

duurzame maisteelt			++	+ -	- +	- -	0
			hoog aff/ hoog inpas	hoog aff/ laag inpas	laag aff/ hoog	laag aff/ laag inpas	neutraal
buiten MWG	Hardenberg	Jan	x				
		Piet	x				
		Klaas	x				
		Hans		x			
	Twenterand	Willem	nvt	nvt x	nvt	nvt	nvt
		Gert				x	
		Pim			x		
		Henk					x
in MWG	Tubbergen	Wim	x				
		Vincent					nvt x
		Joost		x			
		Michiel	x				
		Jan		x			
		Bas	x				
		Fred				x	
		Adriaan			x		
	Losser	Erik	x				
		Gijs	x				
		Kees				x	
		Frits		x			
		totaal	8	5	2	3	

Boeren die deze dienst hoog scoren op affiniteit en laag op inpasbaarheid geven aan dat vooral door dat eggen de grond dichtslaat en het dus niet inpasbaar is op hun grond en de omgeving. *“Je probeer sowieso wel minder te spuiten, driftbeperkend wordt al verplicht. Op zich is duurzaamheid wel waardevol, maar door het eggen en die grond, dat gaat gewoon niet”*. (Boer Hans, Hardenberg) Ondanks dat je de grond daarna weer kunt lostrekken met de eg, zitten boeren er niet op te wachten.

De twee biologische boeren Willem en Frits zeggen dat ze het zeker belangrijk vinden dat het op een duurzame manier gebeurt, maar zij verbouwen ten eerste geen mais en spuiten ook geen middelen. Daardoor is de inpasbaarheid natuurlijk laag in hun bedrijfsvoering. Boer Joost zegt dat het eggen zeker wel waardevol is, maar doordat het werk uitbesteed wordt aan de loonwerker het niet inpasbaar is voor hun eigen: *“Het is wel inpasbaar, het is wel waardevol, maar niet goed inpasbaar doordat je het door de loonwerker laat uitbesteden.. Eggen is wel goed hoor, Dan hoef je in het eerste meeldraad stadium niet te spuiten. Spuiten is wel prijzig. Het zal beide kanten op werken: financieel en milieudruk”*. Boer Jan uit Tubbergen vindt duurzame maisteelt ook belangrijk, maar ziet veelal praktische problemen: *“Het resultaat van het eggen is in de praktijk niet echt toppie. Als de grond te droog is, dan zakken die wielen in de grond en rij je de mais kapot. Als het te nat is, dan groeit de onkruid gigantisch hard en is het land te nat om de eg er door heen te halen. Iedere boer wilt graag zonder spuitmiddelen mais verbouwen, want dat is ook duur, maar dat lukt niet”*.

Boeren die deze dienst juist hoog scoren op affiniteit en inpasbaarheid zeggen inderdaad dat je met eggen heel kien moet zijn. Zo boer Klaas uit Hardenberg: *“Inpasbaar, maar ook belangrijk. Eggen, dat hebben we wel gedaan. Alles wat ik zou kunnen doen met duurzame maisteelt daar wil ik wel aan meewerken. Resultaten zijn niet zo goed met eggen. Alleen de biologische boeren eggen nog. Het komt heel precies wanneer je het doet. Je moet in het witte kiemstadium zijn. Een akkerbouwer is daar veel kiener op. Dit zou wel eens stimulans kunnen zijn”*. De meeste boeren die deze dienst hoog scoren op beide facetten, doen zelf nog steeds aan eggen: *“We doen het altijd nog wel hoor. We hebben hier samen met vier burens een eg. Het scheelt wel hoor. We hebben echt de laatste jaren minder middelen gespoten. We telen dus zelf mais en met minder middelen is altijd beter. Dus waardevol en inpasbaar”* (Boer Wim, Twenterand).

Wat dus uit deze bloemlezing naar voren komt is dat sommige boeren het lastig vinden om de wiedeg op de juiste wijze en het tijdstip te hanteren. Het type grond en de weersomstandigheden maken het er ook niet makkelijker op. Boeren die laag scoren op inpasbaarheid, geven naast praktische redenen, ook financiële redenen op, namelijk dat ze niet in aanmerking komen voor de vergoeding van deze dienst omdat het werk door de loonwerker uitbesteed wordt. Op de andere voorschriften, e.g. kritische dosering en driftbeperkende maatregelen, reageren alle boeren ronduit positief. De boeren die op beide facetten positief reageren doen meestal al aan eggen en/of vinden het duurzaamheidsaspect dermate belangrijk dat ze deze dienst willen toepassen.

7.2.5 Actief kievitsbeheer

Alle boeren scoren deze dienst hoog op affiniteit. Geen enkele boer vindt de bescherming van kieviten niet waardevol en velen houden er in hun dagelijkse praktijk al rekening mee door de nesten te markeren en er om heen te maaien. Een aantal boeren zijn ook lid van een vrijwilligersvereniging om mee te helpen met weidevogelbeheer of werken daar mee samen.

“Deze vind ik heel belangrijk. De kievit is een echte weidevogel en ik merk dat het minder wordt. Ik doe er zelf ook actief aan mee om nesten te zoeken enzovo. Vroeger waren er veel meer kieviten dan nu. Het heeft ook met de manier van werken te maken denk ik. De machines worden steeds groter en ze maaien steeds vroeger. Dat is wel jammer.” (Boer Gert, Twenterand).

“Dan doen we ook. Als we het land omploegen, dan zetten we er stokken bij. We zijn ook lid van de weidevogelgroep: de Vogelwacht. Collega’s die ook lid zijn die lopen voor mij hier rond als we het land bewerken, ploegen of het gras maaien. Het past perfect bij ons, helemaal geen problemen mee, dan doen we ook. Maar dat is ook met jonge reeën en patrijzen, daar houden we gewoon rekening mee.” (Boer Gijs, NOT)

Table 8 Rangschikking Kievitsbeheer

kievitsbeheer			++ hoog aff/ hoog inpas	+ - hoog aff/ laag inpas	- + laag aff/ hoog inpas	- - laag aff/ laag inpas	0 neutraal
buiten MWG	Hardenberg	Jan		x			
		Piet		x			
		Klaas	x				
		Hans	x				
	Twenterand	Willem		x			
		Gert	x				
		Pim	x				
		Henk		x			
		Wim	x				
in MWG	Tubbergen	Vincent	x				
		Joost		x			
		Michiel	x				
		Jan	x				
		Bas		x			
		Fred	x				
		Adriaan	x				
		Erik	x				
		Gijs	x				
	Losser	Kees		x			
		Frits		x			
		totaal	12	8			

Alle boeren vinden weidevogelbescherming of rekening houden met enig ander soort wild zoals reeën en hazen waardevol en hebben er affiniteit mee. Er bestaat alleen een verschil in mening tussen de boeren over het nut van de activiteit: het beschermen van kieviten. Velen zeggen dat door de bosrijke omgeving er te veel roofwild is zoals kraaien, buizerds en vossen. Enkele uitspraken:

“Dan heb je het over weidevogelbeheer, maar dan moet je ook zorgen dat je de predatoren aanpakt: de vossen, de kraaien. Het stikt hier van de vossen en kraaien. Als je daar niks aan doet, dan komt er van dat legsel niets meer terecht” (Boer Jan, Hardenberg)

“Op mijn percelen verder van huis zitten veel kieviten, maar ook veel houtwallen met kraaien. Soms heb je het idee dat als je een nest markeert zij dat zien en dan hebben zij een lekker hapje” (Boer Bas, NOT)

“Er zit wel wat, maar hier in de buurt zit zo veel roofwild. Kieviten hebben dan geen schijn van kans. Het is wel waardevol, maar het is niet echt inpasbaar. Als je er om heen maait, dan denkt het roofwild ook van: he, daar zit wat. Je krijgt €25 per nest, maar dan zou het per uitgekomen nest moeten zijn”. (Boer Frits, NOT)

Voor de boeren uit het NOT benoemen dit argument (zie groot en vetgemaakte kruisjes in tabel) wat logisch is vanwege het kleinschaligere coulisselandschap. De andere boeren die deze laag scoren op inpasbaarheid noemen factoren zoals uitbesteding werk door loonwerker en te weinig kieviten om het echt een interessante maatregel voor hen te laten zijn. Zo boer Piet uit Hardenberg:

“Met cultiveren dan let je er wel op en zet je er een stok bij neer. Bemesten laat ik doen door de loonwerker, dus dan ga ik niet eerst het land op om te kijken of er kieviten zitten”. Wellicht zou deze dienst in gevallen zoals bij boer Piet met een vergoeding uit het GLB gestimuleerd kunnen worden.

Boer Willem met een ecocentrische grondhouding zegt dat zij zeker aan vogelbescherming doen waaronder de kievit, maar met een ander systeem. Dus niet via actief nestbescherming, maar met aanleg van voerakkers en stripbegrazing. *“Alleen al op dat stuk, waar we stripbegrazing toepassen, zitten al zo veel kievieten. Dat regelt de natuur zelf als je langzaam opschuift, dan schuiven de kieviten in het lange gras mee. En op de voerakkers komen veel vogels zoals de veldleeuwerik, groenling en geelgors op af. Dit trekt wel weer veel roofvogels, zoals kiekendieren en de zeldzame slechtvalk en smelleken. Om de zangvogeltjes een vluchtplaats te bieden tegen de roofvogels planten we nu ook vluchtboompjes bij de voerakker”.*

Deze dienst heeft dus veel affiniteit bij boeren. De meeste boeren vinden het heel waardevol en houden er rekening mee in hun landgebruik. Toch wordt deze dienst niet realistisch gezien als er sprake is van bepaalde omstandigheden, zoals de fysieke omgeving, of uitbesteding van werk. Wellicht zou er via andere typen praktijken, zoals bijv. stripbegrazing, bepaalde fauna bescherming, waaronder de kievit, vanuit het GLB gestimuleerd kunnen worden.

7.2.6. Blijvend Grasland

Deze maatregel kent een hoge populariteit onder de boeren. Ze vinden hem zelf erg belangrijk en het past meestal ook goed in hun bedrijfsvoering. Enkele uitspraken:

“Ik heb praktisch alleen maar blijvend grasland. Alleen op die veldkavel niet, omdat ik daar wisselbouw met maïs toepas. Maar de huiskavel is allemaal blijvend grasland. Dan heb je de minste kosten in de vernieuwing van grasland. En je krijgt een flinke zodenontwikkeling: een humusrijke laag en daar

kan je jaar in jaar uit prima gras op verbouwen, mits je onderhoudsbemesting toepast: bekalking en dat soort zaken. Je moet er wel als ondernemer mee omgaan. Boeren zijn er ook zuinig op” (Boer Jan Hardenberg)

“Die kan ook naar boven. We maken er zo lang mogelijk grasland van. Hierachter de stal hebben we dat perceel al sinds 1998 niet meer ingezaaid. Het ligt er nog net zo mooi bij als toen. Dat perceel wordt veel beweide door de koeien. Op een perceel waar je veel weidt dan blijft de grasmat wel goed. Percelen die iets verder liggen, daar doen we aan wisselbouw. Het mooiste is de combinatie van weiden en maaien” (Boer Frits, NOT)

“Nou dat kan heel prima. Rond de huiskavel, doen we dat al, daar doe je geen mais op. Als daar vergoeding voor komt prima. Vernieuwing doen we meestal al met doorzaaien. Mocht het gortig zijn met onkruid, dan gooi ik een stukje op de kop. Dan zou er eigenlijk een clause in moeten staan. Er staat niet dat je het niet mag bespuiten...inpasbaarheid is goed...ik vind het zelf wel waardevol.” (Boer Hans, Hardenberg)

Table 9 Rangschikking blijvend grasland

blijvend grasland			++ hoog an/ hoog inpas	+ - hoog an/ laag inpas	- + laag an/ hoog	- - laag an/ laag inpas	0 neutraal
buiten MWG	Hardenb erg	Jan	x				
		Piet	x				
		Klaas	x				
		Hans	x				
	Twenterand	Willem	x				
		Gert	x				
		Pim	x				
		Henk			x		
Wim			x				
in MWG	Tubbergen	Vincent	x				
		Joost	x				
		Michiel		x			
		Jan	x				
		Bas	x				
		Fred	x				
		Adriaan	x				
		Erik	x				
		Gijs	x				
	Losser	Kees	x				
		Frits	x				
		totaal	17	1	2	0	0

Veel boeren zien het belang van een langdurige grasmat in en vanzelfsprekend hoort daar ook goed beheer bij: “We zijn erg zuinig op de grasmat. We hoeven maar weinig gras door te zaaien. Als je niet te zwaar bemest, niet te vroeg maait als het land nog te nat is, dan behoudt die grasmat zich wel.” (Boer Vincent, NOT) Goed beheer hoort dus bij een langdurige grasmat. Tijdens de gesprekken echter bleek dat veel boeren, ondanks een goed beheer, er toch van uit gaan dat er na een bepaalde periode het nodig wordt geacht de grasmat om te keren, dus te ploegen. In de huidige bedrijfsvoering van de boeren wordt er voor graslandvernieuwing een omzettijd van tussen de acht en vijftien jaar gerekend. De maatregel ‘blijvend grasland’ werd dan ook veelal gezien in dit tijdsbestek, terwijl in het licht van de betreffende doelstelling van deze maatregel dit eerder als langdurig grasland wordt gezien. Dit wordt mooi geïllustreerd door de boeren Bas en Joost uit NOT:

“Blijvend grasland is op zich in de praktijk al. Normaal gesproken zetten we de grond niet om. In ieder geval niet de laatste tien jaar”. (Boer Bas)

“Blijvend grasland hebben we eigenlijk altijd al. Wel hebben we acht jaar geleden de grasmata een keer omgedraaid en vernieuwd”. (Boer Joost)

Als de huidige praktijk, om het grasland te vernieuwen, is via omzetten, dan is het grasland dus niet blijvend, ook al gaat daar een tijdsbestek van 10 of meer jaar overheen. Twee boeren waren hier duidelijk in en zeiden dat ondanks dat ze het maatschappelijk doel van klimaatverandering begrepen, het nodig achten om de grasmata zo af en toe om te zetten:

“Ja, je wilt toch productie hebben van je land. We hebben wel een paar keer niet geploegd, maar gespit. Kijk: hier staat: grasland niet scheuren, ploegen of frezen. Dan moet het altijd grasland blijven. Kijk, en wij zijn vrij intensief. Doorzaaien dat kan wel even, maar soms is het voor de productie wel goed om de grond even om te zetten. Vanuit klimaatsoogpunt is blijvend grasland wel te begrijpen, maar vanuit praktisch oogpunt, de boerenpraktijk, is het soms wel eens nodig om de grasmata te vernieuwen” (Boer Wim, Twenterand)

“Ik moet hier bij huis een goede graszode hebben voor de koeien. Als die graszode niet goed is, dan gaat gewoon de ploeg erop. Meestal doe ik dat zo een keer in de vijftien jaar ongeveer. Het is niet zo dat hier het elk jaar plat gaat. Nee, dat is te duur” (Boer Henk, Twenterand)

Deze boeren hebben dus minder positief over deze dienst beoordeeld vanwege praktische redenen. Deze redenen kwamen ook terug bij verschillende andere boeren die toch positief over deze dienst beoordeeld hadden. Dit kwam o.a. zoals geïllustreerd werd door de boeren Bas en Joost, vanwege het opvatten van het woord blijvend als langdurig. Sommige boeren bedachten een ander alternatief om de grasmata te vernieuwen, namelijk via het doodspuiten en het gebruiken van Roundup en dan doorzaaien:

“Als je dan wel met Roundup tegen kweek kan spuiten, dan vind ik deze maatregel wel goed”. (Boer Michiel, NOT)

“Ik ben wel voor blijvend grasland, niet scheuren e.d. daar heb ik zeker wel wat mee. Ik doe nou ook zo min mogelijk het land scheuren. Dit zou nog wel kunnen door de oude mat dood te spuiten en dan gewoon weer inzaaien. Dan hoef je niet alles te ploegen” (Boer Gert, Twenterand).

“Blijvend grasland is voor mij heel waardevol, want hier is de grond heel moeilijk. Er zitten hier veel stenen in de grond; keileem. Na tien of vijftien jaar spuiten we het dood en zaaien dan door”. (Boer Kees, NOT)

Het gebruik van meer spuitmiddelen staat echter wel in conflict met andere maatschappelijke waarden; namelijk de extra belasting op de biodiversiteit en het milieu. Hier is dus een spanningsveld aanwezig.

Ondanks dat de meeste boeren deze dienst dus zagen zitten, kunnen er bij een nadere analyse van de uitspraken van boeren over deze dienst slechts maar twee boeren geïdentificeerd worden die graslandvernieuwing niet zien m.b.v. omzetten of doodspuiten: boer Willem uit Twenterand en boer Jan uit Hardenberg:

“We scheuren bewust niet. De grasmata vernieuwen: dat herstelt zich vanzelf. Het organisch stofgehalte is hoog. De grasmata herstelt zich altijd. Eerst staan er paardenbloemen, die zijn genezend en zuiverend, dan bij de tweede snede staat het vol met klaver. De natuur regelt op dat moment wat het gunstigst is”. (Boer Willem, Twenterand).

“Als je het goed onderhoud en als je het een keer wisselend bemaaid en beweide dan komen er kwalitatief goede zoden en dan krijg je een goede botanische samenstelling waar je jaren mee vooruit kunt” (Boer Jan, Hardenberg).

7.2.7. Niet-kerende grondbewerking

Deze dienst is lastig om in te delen, aangezien er een grote variatie tussen de boeren bestaat in de rangschikking: zo zijn er acht boeren die hier positief over oordelen, maar zo ook vier boeren negatief en vijf boeren neutraal. Na een nadere analyse van de uitspraken zie je dat er nog veel twijfel bestaat of deze dienst wel goed werkt met de landbouwpraktijk:

“Dat zou best wel kunnen, zijn hier al goede resultaten in?” (Boer Michiel, NOT)

“Ik weet niet of het werkt, maar ik vind het wel belangrijk”. (Boer Adriaan, NOT)

Table 10 Rangschikking niet-kerende grondbewerking

niet-kerende grondbewerking			++	+ -	- +	- -	0
			hoog att/ hoog inpas	hoog att/ laag inpas	laag att/ hoog inpas	laag att/ laag inpas	neutraal
buiten MWG	Hardenberg	Jan					x
		Piet					x
		Klaas	x				
		Hans				x	
	Twenterand	Willem					x
		Gert					x
		Pim			x		
		Henk				x	
in MWG	Tubbergen	Wim	x				
		Vincent				x	
		Joost				x	
		Michiel	x				
		Jan	x				
		Bas	x				
		Fred	x				
		Adriaan		x			
	Erik					x	
	Gijs	x					
	Losser	Kees			x		
		Frits	x				
		totaal	8	1	2	4	5

Beide boeren vinden het een waardevolle dienst, maar hebben vooralsnog hun twijfels over de praktische uitwerking hiervan. Boer Michiel staat er wel open voor om dit uit te proberen: *“Ik zou dit best willen bekijken. Uiteindelijk hoef je dan niet te ploegen wat meer brandstof kost”*

De andere boeren die deze dienst zagen zitten, hebben het vaak eerder over spitten dan over een niet-kerende grondbewerking. *“Dat hebben we een paar keer gedaan op maïsland. Dat gaat goed. Spitten en dan gelijk inzaaien. Het is dan in een werkzaamheid gedaan. Met ploegen, dan moet je eerst alles vlak rijden, dan inzaaien, dat scheelt zo veel liters diesel.”* (Boer Wim, Twenterand) Spitten is een deels kerende en relatief intensief mengende bewerking en kan dus eigenlijk niet als niet-kerende grondbewerking gezien worden. Als spitten dan niet kon dan zagen ze deze bewerking niet zitten: *“Dat is wel belangrijk. Klimaat is niet verkeerd. Spitten doen ze wel steeds meer. Spitten gaat net als ploegen ook op 20 cm. Dan zou je alleen moeten cultiveren, met een cultivator. Met spitten zou het wel kunnen, maar met cultivator zou lastig worden. Dat is opbrengstdervend door meer onkruid. Maar met spitten zou dat wel goed kunnen”.* (Boer Jan, NOT). Hun rangschikking moet dus gelezen worden met de voorwaarde dat de boeren kunnen spitten. Boer Frits zegt dat deze dienst ook wel inpasbaar is en er een affiniteit mee te

hebben. Ondanks dat hij deze dus hoog scoort zegt hij als de onkruiddruk te hoog is toch te gaan ploegen:

“Dit proberen we ook zo veel mogelijk op bouwland (graanakker). Als het te erg wordt met de onkruiden dan gaan we een keer ploegen. Als het niet nodig is dan doen we het niet”. Boer Frits is biologisch, dus met een te grote onkruiddruk kan hij alleen maar een mechanische bewerking doen en geen chemische spuitmiddelen gebruiken. Boer Klaas geeft dit haarfijn aan: *“Met niet-kerende grondbewerking heb je iets meer onkruiddruk. Deze dienst is tegenstrijdig met duurzame maisteelt. Als je ploegt dan zit het onkruid eronder, dus dan groeit de mais snel. Bij deze dienst zitten de draadjes van de onkruiden nog bovenin en dan gaat het onkruid met de mais tegelijkertijd omhoog. Dan kan je nog wel eggen, maar dan moet je meer spuiten. Het eerste jaar zal nog wel gaan, maar daarna is er grote onkruiddruk”*.

Ondanks dat de boeren deze dienst dus hoog scoren, zitten er allerlei voorwaarden aan: alleen met spitten, meer spuitmiddelen, ploegen als onkruiddruk te groot wordt, etc. Aangezien dit een vooral een klimaat- en bodemdienst is, zal spitten of toch een keer ploegen het doel voorbijstreven doordat het bodemleven verstoord wordt en de CO₂ de lucht ingaat. De boeren die negatief over deze dienst oordeelden, geven als argument vooral dat de grond niet geschikt is voor dit type grondbewerking:

“Ik heb daar niet zo veel mee. Dat komt omdat we vooral op zandgrond zitten met relatief veel onkruid” (Boer Jan, Hardenberg)

“Wij passen dit nu nog niet toe. We ploegen jaarlijks nog. Het is wel te doen. Maar we zien dat de onkruiddruk omhoog komt”. (Boer Gijs, NOT)

Ook doordat boeren met de derogatie meedoen en op zandgronden zitten is het verplicht om na de oogst van de mais een zogenoemd vanggewas te planten. Dit zodat er geen stikstofuitspoeling naar het slootwater optreedt. Vaak is dit ook een groenbemester; deze worden ondergeploegd om de organische stofgehalte in de bodem te verhogen. Deze verplichting wordt door veel boeren als een ander obstakel gevonden voor de uitvoering van niet-kerende grondbewerking:

Figure 47boer doet aan niet-kerende grondbewerking (Weide et al., 2008)

“Het wordt moeilijker als je die groenbemester er goed onder wilt krijgen. Je bent verplicht met de derogatie. Bladrogge wordt groot. Op de een of andere manier als je de grond jaar na jaar niet keert, dan denk ik dat het niet goed komt. De grond slaat dan dicht”. (Boer Joost, NOT).

“Met niet-kerende grondbewerking kun je niet meer zo goed een nagewas doen” (Boer Kees, NOT)

“Acht het is wel waardevol, natuurlijk als er een vergoeding voor komt. Het kan wel op ons bedrijf. Maar we doen het niet door het nagewas in de mais en vanwege de onkruiddruk”. (Boer Gijs, NOT).

Al met al lijkt het dat veel boeren hun twijfels over deze dienst hebben en velen zien het niet zitten vanwege de geassocieerde onkruiddruk en de moeilijkheid van het nagewas in de mais. Dit wordt bevestigd door Weide et al. (2008:24): *“Traditioneel worden systemen zonder kerende grondbewerking geassocieerd met een grotere afhankelijkheid en gebruik van onkruidbestrijdingsmiddelen (herbiciden) (Wiese, 1985; Cloutier et al, 2007b).*

7.2.8. Waterconservering

Redelijk wat boeren vinden deze dienst plausibel om toe te passen op hun bedrijf. Zo zijn er negen boeren die er affiniteit mee hebben en het ook inpasbaar achten op hun bedrijf en in de omgeving. Daarnaast vinden vijf boeren deze dienst ook inpasbaar, al vinden ze de waarde op zich niet zo belangrijk. Bedrijfstechnisch gezien kan deze dienst wel weer waardevol zijn. Vijf boeren doen al iets aan waterconservering en deze scoren dan ook allemaal hoog op affiniteit en inpasbaarheid:

“Mijn land is gedraineerd en er lopen een paar sloten naar de grote hoofdsloot en daar zit een stuwte in. Ik heb er ook voor gestreden om daar een stuw te krijgen, zodat we indien nodig kunnen beregenen van de zomer. Dus daar ben ik voor”. (Boer Jan, Hardenberg)

“Dat doen we al. Wij hebben de stuwen, maar die heeft het waterschap in beheer. In overleg is het water op peil gezet. Dat bevalt goed die samenwerking”. (Boer Willem, Twenterand)

“Peil vasthouden in zomer en winter, dat vind ik heel goed. Het water ging hier eerst te snel weg, toen heb ik aangevraagd of die sloot minder diep kon, want ik wilde dat water wel graag houden. Toen hebben ze er een kleilaag in gedaan. Dus niet via stuwen, maar via de keileem is de rem erin gezet. Dus daar ben ik dik tevreden mee, ik vind het goed.”(Boer Fred, NOT)

“Dit gaat meer over het water vasthouden. Dat doen we al een beetje, door niet elk jaar de sloten uit te maaien”(Boer Frits, NOT)

Table 11 Rangschikking waterconservering

waterconservering			++ hoog aff/ hoog inpas	+ - hoog aff/ laag inpas	- + laag aff/ hoog inpas	-- laag aff/ laag inpas	0 neutraal
buiten MWG	Hardenberg	Jan	x				
		Piet				x	
		Klaas		x			
		Hans			x		
	Twenterand	Willem	x				
		Gert			x		
		Pim	x				
		Henk				x	
		Wim	x				
		Vincent		x			
in MWG	Tubbergen	Joost			x		
		Michiel	x				
		Jan		x			
		Bas			x		
		Fred	x				
		Adriaan	x				
		Erik	x				
		Gijs			x		
		Kees				x	
	Losser	Frits	x				
totaal			9	3	5	3	

De boeren die het ook waardevol vinden, maar niet inpasbaar zeggen dat dit vooral ligt aan de fysieke omgeving:

“Vind het op zich wel oké, maar het past niet echt in de omgeving. Dan moet je echt hele stukken afgraven. Dit past veel beter bij mijn oude boerderij, daar is nu toch al water” (Boer Klaas)

“Hier hoeft geen water vast gehouden te worden, want de sloten zijn niet diep. In de winter is het goed dat het weg kan. Water vasthouden in de zomer lukt niet, want dan is er geen water”. (Boer Vincent, NOT)

“Dit is een vrij droog gebied. Als je echt water nodig hebt, dan is er geen water te vinden. In de beek staat bijna geen water. Dat water is te snel weg, te veel verval.” (Boer Jan, NOT)

Ook de boeren die deze dienst goed inpasbaar zien in hun bedrijfsvoering, maar er in mindere mate affiniteit mee hebben, zeggen deze dienst wel te zien zitten om te gaan oppakken in de toekomst:

“Met stunven en dan in de zomer het water gebruiken. Ja dat is wel in te passen. Maar of het zo belangrijk is voor mezelf vraag ik me af. Ik denk dat het puur bedrijfsmatig is.” (Boer Gert Twenterand)

“Het zou hier wel kunnen, want daar aan de overkant is de pachtgrond en daar staat nu ook water. Het is hier wel in te passen, maar of ik er echt blij van wordt, nee. Qua werkzaamheden dan. Is dus wel inpasbaar, maar heeft niet echt waarde op zich”. (Boer Joost, NOT)

“Hier bij de huiskavel hebben we wel last van droogte. Het zelf regelen in natte en droge perioden. Ja, alles helpt de zomerdag hier. De huiskavel is tijdens de afgelopen zomer berekend. De beek staat hier snel leeg door het verval. Het water vasthouden, dat zou wel een klein beetje helpen. Veel sloten lopen er niet door de percelen”. (Boer Bas, NOT).

De twee boeren die het echt niet zien zitten hebben te maken met erg natte of slecht doorlaatbare gronden en hebben er niks mee:

“Deze dienst is niet van toepassing op deze grond. Als het regent dan staat het hier helemaal blank. Verdroging hebben we dus weinig last van. De grond is slecht doorlaatbaar. Op zich ben ik hier wel voorstander van, maar dan niet op bedrijfsniveau, maar op gebiedsniveau” (Boer Kees, NOT)

“Achter het huis is de grond erg nat en moeten we zorgen dat het water wegkan. Het waterschap heeft hier plannen om in verbrede sloten het water vast te houden. Zelf ben ik daar geen voorstander van. Vooral in het voorjaar, omdat je dan later je land op kunt. In veel sloten staat ook weinig water en er zijn er niet zo veel. Maar als je het zelf zou kunnen regelen, daar is wel iets meer voor te zeggen” (Boer Piet, Hardenberg)

7.2.9. Wandelpad over boerenland

Deze sociale dienst scoort veelal slecht. Tien boeren zeggen er niks mee te willen hebben en zien het ook niet als inpasbaar in hun bedrijf. Vier boeren vinden het wel een belangrijke waarde, maar zien het als onpraktisch op hun bedrijf. Dit komt voornamelijk doordat wandelaars honden bij zich kunnen hebben. Aangezien honden drager zijn van een bepaalde neospora kan dit bij de koeien een vroegtijdige abortus veroorzaken. Dit was bij alle boeren meestal de reden om niet voor deze dienst te gaan:

“Die honden daar heb ik het meeste bezwaar tegen; dan moeten ze wel aangelijnd blijven. Dit om ten eerste om te voorkomen dat de koeien en pinken onrustig worden. Soms kunnen die gekke bokkenspron-

gen maken en vliegen dwars door het draad heen. Ten tweede als je die honden loslaat en ze gaan de wei in dan kunnen ze via neospora een besmette ziekte overbrengen en heeft tot gevolg het vernemen van de vrucht, een abortus dus eigenlijk. Eigenlijk maken veel boeren zich daar schuldig aan, want de meeste boeren hebben een erf hond. Dat is ook de reden dat ik geen hond heb.”(Boer Jan, Hardenberg)

Andere boeren twijfelen over deze dienst, omdat ze de waarde wel hoog vinden, maar niet inpasbaar op hun bedrijf. Sommigen leggen deze dienst daarom neutraal neer:

“Over deze twijfel ik. Ergens vind ik het wel goed dat de mensen over het land komen. Zelf ben ik eens in Friesland geweest en daar kun je gewoon bijna tussen de landerijen doorfietsen.. Dat is ook wel een mooi gezicht. Alleen dan weer met die honden. Je moet er geen overlast van krijgen. Zonder honden of aangelijnd, dan vind ik het wel goed. Daarom leg ik hem maar neutraal neer. Een pad hierlangs kan op zich nog wel” (Boer Piet, Hardenberg).

Er zijn drie boeren die deze dienst positief scoren, aldus op affiniteit en inpasbaarheid. Boer Willem en Adriaan vinden het een waardevol iets, maar zeggen er wel bij dat mensen moeten leren om de hond aangelijnd te houden:

“Kan in feite ook. Geen probleem. Maar geen honden. Mensen laten hun hond los. Als ze die netjes aan de lijn doen, dan is dat oke. Maar dat doen ze niet. In natuurgebieden waar staat op bordjes dat ze de hond aangelijnd moeten houden, lopen vaak ook honden los. Ze brengen ziektes over, maar ook verstoring van het wild en de vogels. Als je een broedende vogel in je weiland hebt zitten is het wel zo: weg nest.” (Boer Willem, Twenterand).

“Op zich vind ik dit wel kunnen, vooral in dit gebied. We wonen hier mooi, Dus daar heb ik wel iets mee. Dus ik vind het wel positief naar buiten. Door de varkens en koeien lopen, dat willen mensen wel. Hond? Tja, mensen moeten gewoon leren dat dat ons hele bedrijf op zijn kop kan zetten. Wij hebben daarom puur geen hond. Dat kunnen mensen wel leren.” (Boer Adriaan, NOT)

Boer Frits was de enige die het risico van neospora niet als erg gevaarlijk beschouwde. Hij heeft ook als enigste van de geïnterviewde boeren twee wandelpaden over zijn land lopen:

“Er zijn twee wandelpaden opgenomen in het wandelnetwerk Twente. Aangesloten aan een doorlopende route. Een deel van de route loopt over het erf. Als ik ze zie met een hond, dan vraag ik altijd of ze buiten de afstering hun hond willen laten schijten. En daar hebben ze wel bergip voor, Er staat ook bij de toegangsbordjes dat er geen hond mag komen. Ik heb niet veel last van neospora. We hebben het een keer gehad, ,aar dat gebeurt zowiezo wel eens. Dus dat zie ik niet als een hoog risico.”(Boer Frits, NOT).

Al met al lijkt deze dienst voor melkveehouders niet geschikt ookal vinden de meeste mensen het wel waardevol en belangrijk dat de burger meer betrokken raakt bij het boerenland. Vooral het risico van neospora bepalen hier de opnamebereidheid van de boeren.

Table 12 Rangschikking wandelpad over boerenland

wandelpad op boerenland			++	+ -	- +	- -	0
			hoog aff/ hoog inpas	hoog aff/ laag inpas	laag aff/ hoog	laag aff/ laag inpas	neutraal
buiten MWG	Hardenberg	Jan				x	
		Piet					x
		Klaas				x	
		Hans				x	
	Twenterand	Willem	x				
		Gert		x			
		Pim					x
		Henk				x	
in MWG	Tubbergen	Wim				x	
		Vincent					x
		Joost				x	
		Michiel		x			
		Jan		x			
		Bas				x	
		Fred		x			
		Adriaan	x				
	Losser	Erik				x	
		Gijs				x	
	Kees				x		
	Frits	x					
		totaal	3	4		10	3

7.2.10. Botanische graslandrand

Het botanisch beheren van een stuk grasland is bij ronduit de meest boeren niet populair. Dit ligt veelal aan het feit dat de boeren zich als intensieve melkveehouderijen bestempelen en daardoor 100% productie van hun land willen draaien. Dat is hun prioriteit. Ook de grondprijzen en de grondschaarste door de kleinere kavels in NOT spelen hierbij een rol. Boeren zien dat deze dienst een stuk van hun grond ‘wegkaapt’, m.a.w. dat deze uit de productie genomen wordt:

“Veel boeren vinden het ook niet erg om hiervoor geen subsidie te krijgen, want ze willen die grond extra benutten. Die subsidie is nou ook niet de moeite waard dat je het ervoor zou laten.” (Boer Jan, Hardenberg)

“Ja, voor de droge koeien is het wel mooi als je mag maaien enzo, maar de grond is gewoon te duur om zo braak te laten liggen” (Boer Piet, Hardenberg).

“Wij zijn zo intensief, hier kan ik eigenlijk weinig mee. Ik moet productie draaien van mijn grond” (Boer Fred, NOT).

“Wij hebben niet zo veel grond, dus voor onszelf is dat heel moeilijk. Dan raak je best veel grond kwijt ook”. (Boer Gert, Twenterand)

Qua locatie werden de veldkavels of nattere delen vaak als geschikte locatie gezien dan de huiskavels, zoals de volgende uitspraken illustreren:

“Op sommige percelen van huis af, dan kan het aantrekkelijk zijn. Maar die huiskavel daar doen we het niet. Die grond wil je zo efficiënt mogelijk benutten”. (Boer Bas, NOT)

“Als je echt een stuk hebt dat geen genoeg draagkracht heeft om te maaien, zoals te nat, dan zou zo iets nog wel kunnen”. (Boer Joost, NOT)

Ook de andere plantensoorten die er zullen groeien werden wel genoemd als zijnde opbrengstdervend voor de rest van hun grasgewas:

“Fluitenkruid, berenklauw. Dat krijg je nooit meer weg. Dus dit is een broeiplaats voor dit soort planten. Ik ben bang dat het te ver de wei in komt. Dan heb je meer nodig om te spuiten (Boer Joost, NOT).

Daarnaast vinden boeren een 6 m onderhoudsstrook ook veel te veel gevraagd. Wellicht als de stroken kleiner zijn, zoals bijv. 3 meter, dan zijn sommige boeren eerder bereid hier aan mee te doen:

“Nee, 6 m is echt te groot, dus nee..Als het nou 3 meter was, dan was het anders geweest”. (Boer Michiel, NOT)

“Ja, die strook is 6 m breed en je krijgt uitbetaald per ha. Tja, dan moet je wel aardig wat land hebben en dat heb ik niet” (Boer Henk, Twenterand).

Vijf boeren hebben wel een hoge affiniteit met deze dienst. Boer Klaas zegt hierover bijv.: *“Ik zou dat wel willen. Ben er wel eens eerder mee bezig geweest, maar dat kon toen niet, omdat ik niet in het goede gebied zat. Ik zou het in combinatie doen met bomenrijen en zet er dan maar een draadje langs of je laat de koeien erop.”*

Voor Boer Frits uit NOT is botanisch graslandrandbeheer ook heel waardevol en hij heeft via het SAN ook een 6-jarig contract hiervoor. Op inpasbaarheid scoort hij echter laag vanwege de arbeidsfactor en het resultaat qua flora. Hij is dan ook van plan om dit contract niet te verlengen: *“Als het contract afgelopen is, dan verleng ik het niet. Het kost relatief veel arbeid. Zou moet je 1x per jaar maaien en afvoeren. Daarvoor moet je eerst de afrastering eraf halen en de paaltjes eruit halen. In ons geval groeien er relatief veel brandnetels. Dus dat succes is ook niet zo hoog”. Wellicht zou een optie, zoals in deze voorgestelde maatschappelijke dienst staat, om geen afrastering te hebben en extensieve beweiding toe te staan een geschiktere mogelijkheid zijn voor meerdere boeren.*

Voor boer Kees uit NOT is de inpasbaarheid bepalender dan de affiniteit die hij er mee heeft: *“Dus 6 m breed, dus als ik 6 m langs het bos, wat ik niet bemest, maar beweiding en/of maaien mag wel, en de vergoeding is €1165 per ha, dan is het wel inpasbaar. Plekgenijs bestrijden kan ook nog wel. Maar zolang als je beweiding mag, dan zal het wel gras blijven. Dan is het gras ook wat smakelijker als je daar niet bemest. Dus gaan de koeien daar meer eten, en krijg je meer mest en urine. De grond wordt dan door de koeien bemest. Als je niet mag beweiden, dus met draad erlangs, dan komen er vanuit het bos de doorns er door heen. Dat zou geen optie zijn.”*

Boer Willem heeft een verdergaande visie op dit soort maatregelen: *“Wij denken hier anders over. Het past wel goed. Maar wij doen dit al, maar dan vlakdekkend. Die 6 meter wordt straks zo in de wetgeving vastgelegd. Het gaat mij om het systeem. Dit is een end-of-the-pipe oplossing. Straks gaan mensen voor de vergoeding, en zaaien hun grasranden in. Dat zal ik niet gaan doen en kom straks niet voor de vergoeding in aanmerking, terwijl botanisch gezien ik wel een veel beter grasland heb. Met die vergoeding gaan ze hun systeem van gangbare melkveehouderij niet aanpassen. Dat vind ik een beetje jammer van dit systeem van vergoedingen”.*

Argumentaties van een ander kaliber die voorbijkwamen hadden te maken met de ervaren animositeit van boeren naar de overheid. Veel boeren willen niks onder contract brengen, omdat ze eigenaar van de grond willen blijven, maar ook omdat ze ervaren dat als je 1 meter toegeeft, het al snel 5 meters worden:

“Nee, daar doen we niks mee. Wat dat was 1,5 jaar geleden een halve meter, daarna 1 m, nou wel 5 meter. Als je ergens aan mee wilt doen, dan worden de eisen steeds verder opgerekt.”(Boer Gijs, NOT).

“Deze is verradelijk. De hele agrarische sector zit in de verdrukking. Alles wat je toegeeft. Je begint hier mee, waar eindig je mee? Zo ook met die 5 meter strook. Daarna wilden ze dat stuk kopen en er een wandelpad bij maken. Dus, het zijn allemaal kleine dingen, maar van het een komt het ander.”(Boer Jan, NOT).

“Heb ik niks mee. We zijn zelf eigenaar van de grond. Om dan met zoiets te beginnen en dan de verplichting die anderen mensen jou opleggen over jouw eigendom.....tsja...je hebt dan wel iets waar je aan moet voldoen op jouw eigen grond”. (Boer Adriaan, NOT).

Voor veel gangbare melkveehouderijen, oftewel boeren met grondhoudingen van verlichters/rentmeesters, is deze dienst meestal geen optie. Ten eerste vanwege het in beslag nemen van grond, ten tweede vanwege de ‘lastige’ onkruiden en ten derde vanwege de arbeidsfactor (afrastering). Deze laatste factor kan boeren, die in het begin wel enthousiast zijn, belemmeren, zoals naar voren komt bij boer Frits. Wellicht is de optie vlakdekend botanisch graslandbeheer veel aantrekkelijker. De biologische en beleevingswaarden van deze dienst wegen dus niet op tegen hun productiewaarden. Boeren met meer land, maar ook met een visie dichterbij de partner/participant, zijn eerder geneigd om deze dienst te leveren. De beleefde houding naar de overheid, die als niet betrouwbaar wordt gezien, speelt hier ook een sturende rol.

Table 13 Rangschikking botanische graslandrand

botanische graslandrand			++	+ -	- +	- -	0
			hoog inpas	hoog aff/ laag inpas	laag aff/ hoog inpas	laag aff/ laag inpas	neutraal
buiten MWG	Hardenberg	Jan				x	
		Piet				x	
		Klaas	x				
		Hans				x	
	Twenterand	Willem	x				
		Gert				x	
		Pim	x				
		Henk				x	
in MWG	Tubbergen	Wim				x	
		Vincent				x	
		Joost				x	
		Michiel				x	
		Jan			x		
		Bas			x		
		Fred				x	
		Adriaan				x	
	Losser	Erik				x	
		Gijs				x	
		Kees	x				
		Frits		x			
		totaal	4	1	2	13	

7.2.11. Actief Randenbeheer op Maïsland/Bouwland

Deze dienst lijkt veel op de vorige dienst botanisch grasrandenbeheer. Het verschil is dat het alleen van toepassing is op bouwland en dat de randen met een kruidenmengsel jaarlijks of permanent ingezaaid worden. Veel verschil hierin qua rangschikking onder de

boeren is niet te vinden. De meeste boeren hebben er ook geen hoge affiniteit mee en vinden hem veelal niet passen op hun bedrijf, zoals de volgende uitspraken doen blijken:

“Voor boeren is het lastig in de zin dat ze die randen jarenlang moeten laten staan. In die zin wordt je perceel kleiner. Maar je moet wel rekening houden met die rand. Die mag je niet platrijden of omploegen. Ik vind dat niet een billijke manier om te zorgen dat mensen in een bepaalde richting gaan denken.” (Boer Jan, Hardenberg)

“Daar heb ik niet zo veel mee. Ik zie de toevoeging eigenlijk niet zo. Je hebt hier veel afwisselend landschap, Als je hier nou van die grote vlaktes had, dan zou het wat meer toevoegen. Maar wij zijn hier vrij intensief, dus om zomaar met de gronden niks te doen is niet aan de orde. Je krijgt denk ik ook wel meer onkruiddruk op je akker. Dus dan moet ik meer spuiten om de rest goed te houden. Ik zie de winst niet echt zo eerlijk gezegd”. (Boer Wim, Twenterand)

“Daar heb ik niet zo veel mee. Ik zit in het algemeen bestuur van waterschap Veld&Vecht. Daar hebben we een pilot project in Drenthe met randenbeheer mee gedaan en ook gemonitord. Er bleek maar bitter weinig verschil te zitten in de strook van 5 m qua uitspoeling”. (Boer Jan, Hardenberg)

Table 14 Rangschikking Actief Randenbeheer

actief randenbeheer			++ hoog an/ hoog inpas	+ - hoog an/ laag inpas	- + laag an/ hoog	- - laag an/ laag inpas	0 neutraal
buiten MWG	Hardenberg	Jan				x	
		Piet					x
		Klaas			x		
		Hans				x	
	Twenterand	Willem	x				
		Gert				x	
		Pim	x				
		Henk				x	
in MWG	Tubbergen	Wim				x	
		Vincent				x	
		Joost				x	
		Michiel	x				
		Jan			x		
		Bas				x	
		Fred				x	
		Adriaan				x	
	Losser	Erik				x	
		Gijs				x	
		Kees				x	
		Frits	x				
		totaal	4	0	2	13	2

De redenen voor die boeren die het grasrandenbeheer wel hoog scoorden, maar actief randenbeheer niet, zijn divers. Voor boer Kees is deze dienst minder toepasbaar, omdat ze minder maïs hebben dan grasland. Boer Klaas heeft een andere beweegreden: *“Eigenlijk vind ik een kruidenmengsel te gemaakt. Bij het botanisch grasland gaat het erom dat je de natuur zijn gang kan laten gaan en dat de dingen die in de buurt komen ook wel terug komen. Bij actief randenbeheer is dat niet zo.”*

De boeren die deze dienst wel zien zitten praktiseren deze al, zoals in het geval van boer Willem. Andere boeren zien er wel voordelen van in en zeggen het volgende:

“Dit is wel waardevol en ook in te passen op bouwland. Dit werkt beter omdat je daar een bloemrijk kruidenmengsel gaat inzaaien. Dat trekt weer insecten en vlinders aan. Dat voor het gewas ook weer goed is. Ik denk niet dat ik last zal krijgen van schadelijke insecten of planten. Daar ben ik niet zo bang voor. Schadelijke insecten krijg je eerder als je alleen maïs hebt; dus monoculturen. Het hangt ge-

woon er van af: wat voor zaad doe je in de bak". (Boer Frits, NOT). Boer Frits ziet dus voordelen van zo'n akkerrand voor zijn productie van het gewas.

Bij boer Pim stuurt vooral de hoge vergoeding: *"Nu ja, kijk, het bedrag is al in feite zo groot dat het gewoon aantrekkelijk wordt om dit te doen. Maar als we zo doorgaan, als de voedselprijzen duurder worden dan weet ik niet of het zo aantrekkelijk is. Twee jaar geleden kocht je 1 ha mais voor €800 en van het jaar was het al €1500. Dus dan is dit bedrag van die vergoeding te klein. Dat heeft er ook mee te maken."* De afweging van boer Pim is hierbij dus puur economisch en niet gebaseerd op de intrinsieke of maatschappelijke waarde van deze dienst. Dit is eigenlijk ook het geval voor boer Michiel die het heeft over een rekenmodelletje en kijken wat meer oplevert: *"Mmm 3 m breed, als je dan 1 perceel van 9 ha hebt, dan heb je...51745/ ha is wel veel..inzaaien van kruidachtig mengsel...dus met die mais wel omploegen. Is wel inpasbaar, zou wel kunnen. Het wordt een rekenmodelletje. Kijken wat me meer oplevert. Dus dit zou een mogelijkheid kunnen zijn"*. Eigenlijk zouden deze boeren eerder geplaatst moeten worden in de categorie: laag aff/hoog inpas, maar hebben zij zichzelf in de hoog aff/hoog inpas geplaatst.

Actief Randenbeheer wordt dus veelal door de geassocieerde onkruiddruk en de verhoogde gronddruk niet inpasbaar geacht in de bedrijfsvoering van de meeste boeren. Dit komt overeen met een enquête van HAS Kennistransfer waaruit blijkt dat onder de 'afhakers' van actief randenbeheer het maximaal 1x maaien door 65% wordt gezien als een te groot risico wat betreft onkruiden in de rand en de mogelijke verspreiding over het perceel. (Guldmond, 2007) Sommige boeren met een andere bedrijfsopzet en visie, zien juist voordelen van deze dienst, aangezien het ook de boeren een dienst kan leveren: de natuurlijk vijanden of bestuivers zoals aangegeven door boer Frits.

7.2.12 Struweelhaag

Deze groene dienst wordt veelal negatief beoordeeld. Dit komt ten eerste omdat de meeste boeren simpelweg geen struweelhaag op hun land hebben. Ze hoeven dus niet, zoals bij een houtwal, beheer erop te plegen. Ook wensen ze geen nieuwe struweelhaag aan te leggen, zoals de volgende uitspraken doen blijken:

Boer Pim: *"Mmmmm, deze leg ik maar hier neer, want dat wil ik niet op mijn land hebben."*

Boer Vincent: *"We hebben geen struweelhaag. Als het niet hoeft dan leggen we ook geen hout aan. In de omgeving staat hout genoeg."*

Boer Bas vind daarnaast dat het onderhoud van een struweelhaag te veel arbeid kost: *"Ik ben niet voor het aanleggen van een nieuwe haag. Ik vind het zelf wel mooi en het is ook goed voor het wild enzø. Maar het is wel bewerkelijk. Kost meer onderhoud dan een houtwal. Dus ik ben er niet zo'n voorstander van. Het kost meer arbeid"*. Dat is veelal de reden die hij aangeeft om de dienst in de categorie: laag aaf/hoog inpas te leggen. Dat is voor boer Gijs dezelfde beweegreden om deze dienst laag te scoren.

Table 15 Rangschikking Struweelhaag

struweelhaag			++	+ -	- +	--	0
			hoog aff/ hoog inpas	hoog aff/ laag inpas	laag aff/ hoog inpas	laag aff/ laag inpas	neutraal
buiten MWG	Hardenberg	Jan	x				
		Piet				x	
		Klaas				x	
		Hans				x	
	Twenterand	Willem		x			
		Gert				x	
		Pim			x		
		Henk				x	
		Wim				x	
		Vincent				x	
in MWG	Tubbergen	Joost				x	
		Michiel		x			
		Jan				x	
		Bas				x	
		Fred				x	
		Adriaan				x	
		Erik				x	
		Gijs				x	
	Losser	Kees				x	
		Frits	x				
		totaal	2	2	1	15	0

Boer Michiel heeft er wel affiniteit mee, maar vind dat deze dienst te veel grond inneemt: *“Te veel grond knijt bij 5 m breed. Anders zou ik het op zich wel doen. Landschap Overijssel is nu ook meer aan de slag om van de houtwallen struweelhagen te maken. Dat het echt als hakhout beheerd wordt, dan krijg je meer lagen en struiken. Dat zou ook beter zijn voor de landbouw. Van dat heterogene heb je als boer ook minder last van. Juist van die overhangende bomen veel meer: dan heb je meer schaduwwerking en overhangende takken.”* Als een houtwal omgevormd zou kunnen worden tot een struweelhaag, dan zou hij deze dienst zeker oppakken. Boer Joost zou een houtwal ook wel willen omvormen naar een bredere heg. Zo zegt hij: *“Vroeger was het zo dat alles gekapt werd en dan loopt die houtwal weer uit. Vanuit de gemeente is het beleid zo dat je alle eiken moet laten staan. Dus dan krijg je alleen maar eikenrijen met hier en daar een struikje eronder. Als je wilt dat er van alles ander groeit, dan moet ook echt alles eraf. Zo werd het vroeger ook gedaan. Je kunt er nu dwars door heen kijken. Ik zou niet wat aanleggen, maar een houtwal omzetten naar een struweelhaag wel, dan kan het opnieuw uitlopen”.*

Boer Frits is ook voorstander van ditzelfde soort beheer, en is in overleg met Landschap Overijssel de houtwallen op zijn land op deze wijze gaan beheren: *“Waar we nou aan het snoeien zijn, die bosrand, dat is ook een houtwal langs een bos. Alles gaat eraf, ook de dikke eiken. Want vorige week was ik hier met Landschap Overijssel, die zeiden: als je het goed wilt doen, dan horen op een houtwal geen dikke eiken, maar meer dat struweelachtige. Dan krijg je zo’n rand met dat mooie, fijne spul, dan zitten die vlinders erin in de avondzon. Het is achterstallig onderhoud. Je mag die best omzagen van mij. Het is vaak heel persoonlijk”.* Boer Frits heeft dus een overtuiging dat een houtwal op deze wijze naar de omvorming van struweel beheerd kan worden en doet dat dan ook zo. Vanuit ecologisch en praktisch oogpunt zou het dus een goed idee kunnen zijn dat er een heterogenere laag in het landschap ontstaat. Boeren geven aan flexibeler met het landschap om te willen springen, zodat het een win-win situatie kan worden.

Voor boer Fred is vooral de hoge grondprijs een sturende factor, terwijl hij zelf wel van plan is om een kleine heg achter zijn huis te maken: *“Mijn grond is te kostbaar. Hier is het wel €8 de m2. Hierlangs heb ik een houtwal en dan wil ik hem doortrekken naar dit stukje. Dat is maar een klein stukje, zodat mijn kuil erachter komt te liggen. Ik heb een mengsel van meidoorn, sleedoorn, eikjes, berkjes, een gemengd bostype. Dat vind ik wel mooi passen, vooral de meidoorn van vroeger uit.*

*Maar ja, het brengt geen meters aan.” Een struweelhaag wordt hier dus wel als aannemelijk gezien als het een functie heeft die direct gerelateerd is aan het boerenbedrijf zoals de verschuiling van de kuil. Op zich zit die affiniteit er wel bij boer Fred, maar vanwege de grond schaarste wordt het als een onmogelijke dienst gezien. Zo zegt Boer Fred ook: : *Alle maatregelen komen mij slecht uit, omdat ik zo intensief ben en weinig grond heb. Ik zal er sowieso op achteruit gaan”*. Dus al was er bij sommige boeren wel affiniteit te ontdekken, toch werd deze dienst op zijn laagst beoordeeld in categorie: laag aff/laag inpas. Veelal kwam dit ook doordat boeren landschapselementen het liefst in eigen beheer houden zoals boer Klaas zegt: *Ik wil graag een stukje aanleggen langs het kanaal. Dat heeft een dubbele functie: het is leuk en dan lopen er niet zo veel mensen de wei in. Dat stukje hou ik liever in eigen beheer”*.*

Aanleg van een struweelhaag kan dus vaak wel als het voor de boer dus een direct nut heeft, zoals hier afscheiding van het recreatiewandelpad langs het kanaal. Mensen willen dus liever een haag in eigen beheer, zodat ze er ook geen verplichtingen aan hebben en als dat kan er ook zo weer van af kunnen. Aan de andere kant, als de eisen iets minder strikt worden en er ruimte is voor flexibiliteit, dan denk ik vanuit de gevoerde gesprekken dat er meer boeren voor deze dienst te porren zijn.

7.2.13 Natuurvriendelijke oevers

Natuurvriendelijke oevers heeft een iets hogere affiniteit bij de boeren dan randenbeheer en struweelhaag, maar de balans slaat toch door richting een lage inpasbaarheid en affiniteit. Negen van de twintig boeren zegt er geen affiniteit mee te hebben en beschouwt deze dienst als ten koste gaande van hun grond. Hierdoor scoren zij natuurvriendelijke oevers als niet inpasbaar in hun bedrijfsvoering. Hierover volgen enkele uitspraken en voorbeelden. Zo wilt boer Joost de grond zo veel mogelijk benutten voor de landbouw: *“Hier in dit gebied is de grondprijs te hoog. Elke meter wordt gewoon volledig benut voor de landbouw. Soms heb je stukken die lastig zijn en daar kan het weer wel voor”*. Zo ook boer Jan uit NOT: *“De onderhoudsstrook van 4 meter langs de waterkant. Dat is echt 4 meter he, nee dat vind ik niks. Daar ben ik op tegen, dat kost mij grond en als je in die 4 meter onkruid hebt, dan blijf je niet bij die 4 meter he, dat gaat het land in. Als je het maait, dan heeft het meestal al gebloeid. Vind het helemaal niks. Dan kun je beter zeggen om bepaalde gronden als natuurgrond in te richten.”* Boer Gijs zegt dat naast dat het grond kost, het waterschap ook wandelpaden langs de natuurvriendelijke oevers wilt aanleggen. Zoals we zagen bij de sociale dienst: wandelpad op boerenland, hebben veel melkveehouders daar bezwaar tegen vanwege de overdraagbare neospora van honden. Boer Erik ziet nog een ander bezwaar bij natuurvriendelijke oevers en dat heeft te maken met leverbot: *“Ik heb er moeite mee dat we doen nu weer aan paratbc en salmonel-laloze –vrij zijn en dit werkt het weer in de hand. De diergezondheid gaat achteruit en waarom zeg ik dat zo uitdrukkelijk: dat komt dan door die leverbot. Die leverbot is graag dat op vochtige grond leeft en daardoor worden de koeien ziek en dat is iets..ja..dat wil ik gewoon niet. Ik heb dat inmiddels al gezien hier op Erikshave, wij hebben zeg maar 10 ha gebuurd, nee in gebruik van een eigenaar en daar wordt dus agrarisch natuurbeheer of SN op gedaan. En de buurman daarvan heeft daar schapen lopen en die hebben inmiddels al leverbot. EN dat is dus precies wat je als rasboer niet wilt.”*

Er zijn ook een aantal boeren die deze dienst wel als inpasbaar beschouwen, ook mede door de in hun ogen hoge vergoeding. Sommige, zoals boer Gert vinden het ook mooi voor de watervogels. Boer Gert zegt daarbij ook: *We hebben wel sloten en dat is voor ons wel te doen. Sloten worden nu ook al niet bemest. Ze worden onderhouden en ik maai ze al twee keer per jaar.”* Deze dienst zou hij wel gaan uitvoeren, omdat hij het praktisch gezien wel ziet zitten, het past in zijn bedrijfsvoering. Boer Vincent zegt *“dit doen wij al op kleine schaal in de slootjes. We hebben gewoon slootjes, die worden door waterschap onderhouden en in het voorjaar en na-jaar wordt door waterschap gemaaid. Bemesting komt daar toch al niet”*. Hij geeft aan deze dienst

op zich wel ok te vinden in de slootjes. Boeren Hans en Pim laten zich vooral leiden door de hoge vergoeding, zoals blijkt uit de redenatie van boer Pim: “*Nou ik vind het matig...want dan moet ik er een strook van 4 meter langs leggen. Ik vind...tja..ik ben geen natuuronderhouder. Ik ben koeienboer...dit zegt me niet zo veel als ik eerlijk ben. Maar ja, op een gegeven moment is er natuurlijk wel een omslag, want zo €179 per 100 meter is behoorlijk veel. Kijk, het is waardevol, maar als je er na 10 jaar mee ophoudt, dan is die waarde weg.*” Boer Michiel heeft wel twee beekjes op zijn land, dus qua inpasbaarheid zou het kunnen, maar zoals hij aangeeft: “*...ik maai liever kort langs de kanten. Zo veel mogelijk benutten. Het gaat om het geld. Op zich zou dit beter toepasbaar zijn op de veldpercelen ver weg. In ieder geval niet op de huiskavel*”. Blijkbaar ziet boer Michiel de vergoeding niet als hoog genoeg, zoals wel bij Pim en Hans het geval is, om deze dienst toe te passen ondanks dat de omgeving er wel naar is. Daarnaast worden veldpercelen die ver weg liggen door boer Michiel wel als geschikt geacht. Dichtbij is dus niet wenselijk, en doet denken aan het ‘not-in-my-backyard’ idee.

Table 16 Rangschikking natuurvriendelijke oevers

natuurvriendelijke oevers			++	+ -	- +	- -	0
			hoog aff/ hoog	hoog aff/ laag	laag aff/ hoog	laag aff/ laag	neutraal
buite n MW G	Hardenber g	Jan	x				
		Piet		x			
		Klaas		x			
		Hans			x		
	Twenterand	Willem	x				
		Gert			x		
		Pim			x		
		Henk				x	
in MW G	Tubbergen	Wim		x			
		Vincent			x		
		Joost				x	
		Michiel			x		
		Jan				x	
		Bas				x	
		Fred				x	
		Adriaan				x	
	Losser	Erik				x	
		Gijs				x	
		Kees				x	
		Frits	x				
	totaal	2	4	5	9		

De boeren die hier wel een hoge affiniteit mee hebben, maar het als juist als niet inpasbaar zien op hun land zeggen dat ze deze dienst zeker waardevol vinden, maar dat de omgeving er niet geschikt voor is of omdat ze net de geschikte delen land aan het waterschap verkocht hebben. Zo zegt Klaas bijv.: “*Ik heb denk ik niet genoeg water hiervoor. In de zomer zit er maar een klein beetje water in de sloten. Ik weet dus niet of het goed zou werken. Maar de affiniteit is er wel hoor. Natuur staat bij mij altijd wel hoog in het vaandel. Maar of deze dienst veel effect heeft hier is twijfelachtig, want bij mij wordt het dan een oever met alleen maar gras.*” Boer Wim: “*Hier achter langs is een watergang en net 3 jaar geleden heeft het waterschap een strook van 5 meter lang afgekocht en daar een natuurvriendelijke oever van gemaakt. Die onderhouden dat ook. Dit jaar is een proef gedaan met schapen. Normaal moet je hem altijd afmaaien, maar nou doen zij het beheer, Dus ik vind dit zeker waardevol, maar het is niet toepasbaar op mijn bedrijf, want ik heb dat land net verkocht.*”

Boeren die deze dienst zowel als inpasbaar beschouwen en er affiniteit mee hebben zeggen deze dienst al toe te passen samen met het waterschap. Boer Willem: “*Dit doen we al. We hebben ons eigen, daar gaan we gericht mee om, daar zitten al veel vogels in. Dat doen we samen met*

het CLM om meer diversiteit in de slootkanten te krijgen. Dat gaat samen het project Echt Overijssel. Dit kan allemaal door het type koe die ik heb". Ook boer Jan uit Hardenberg vindt het positief om wat meer flora&fauna te krijgen en ziet natuurvriendelijke oevers ook in het kader van de kaderrichtlijn water: "Het heeft wel weer zijn voordelen, er komt wat meer flora&fauna in. Bij het waterschap is de kaderrichtlijn water sturend. Het waterschap houdt de sloot schoon en er is dan aan de ene kant van de oever het schoonpad voor de boer en aan de overkant een natuurvriendelijke oever waar twee a drie keer per jaar gemaaid wordt."

Al met al zijn er toch nog veel boeren te vinden die deze dienst niet zien zitten vanwege het feit dat het in hun ogen grond kost of risico vormt voor veeziektes. Zij zien er geen meerwaarde voor zichzelf in. Boeren die het wel toepassen of willen toepassen hebben al iets meer affiniteit met natuur en de flora&fauna, zoals met de watervogels. Boeren zien ook niet dat hun sloten geschikt zijn om deze natuurvriendelijker te maken. Ze verwijzen vaak naar het feit dat ze geen watergangen hebben, maar alleen kleine slootjes. Sommigen zeggen dat er te weinig water is om hier een natuurvriendelijke oever te maken. Het opvallende is wel dat dit allemaal boeren zijn die deze dienst neerlegden in de categorie: hoog aff/laag inpas. De boeren die op beide aspecten laag scoorden noemden vooral de grond schaarste als bepalende factor.

7.2.14 Onderhoud van een houtwal

Bij het onderhouden van een houtwal zijn de meningen tussen boeren verdeeld. Er zijn zo'n acht boeren die er niks mee te maken willen hebben tegen zo'n zeven boeren die het juist wel zien zitten. Vergeleken met de dienst 'Struweelhaag' zijn er zeker meer boeren die deze dienst inpasbaar zien op hun bedrijf en er affiniteit mee hebben.

Boer Pim uit Twenterand heeft er zeker wel affiniteit mee: *"Een houtwal vind ik belangrijk. We hebben zelf ook veel houtwallen, helemaal om ons bedrijf heen. Die wordt dan één keer in de tien jaar gesnoeid en dan loopt het allemaal weer uit. Ik zou hem nooit zomaar helemaal weghalen, ik vind een houtwal ook wel mooi."*

Boer Joost ziet dat een houtwal naast een ecologische en landschappelijke belevingswaarde, ook een economische dimensie, heeft. Zoals hij aangeeft: *"Houtwallen, daar hebben we ook zat van, vooral op de veldpercelen. Daar zit wel een grote kans in, want je ziet nu ook bij de pluimveehouders en varkenshouders die hebben allemaal een houtkachel om schuren mee te verwarmen. Ik zie wel toekomst in die houtwallen: om te versnipperen en te vermarkten. Alles kun je in de versnipperaar gooien. Als ware een tweede tak. Als boer heb je niet alleen maar last van die houtwal, maar kun je het ook ombuigen naar een bruikbaar iets."*

Boer Michiel uit NOT is een voorstander dat boeren gecompenseerd moeten worden voor het onderhoud en de opbrengstdervende werking van een houtwal. Zo zegt hij: *"Nu krijg je voor het onderhoud van houtwallen nog geen vergoeding. Die houtwallen die er zijn, daar zou je iets mee kunnen doen. Iedereen zegt dat ze moeten blijven, en diegene die ze niet willen, heeft er last van. Dus een vergoeding is wel billijk. Maar €27/are vind ik te weinig".* Boer Frits nuanceert het verhaal van boer Michiel een beetje en zegt dat de schaduwwerking, die veelal gezien wordt als opbrengstdervend, ook voordelen heeft: *"Houtwallen hebben we ook. Je hebt wel schaduwwerking op bepaalde plekken. Je moet er gewoon het beste van maken. Op een zomerdag is het voor de koeien wel goed die schaduw, daar kunnen ze lekker liggen. Je hoort wel van andere boeren dat die de koeien op een warme zomerdag op stal doen. Dat hoeven wij niet te doen"*

Table 17 Rangschikking Houtwal

Houtwal			++	+ -	- +	- -	0
			hoog aff/ hoog inpas	hoog aff/ laag inpas	laag aff/ hoog inpas	laag aff/ laag inpas	neutraal
buiten MWG	Hardenber g	Jan	x				
		Piet				x	
		Klaas		x			
		Hans			x		
	Twenterand	Willem		x			
		Gert	x				
		Pim	x				
		Henk				x	
		Wim				x	
in MWG	Tubbergen	Vincent				x	
		Joost	x				
		Michiel	x				
		Jan	x				
		Bas			x		
		Fred				x	
		Adriaan				x	
		Erik				x	
	Gijs					x	
	Losser	Kees				x	
		Frits	x				
		totaal	7	2	2	8	1

Voor boer Klaas is het erg belangrijk om eigen baas over de houtwal te blijven. *“Als er niet te veel eisen aan zitten en je kunt er financieel iets voor krijgen dan vind ik het oké. Ik wil graag snoeien zoals ik dat wil. Past dat in het plaatje, dan doe ik er aan mee. Maar hier staat: beheren als hakhout 75%. Tsja dat zal waarschijnlijk niet helemaal passen. Want ik wil bossiger. Ik vind het zeker wel belangrijk, en zou er aan mee willen doen als het past in mijn straatje.”* Om deze reden scoort hij deze dienst in de categorie: hoog aff/laag inpas, terwijl deze dienst op zich wel goed bij zijn arbeidssituatie en omgeving zou kunnen passen. Hij twijfelt nog of de voorschriften en de vereiste werkzaamheden bij zijn wensen passen. Boer Fred zegt dat hij niet perse een vergoeding voor het onderhoud van zijn houtwallen wilt, *“want dan blijf ik baas over mijn eigen. Het is wel waardevol. Vorig jaar heb ik de houtwal afgezet, maar dat doe je vrijwillig. Wil ik verplichtingen hier voor aangaan, dan moet de subsidie wel van een andere orde van grote zijn”*. Dat is dus de reden van boer Fred om deze dienst, ondanks dat er veel houtwallen op zijn land zijn, toch in de categorie ‘laag aff/laag inpas’ te plaatsen.

Boer Hans uit Hardenberg zegt dat een houtwal onderhouden op zich wel kan qua omgeving, maar er zelf weinig affiniteit mee te hebben: *“Een houtwal, daar heb ik weinig affiniteit mee. Het is wel inpasbaar, maar je moet het willen. Je kunt wel overal boompjes planten..ik vind het in Twente prachtig, maar qua landbouwer, dan heb ik liever een mooie grote ruimte. Boer zijn in Twente lijkt me lastig.”*

Boer Bas uit NOT zegt er niet meer houtwallen bij te hoeven, maar wel een vergoeding te willen voor de bestaande houtwallen. Zo zegt hij: *“We doen er wel onderhoud aan, die houtwal is er nou eenmaal, die moet onderhouden worden. Als je er een financiële vergoeding voor zou kunnen krijgen, dan is dat meegenomen.”* Aangezien er dus houtwallen op zijn land liggen en hij deze als een gegeven feit ziet, ziet hij de maatschappelijke dienst wel als inpasbaar op zijn bedrijf.

Veel boeren zouden op zich wel een onderhoudscontract willen aangaan, maar de werkzaamheden liever uitbesteden, zoals het geval bij boer Gijs, Erik en Adriaan:

“Ik wil hem best onderhouden via een onderhoudscontract van de groene & blauwe diensten regeling. Maar qua arbeid past het niet in ons bedrijf. Dan moet ik dat uit laten voeren door een groenaanemer”. (Boer Gijs)

“Ik heb er zelf liever geen onderhoud aan. Een deze dagen heb ik de aannemer gebeld, die gaat dat straks opsnoeien en met een versnipperaar gaat dat eraf. Dus uitbesteden is voor mij de optie”. (Boer Adriaan)

Het frappante is dat de boeren die wel een onderhoudscontract zouden willen, omdat ze bestaande houtwallen hebben, deze dienst alsnog laag scoren op inpasbaarheid. Dit ligt waarschijnlijk aan de factor arbeid, aangezien ze het onderhoud liever uitbesteden en het niet zien als passend zien in hun bedrijfsvoering. Ze zien het onderhoud van een houtwal dus niet behoren tot de taken van een boer. Andere boeren doen het onderhoud toch liever zelf zoals boer Fred, Jan en Frits dat aangeven te doen, zoals deze uitspraak van boer Frits illustreert: *“De boeren houden het landschap in stand. Dan komen de andere bedrijven, die aannemers, die wal helemaal afzetten of het bos snoeien. Ik zeg: doe ons dat geld maar, dat kunnen we zelf ook. Mijn vader zei altijd: ik doe het werk voor de helft van het geld.”* (Boer Frits, NOT). Tussen de boeren onderling is hier dus wel een verschil in te vinden. Wellicht zou bij deze dienst een keuzevrijheid moeten zijn dat een boer die een houtwal heeft het óf kan uitbesteden óf het werk zelf kan doen.

7.3. Relatie tussen de grondhoudingen/ontwikkelingsrichtingen en de bereidheid tot uitvoeren van maatschappelijke diensten

Vanuit het bovenstaande kan men concluderen dat er veel variatie bestaat tussen de individuele boeren en de keuzeafwegingen die boeren maken t.o.v. de voorgestelde maatschappelijke diensten. Dit ligt aan uiteenlopende bedrijfsomstandigheden, zoals bijv. een kleine huiskavel of slechte grond, maar ook aan de gewenste ontwikkelingsrichtingen en de grondhoudingen die boeren hebben t.o.v. natuur & landschap. Er vallen in dat opzicht een aantal grote lijnen in deze variatie te ontdekken. Zo valt er bij sommige maatschappelijke diensten een duidelijk verschil te identificeren tussen de verschillende grondhoudingen die boeren t.o.v. de natuur en hun omgeving hebben. In bijlage 5 zijn de individuele rangschikkingen van de maatschappelijke diensten visueel afgebeeld en ingedeeld naar de verschillende grondhoudingen van de boeren.

Algemeen goed scorende diensten bij alle boeren: positieve interferentie landbouwpraktijk

Over het algemeen scoren diensten als weidegang, vloeibare kunstmesttoepassing, blijvend grasland en schoolklassen op de boerderij redelijk goed bij de meeste boeren. De eerste drie diensten interfereren vaak positief met de huidige en gewenste landbouwpraktijk. Het zuinig zijn op je grasland door goed beheer is voordelig in de kosten en behoort veelal tot een goed rentmeesterschap. Vloeibare kunstmest wordt door verlichte heersers en rentmeesters gezien als een efficiëntere en goedkopere manier van werken. Vloeibare kunstmesttoepassing is voor de meeste partners en participanten niet van toepassing, aangezien ze geen kunstmest in hun bedrijfsvoering toepassen en dit niet overeenkomt met hun visie hoe te boeren. Weidegang past elke boer toe, behalve bij één boer waar de omstandigheden niet ideaal waren. Deze dienst past ten eerste bij hun overtuiging dat de koeien naar buiten horen te gaan. Sommige boeren zeggen dat het wel meer arbeid kost of iets minder efficiënt is bedrijfseconomisch gezien, maar nemen deze ‘kosten’ voor lief. Blijkbaar zijn deze factoren ondergeschikt aan de waarde die boeren hechten

om de koeien in de wei te doen. Hierin valt weinig verschil te ontdekken tussen heersers/rentmeesters en partners/participanten. Ook heerst er een groot besef dat als er meer koeien op stal komen te staan en dus de melkveehouderij meer richting een niet-grondgebonden sector gaat, dit slecht uitpakt voor het imago van de sector en dat het grote maatschappelijke weerstand oproept. Daarnaast zijn veel boeren ook enthousiast in het begeleiden van schoolklassen op hun boerderij. Ze geven aan dit erg waardevol te vinden zodat kinderen weten hoe de melk geproduceerd wordt. Deze dienst interfereert op zich niet erg met de huidige landbouwpraktijk in zulke mate dat de manier van werken niet perse verandert. Het vereist in de ogen van de boeren geen hevige aanpassingen, behalve dat er tijd vrij gemaakt moet worden en het arbeid kost. Deze arbeid is in de ogen van de melkveehouders ondergeschikt aan de waarde die deze dienst in zich heeft. Er is dus sprake van een bepaalde prioriteitenrangschikking tussen diverse waarden, waarbij de sociale waarde de overhand heeft.

De algemeen goed scorende diensten hebben met elkaar gemeen dat ze positief interfereren met de gewenste landbouwpraktijk en dus overeenkomen met de grondhoudingen en de ontwikkelingsrichtingen. Deze diensten richten zich veelal op de maatschappelijke waarden klimaat, dierenwelzijn en bodem. Dit zijn allemaal thema's die dicht bij hun stalshow zijn. Vanuit de mest- en milieuwetgeving gelden er strikte regels, waardoor elk initiatief om de klimaatsdruk te verlagen met beide handen aangegrepen wordt, helemaal als je als boer een intensieve bedrijfsvoering hebt. Het zorgen voor een vitale bodemstructuur, zodat je daar een goede productie vanaf kan halen staat ook hoog in het vaandel bij alle boeren. Dierenwelzijn wordt ook erg belangrijk geacht, aangezien hun productie afhankelijk is van de koeien en omdat de boeren een goed imago van de sector wenselijk achten. De sociale waarde in de vorm van excursies, bezoeken en educatie vinden boeren erg belangrijk vanwege de meerwaarde dat mensen weer weten waar hun voedsel vandaan komt.

Variatie in waardering van diensten tussen de ontwikkelingsrichtingen en grondhoudingen

Diensten zoals randenbeheer, natuurvriendelijke oevers en struweelhagen interfereren ook met de huidige en gewenste landbouwpraktijk.

Voor verlichte heersers en partners is dat vaak een negatieve interferentie, aangezien ze niet passen binnen de gewenste ontwikkelingsrichting en grondhouding. De diensten worden beschouwd als ten koste gaande van de beschikbare productieve grond en ongewenste onkruiddruk. Dit plaatje komt redelijk overeen met wat geschetst is in H3 met de grondhoudingen van verlichte heersers en rentmeesters. Boeren willen graag vooruit met hun bedrijfsontwikkeling. Voor verlichte heersers en rentmeesters gaat dat gepaard met een hoge productie en efficiënt grondgebruik. Dit soort diensten wordt daarbij als belemmerend, een sta-in-de-weg, beschouwd. De variatie in rangschikking tussen diensten bij de verlichte heersers/rentmeester komt hier vooral door praktische afwegingen die boeren maken, zoals een vergoeding die wel of niet sturend is of dat het qua fysieke omgeving wel inpasbaar is, maar qua beoogde bedrijfsvoering niet. Dit beeld past bij de gewenste intensieve ontwikkelingsrichting van de verlichte heersers en rentmeesters zoals beschreven in H5 en 6.

Voor boeren met een extensievere ontwikkelingsrichting en grondhoudingen als partner of participant is hiermee een duidelijk verschil te identificeren. Alle participanten en partners leggen deze diensten gebaseerd op landschap en natuur hoog neer op affiniteit.

Zij zien deze interferentie met hun landbouwpraktijk als positief. Meer biodiversiteit wordt gezien als beter voor hun gewas, maar ook beter op zich, vanwege de intrinsieke waarde. Ze helpen de natuur vaak een handje en hun bedrijfsontwikkeling staat niet op gespannen voet met het landschap. Zij passen hun bedrijfsvoering eerder aan op het landschap, dan het landschap op hun bedrijfsvoering. Dat laatste is eerder het geval bij verlichte heersers en rentmeesters.

Al met al, waar het hier om gaat is dat de participanten en partners welwillend staan tegenover diensten die te maken hebben met duurzaamheid, innovatie en natuur & landschap. Zij wensen hun bedrijf op al deze aspecten verder door te ontwikkelen. Boeren die de grondhouding verlichte heerser of rentmeesterschap benaderen, willen meer inzetten op aspecten die te maken hebben met duurzaamheid & innovatie zodat hun productie efficiënter en maatschappelijk verantwoord gemaakt wordt. Landschap en natuur hebben daarin een ondergeschikte rol, wat ook beter bij hun ontwikkelingsrichting past.

De relatie tussen de rangschikking van MWD en de bereidheid van boeren om die uit te voeren

Na de bovenstaande uiteenzetting en analyse, kan er een verband gelegd worden tussen de specifieke grondhoudingen/ontwikkelingsrichtingen en de bereidheid van boeren om bepaalde maatschappelijke diensten op te pakken. Alle boeren, zowel heersers als participanten, zien meer in diensten die positief interfereren met hun gewenste bedrijfsvoering en ontwikkelingsvisie. Aangezien deze uiteenlopen, is er ook een verschil te ontdekken in de waardering en mogelijke inpasbaarheid van deze diensten in hun bedrijfsvoering.

Maatschappelijke diensten op het gebied van klimaat, dierenwelzijn en bodem scoren bij de meeste boeren, zowel heersers en participanten, het hoogst qua affiniteit en inpasbaarheid. Daarna volgen de maatschappelijke diensten op het gebied van water en sociaal. De diensten op water scoren iets minder hoog in totaliteit door grote variatie aan praktische omstandigheden: de fysieke omgeving is er niet naar of er is te weinig water en natte gronden. Over het algemeen scoort deze dienst wel redelijk op affiniteit.

Bij de sociale dienst kan deze iets lagere waardering liggen aan het feit dat één dienst met sociaal karakter (wandelpad) heel slecht scoorde op affiniteit en inpasbaarheid en dat de andere sociale dienst heel hoog op beide facetten scoorde.

Voor al bij de maatschappelijke diensten op het gebied van natuur & landschap valt de grootste variatie te ontdekken en is er sprake van een omslagpunt. De heersers en rentmeesters willen daar het liefst zo min mogelijk mee te maken hebben, terwijl het de participanten en partners heel goed past. Diensten op natuur en landschap raken direct de persoonlijke waarde die een boer, met een grondhouding heerser/rentmeester, hecht aan zijn identiteit, zoals in H6 besproken is met de identiteitsframes. Dit soort diensten vereisen een andere aanpak en een omvorming naar een andere opzet van hun boerenbedrijf die zij niet wensen te maken, omdat dit niet strookt met hun opvattingen over het boer zijn. Er komen dan ook veel meer emoties bij kijken op het moment dat we in de gesprekken aankwamen bij dit soort type diensten. De diensten werden óf gauw weggelegd - daar wil ik niks mee te maken hebben- óf er werd veelal over gemopperd. Het strookt dus niet met hun leefwereld, waardoor ze deze diensten niet gauw zullen oppakken. Ze zullen eerder andere alternatieven zoeken en oppakken die wel in lijn liggen met hun ontwikkelingsrichting. Het zal nu wel duidelijk zijn dat het voor participanten en partners anders ligt. Maatschappelijke diensten op alle thema's passen heel goed bij hun grondhouding, hun visie over boer-zijn en hun ontwikkelingsrichting. Daarom scoren deze diensten allemaal goed op affiniteit.

Vanuit beleid is het idee om publieke diensten op maatschappelijk waardevolle thema's door boeren uit te laten voeren. De tendens in de beleidsvorming, gesteund door de natuurlobby, is om dit idee om te vormen naar een algemene vergroening. Vergroening staat natuurlijk open voor andere interpretaties, waarbij andere doelen en belangen om de hoek komen kijken. Dit kwam naar voren tijdens een recente werkbijeenkomst 'generiek lichtgroen' of 'specifiek donkergroen' op de GLB-conferentie van het ministerie van ELI. Vergroening betrof hier alleen maar natuur en landschap en niet de andere maatschappelijke waarden zoals beschreven in de SER en HKS.

Als dit zich dus door zet, wat betekent dat dan voor boeren die op een andere ontwikkelingsrichting zitten? Het blijkt nu wel dat de grondhoudingen en ontwikkelingsrichtingen van boeren diep geworteld zitten en sturend zijn in de beslissingen die door boeren genomen worden. Er is hier met andere woorden een sluimerend spanningsveld aanwezig. Maatschappelijke diensten gebaseerd op waarden vanuit de maatschappij (burgers, consumenten), komen aldus in mindere en meerdere mate overeen met de waarden en opvattingen van de boeren.

Alle boeren zijn zich wel zeer bewust van hun rol in de maatschappij qua voedselvoorziening en het imago van de melkveesector. Zij willen daarin dan ook graag slagen maken op het gebied van duurzaamheid en innovatie (zie H8 voor uitgebreidere toelichting) die er voor zorgt dat ze door kunnen gaan met boeren, aldus om hun wijze van landbouwbeoefening te kunnen continueren. Hoe zij dus naar de beleidswijziging *an sich* kijken en hun eigen toekomstperspectieven komt in het volgende hoofdstuk aan bod.

H8. Handelingsperspectieven t.a.v. de GLB-wijziging

De variatie tussen de boeren die in paragraaf 7.2. per dienst naar voren kwam, kon in perspectief geplaatst worden met de daarvoor beschreven ontwikkelingsrichtingen en grondhoudingen van boeren in paragraaf 7.3. Enkele boeren hebben aangegeven inderdaad bepaalde maatschappelijke diensten te gaan oppakken, maar zoals bleek uit de gesprekken zou dit voor velen niet hun eerste strategische keuze zijn.

Dit hoofdstuk gaat hierop nader in door de handelingsperspectieven van boeren t.a.v. de GLB-wijziging uiteen te zetten. Hierbij komen allerlei andere factoren en alternatieven bij kijken. Daarnaast geeft dit hoofdstuk inzicht in hun visie over deze wijziging überhaupt, hun mening over het idee van maatschappelijke diensten en andere opkomende wijzigingen en alternatieven die zij als strategische afwegingen zien, om hun bedrijfsvoering te continueren.

Kortom, dit hoofdstuk gaat over hoe boeren hun toekomst tegemoet zien en welke dilemma's en andere mogelijkheden daarbij komen kijken. De boeren worden in dit hoofdstuk dus aan het woord gelaten.

8.1. Legitimatie bij de boeren?

Tot nu toe is de huidige inkomenssteun vanuit het GLB gebaseerd op historische productieniveaus. De Europese Unie is nu van plan om het gemeenschappelijk landbouwbeleid te wijzigen, met onder meer aandacht voor maatschappelijke prestaties op het terrein van natuur, landschap, dierenwelzijn en milieu. Wat is de mening van boeren hierover? Uit de gesprekken met boeren kwam naar voren dat de meeste boeren de huidige constructie van de inkomenssteun ook achterhaald vinden. Ze vinden het dan ook redelijk dat er iets zal veranderen, zoals blijkt uit de volgende uitspraken:

“De boer krijgt die premie en de maatschappij eist daar in wezen iets voor terug. Het is op een gegeven moment ook niet meer te verkopen. Als je als buitenstaander er naar kijkt dan lijkt het alsof die mensen gewoon ondersteuning krijgen. Iemand anders kan ook zeggen: mijn ouders hebben een bedrijfje, bijv. een bakkerij, maar die krijgt helemaal geen ondersteuning. Dus die subsidies zullen wel geleidelijk aan minder worden” (Boer Hans)

“Tja, dat is geen houdbare situatie die historische rechten”. (Boer Willem).

“Ik kan me heel goed indenken dat die toeslag die we nu krijgen, dat dat niet altijd door kan gaan. Veel mensen hebben die toeslag nou uit het verleden, en die grond wordt nu niet meer bewerkt, maar die toeslag krijgen ze nog wel. Daar is die toeslag niet voor bedoelt. Dus dat is niet houdbaar”. (Boer Kees)

“Ik kan me wel voorstellen dat het niet eeuwig zo door kan gaan met die subsidies. Dat is met alles zo, na een bepaalde periode komt er verandering. Deze verandering zat er aan te komen. Ik had me er nog niet zo in verdiept. Op dit moment krijgen we 700 eur/ha, Dat is wel een verschil ja als je bedenkt dat we naar 325 eur/ha ga. Dan worden we gehalveerd. Maar als er iets wegvalt, dan komt er altijd wel iets voor terug. Dat vertrouwen heb ik wel. Maar ik zou nu niet weten hoe ik dat gat op zou kunnen vangen.” (Boer Gert)

Het begrip en draagvlak is dus wel aanwezig onder de boeren. Dat het GLB gaat veranderen is bij hun bekend, maar hoe het gaat veranderen is voor velen nog een ongewis vraagstuk. Er spelen momenteel nog veel onzekerheden en onduidelijkheden mee. Zo vragen boeren zich af op basis van welke criteria het geld straks herverdeeld wordt en of ze daar iets van terug kunnen verdienen:

“Het klopt dat velen er op achter uit gaan. Nu krijg je ha toeslagen naar de ratio van het melkquotum dat je had. We zijn wat intensiever dan gemiddeld. Het is nu eigenlijk gewoon een herverdeling, maar waarvoor het vroeger was, daar verdwijnt gewoon een heel stuk van. Daarvoor was het een stuk van je inkomen, omdat het gewoon bij de liters melk inzat. Nu zal dat wel minder worden, daar houden we rekening mee, Maar dat deel wat wij gaan missen, waar blijft dat en zijn er mogelijkheden dat wij er nog iets van terug kunnen krijgen? (Boer Wim)

Ook een belangrijk onderwerp van gesprek was de vraag aan wie het geld straks wordt toebedeeld. Een flink aantal boeren benoemden de vrees dat er heel wat geld zal gaan naar de terreinbeheerders en dat boeren het onderspit zullen delven:

“Ik denk dat veel organisaties, zoals Natuurmonumenten, die veel grond hebben, straks de premie krijgen. Volgens mij is het GLB daar niet voor bedoeld. Het is bedoeld voor het inkomen van de boer.” (Boer Piet).

Daarnaast vinden veel boeren het belangrijk dat het GLB actieve, producerende agrarische bedrijven blijft ondersteunen om zo een sterke, vitale landbouw en een leefbaar platteland te waarborgen. GLB middelen moeten dus vooral niet besteed worden aan hobbyboeren of stoppende boeren:

“Ik denk dat we moeten voorkomen dat het geld naar boeren gaat die gestopt zijn of de hobbyboeren. Dan gaat die grond namelijk uit de landbouw en dan kunnen zij mooi achterover leunen en ze beuren dat geld.” (Boer Piet)

“Voor de leefbaarheid van het platteland moeten we de bedrijven wel agrarisch houden. Er moet gewoon omzet gemaakt worden, wil je het leefbaar houden. Ik ben bang als er te weinig activiteit is, er te weinig omzet gemaakt wordt op het platteland en je hier Groningse of Franse toestanden krijgt”. (Boer Fred)

Sommige boeren hebben al strategisch ingespeeld op de aankomende GLB-wijziging door hun dure toeslagrechten alvast te verkopen en goedkopere in te kopen: *“We wisten een beetje dat die GLB wijziging eraan zat te komen, dus hebben we de toeslagrechten verkocht en dan kun je misschien volgend jaar zeggen: we kopen goedkopere toeslagrechten terug. Zo hebben we er een beetje op ingespeeld. Wij zaten te denken, ja straks zijn ze niks meer waard en dus wat doe je er dan mee? Ze zijn nu heel hoog onze toeslagrechten, als je nou twee jaar wacht en ze worden teruggebracht naar 300, dan heb je er niks meer aan. Ja, het is wel een gok, maar je hebt dat geld nu van te voren, daar kun je nu al mee werken.” (Boer Joost)*

8.2. Impact verlaging inkomenssteun

Dat het GLB zal veranderen daar zijn de meeste boeren dus al van op de hoogte. Onder de boeren bestaat voor die verandering zeker wel draagvlak. Er spelen wel onzekerheden en vragen mee zoals al naar voren kwam in het voorstaande stuk. Een andere onzekere factor is de impact van de verlaging van de inkomenssteun op hun bedrijf, aangezien nog niet duidelijk is hoe groot de basispremie zal worden en of er überhaupt een basispremie komt. Uitgaande van een basispremie van €325/ha dan zullen veel boeren op zijn minst gehalveerd worden in de inkomenssteun. Sommige boeren gaan er zelfs met 2/3 op ach-

teruit. Zoals bleek uit H4 zijn de gesproken boeren toch vooral intensieve boeren die ver boven het landelijk gemiddelde zitten van de inkomenssteun. Deze boeren zullen er dus flink op achteruit gaan als ze niet zullen innoveren of vergroenen. Boer Jan uit Hardenberg belichtte dit als volgt toe:

“Ik heb me er in het begin over verbaasd hoe veel toeslag wij kregen. Nu is dat bijna 30.000 op jaarbasis. Dat is bijna een modaal inkomen. Ik heb altijd tegen mijn vrouw gezegd: ik wil mijn bedrijf op zodanige wijze inrichten en ontwikkelen dat ik niet afhankelijk ben van die subsidie. De meeste boeren zijn dat wel, maar dat ligt aan de situatie waar ze verzeild in zijn geraakt. Zoals voor boeren die een behoorlijk financieel zware overname hebben gehad als het niet via het Saksisch erfrecht is gegaan, zoals bij ons wel het geval is geweest. Dan moet je de boerderij bijna tegen de marktaande overnemen. Dan ben je als boer geknipt en geschoren, want je moet naar de bank, duur geld lenen. Je komt dan in de schulden te zitten, waarbij je wel normaal kunt functioneren als bedrijf, maar voor je gezinsbesteding hou je weinig netto inkomsten over, omdat al het geld via rente en aflossing naar de bank gaat. Voor dat soort boeren is de premie hartstikke welkom.” (Boer Jan Hardenberg)

Veel boeren zitten inderdaad niet in zo’n formidabele situatie als boer Jan uit Hardenberg en de inkomenssteun is dan ook een belangrijk deel van hun boekhouding. Boeren zeggen dan ook het volgende over de impact van het verlagen van de inkomenssteun:

“De GLB-wijziging heeft wel invloed, want het is wel een gedeelte van je inkomen dat je weggooit. Bij ons is dat een fors stuk. Ik ben er qua boekhouding op ingericht hoe veel toeslag ik krijg” (boer Piet).

Voor heel wat boeren betekent de inkomenssteun een stabiele inkomensstroom waar ze, zoals boer Piet zegt, wel op ingericht zijn en in tijden van een lage melkprijs veel aan hebben. Een verandering zal dus zeker consequenties hebben. Boeren uit het kleinschalige NOT voelen zich nog eens extra benadeeld zoals Boer Kees de veranderende beleids-situatie overdacht:

“Het wordt allemaal wel wat moeilijker. Iemand die in een vrij gebied zit, boert veel gemakkelijker. Diegene met veel grond zijn straks beter af. Die gaan er lang niet zo veel op achter uit dan intensieve bedrijven in zulke gebieden als NOT. Intensieve bedrijven zijn hiervan dus de dupe.” (Boer Kees)

In de gehele regio; NOT, Hardenberg en Twenterand, zitten veelal intensieve kleine melkveehouderijen. Volgens dhr. Strootman van Bilanx, een lokaal accountancy bureau, valt bij deze bedrijven inderdaad een grote impact te verwachten in hun inkomen doordat ze nu een hoge ha toeslag krijgen. Sommige boeren uitten dan ook wel de vrees dat door de opstaande GLB-wijziging er veel boeren weg zullen vallen: *“Als de subsidies wegval-len, dan gaan er nog meer boeren weg denk ik”* (Boer Vincent)

De situatie word er niet makkelijker op als je bedenkt dat intensieve melkveebedrijven ook afhankelijker zijn van externe bronnen, zoals de toevoer van veevoer: *“Zoals ze dat nu willen verdelen, dan worden wij meer dan tweederde op gehalveerd in de toeslagrechten. Voor een intensief bedrijf heeft dat een behoorlijke impact. Je bent namelijk ook meer afhankelijk van je voer.”* (Boer Michiel) Dit wordt gefundeerd door Van der Ploeg (2002) die aanduidt dat het agrarische productieproces van ‘agrarische ondernemers’ zich kenmerkt door een hoge graad van externalisatie: “tal van deeltaken die aanvankelijk een organisch onderdeel waren van het arbeids- en productieproces op de boerderij worden verschoven naar en overgenomen door externe instellingen, waarna er tussen boerenbedrijf en de desbetreffende instellingen (de kunstmestindustrie, de krachtvoerindustrie, de zuivelindustrie, de loonwerkers, de leveranciers van software, etc., etc.) nieuwe commerciële en technisch-administratieve relaties ontstaan”. Deze relaties zijn allemaal met elkaar verbonden; één wijziging in de

een, heeft een verandering in de ander tot gevolg. Dat zal ook het geval kunnen zijn met een verhoging in de voerkosten. Deze zullen volgens Arno Oostdam van de afdeling 'Rundveehouderij' op Agrifirm over de jaren toenemen. De mengvoerprizen zullen hoogst waarschijnlijk omhoog gaan, aangezien er meer vraag zal zijn naar dezelfde grondstoffen. Dit vanwege een toename in de vraag naar bio-energie, een groeiende wereldbevolking en een veranderd consumptiepatroon. Aangezien intensieve veehouderijen dus afhankelijker zijn van het aanvoeren van hun veevoer, valt met duurder voer en het wegvallen van een groot deel van de inkomenssteun een behoorlijke impact te verwachten bij de kleine, intensieve melkveebedrijven. Aangezien velen in de landbouw tegenwoordig gespecialiseerd zijn in de diverse deeltaken die vroeger tot één gemengd bedrijf hoorde, is alles met elkaar verbonden. Zo ook de impact van de GLB-wijziging tussen de verschillende sectoren. Niet-grondgebonden bedrijven, zoals de mestkalfveehouderij, krijgen op dit moment de hoogste toeslagen aangezien deze nog productie gerelateerd zijn. Zij zullen straks in een lastig pakket zitten als de inkomenssteun verlaagd worden. Veel melkveehouders vroegen zich dan ook af hoe dat straks met niet-grondgebonden sectoren zal verlopen, zoals met de mestkalveren. *“Maar nou met die mestkalveren die krijgen nou het meest en komen straks vrijwel op nul uit. Daar zal een hele andere ontwikkeling bij komen. Die prijs gaat dan veranderen of de kosten zal je lager moeten krijgen, al zal dat laatste niet zo snel veranderen. Die voerprijs zal niet zomaar omlaag gaan. Die sector staat ten dode opgeschreven”.* (Boer Fred)

Op zich lijkt dit een logische redenering, maar als je naar de integrale relaties tussen de sectoren kijkt, dan rijst de vraag wie deze mestkalveren aanleveren. Dat zijn de melkveehouders zelf. Als de mestkalfveehouderij straks financieel in de problemen komt, vanwege de korting op de nu vrij hoge toeslagen, dan zal de inkoopprijs van de kalveren waarschijnlijk een stuk lager worden. Melkveehouders zullen dan minder voor hun kalveren vangen. De verkoop van kalveren is voor veel melkveehouders ook een deel van hun financiële inkomen en wordt in de boekhouding meegenomen. Een aantal boeren waar ik mee gesproken heb waren ook aan het kruisen met allerlei andere rassen, zoals Belgisch blauw, zodat ze een hogere prijs voor de kalveren zouden ontvangen. Als melkveehouders de kalveren dus straks alleen tegen een lagere prijs kunnen verkopen, vanwege het indirecte effect van de GLB-wijziging, zullen de melkveehouders er financieel nog meer op achteruit gaan. De kosten worden dus doorgegeven van de ene sector aan de andere.

Het plaatje is dus veel complexer dan het op het eerste gezicht lijkt. De vrees van vele boeren dat er dus veel boeren zullen stoppen is dus niet ongegrond. De impact van de verlaging op de inkomenssteun kan dus behoorlijk zijn. Echter, boeren die willen uitbreiden profiteren hier weer van, omdat er grond vrijkomt. Dit is ook waar de lokale LTO zich hard voor maakt: *“Als LTO werken we heel hard, continue aan structuurverbetering. Boeren stoppen. Die ontwikkeling gaat gewoon verder. Dan gaan andere boeren grond overnemen, dat gaat ook verder.”* Gedacht vanuit het verbeteren van de landbouwstructuur, kan de verlaging van de inkomenssteun hierop een accelererend effect hebben. Het is dus goed om stil te staan bij welke ontwikkelingen de overheid zal aansturen met deze specifieke opzet van GLB-beleid.

Sommige boeren zien andere mogelijkheden in de veranderende bestuurlijke context, waar ook de maatschappelijke waardevolle diensten toe gerekend worden: *“Ik hoop dat ik dat geld wel kan opvangen met deze diensten. Eerst mocht zo iets iets niet van Brussel, want dat is verkapte inkomenssteun. Nou komt er een keurkring, nu kun je kiezen: doe je het zelf of laat je het een ander doen. Dat is wel goed, dat je die keuze hebt. Je hebt het dan meer zelf in de hand. Het wordt nou in ieder geval goedgekeurd door Brussel, want van die historische rechten willen ze af.”* (Boer Frits)

Zoals uit deze quote naar voren komt, worden boeren met de verschillende opties in maatschappelijk waardevolle diensten ook meer in hun ondernemerschap aangesproken.

8.3. Vergroening van de eerste pijler: maatschappelijke diensten

Het concept maatschappelijk waardevolle diensten wordt door de meeste boeren wel als een sympathiek idee gevonden. Dit ook omdat ze zich heel bewust zijn van hun rol in de maatschappij en dat de maatschappij hun ook een *license to produce* geeft. *“De omgeving en de samenleving beslist toch eigenlijk over jouw bedrijf. Zij beslissen hoe jij je bedrijf zou moeten inrichten. Dan kun je beter samenwerken met de omgeving. Hoe de dieren gehouden worden en hoe het buitengebied eruit ziet, heeft toch te maken met wat de maatschappij wilt. Het zit in onze denkwijze om ver op de dingen vooruit te lopen”*. (Boer Willem). Boer Klaas hoopt op deze wijze toch wel een deel van de gekorte inkomenssteun te ondervangen: *“Ik hoop dat er toch wat zal binnen komen van de groene en blauwe diensten. Er valt straks toch een heel gat. Als de prijs van de melk op niveau blijft of nog iets hoger gaat, dan valt het nog iets mee. Maar ik vind dat het tweeledig is: jij als boer krijgt iets binnen en als burger krijg je er ook iets voor terug. Het landschap wordt er mooier op, dat vind ik op zichzelf geen raar idee. Als die groene en blauwe diensten niet kunnen, dan wordt het lastiger. Ik zal dan denk ik gewoon 2015 afwachten als het melkquotum eraf gaat en dan kijken of er wat meer ruimte komt om groter te worden.”* Boer Klaas is een boer die buiten een ‘Maatschappelijk Waardevol gebied’ valt. Als de overheid beslist dat er straks meer geld richting de MWG’s gaat, zoals bediscussieerd werd tijdens de werkconferentie ‘Het Europees Landbouwbeleid op weg naar 2014’ op de werkbijeenkomst ‘Generiek lichtgroen of specifiek donkergroen?’, dan vallen boeren zoals Klaas met een zichtbare motivatie buiten de boot. Zoals blijkt uit zijn uitspraken zal hij zich dan meer inzetten op een verdere intensivering van zijn melkveehouderij.

Rol van boer in onderhoud landschap

Onderhoud aan het landschap wordt door veel boeren wel als onderdeel gezien van het boer-zijn: *Die rol heb je automatisch. Je bent altijd met houtwallen bezig: onderhouden, snoeien. Gister was ik de hele dag de randen aan het maaien van het struweel. Allemaal vlierbont, bramenstruiken, belemaal doorgegroei en dat moet je gewoon afmaaien. Je moet ze elk jaar bijhouden. Dat hoort gewoon bij het boer zijn.* (Boer Jan, Hardenberg). Aan de andere kant is de functie van het landschap voor veel boeren door de jaren heen veranderd en worden veel deeltaken niet meer toegerekend tot het boer-zijn. Willen boeren het landschap onderhouden dan moet daar tegenwoordig in hun visie extra tijd en arbeid voor vrij gemaakt worden. *“Om landschap te onderhouden? Denk het niet. Daar heb je ook geen tijd voor om alles te onderhouden. Als je een keertje een uurtje overhoudt, ok”*. (Boer Vincent).

Als er dus geen tijd en arbeid over is in hun ogen, dan zal het werk uitbesteed worden aan anderen en dat kost de boer ook extra geld. Dat er dus meer aandacht in het GLB komt voor zulke maatschappelijke waarden, met de bijbehorende financiële middelen, wordt door een aantal boeren zeker gewaardeerd: *“Ik vind het wel belangrijk dat ze meer aandacht gaan besteden aan groene en blauwe diensten en dat dat meer gewaardeerd wordt. Op een gegeven moment wordt het allemaal maar zo gewoon gevonden dat je het landschap in stand houdt. Je kunt wel zeggen dat werd vroeger ook zo gedaan, maar ten eerste liepen er toen meer mensen op een boerderij rond en in de winter gingen ze in het hout aan het werk, dat bracht toen nog wat op. Tegenwoordig brengt dat niks meer op. We doen al een hoop dingen die we in het kader van groene en blauwe diensten wel betaald kunnen krijgen.”* (Boer Frits) Toch zitten heel wat boeren, ondanks dat ze er een vergoeding voor zouden kunnen krijgen, niet te wachten op het plegen van actief landschaps-onderhoud. Argumentaties die voorbij komen zijn: het kost extra arbeid en tijd en we hebben de kennis er niet voor. Dat heeft ook te maken met wat Van der Ploeg (2002) aangeeft dat de benodigde kennis veranderd is. *“Waar eerst kennis van de wisselwerking*

tussen mens en natuur doorslaggevend was (hetgeen leidde tot een veelheid van onderling contrasterende lokale kennisstelsels), daar wordt nu formalisatie van kennis en automatisering van het handelen dominant voor de kennis van boeren.” (Van der Ploeg, 2002:4) Om die reden besteden veel boeren zulk werk liever uit aan een loonwerker: *“Als boer ben je bezig met je vak. Dat landschapsonderhoud daar heb je de kennis niet van en kost ook extra werk. Dus een loonwerker of groenaannemer die weet heel goed hoe hij dat moet oen. Dus in combinatie. Uitbesteden en dan de kosten die je maakt vergoed krijgen via GLB. Als je het zelf moet doen, dan komt het niet goed. Die mensen die ik hier ken, die zitten niet te wachten op extra werk. De bedrijven groeien, die ontwikkeling gaat door. Dus je moet zorgen dat je je vak goed blijft doen”*. (Boer Wim) Deze houding heeft dus te maken met het feit dat ze groene en blauwe diensten niet meer zien als deeltaak van hun bedrijf, zoals boer Bas dat mooi verwoordde: *“De hoofdmoot, vanuit de melkveehouderij, daar moet van de inkomsten wel 85% a 90% puur uit het bedrijf komen. Dit soort dingen als groene en blauwe diensten zijn mooi meegenomen. Ze moeten wel inpasbaar zijn in het bedrijf en financieel en qua arbeid aantrekkelijk zijn. Bepaalde beperkingen heb je toch al. Die houtwallen is een primair gegeven, als je daar een vergoeding voor zou kunnen krijgen, dat is dat mooi meegenomen”*. Landschapselementen zoals houtwallen, die veel boeren toch als een gegeven zien zijn op zich makkelijk inpasbaar, maar zoals we in 7.2 en 7.3. zagen worden andere maatschappelijke diensten op het terrein van natuur en landschap minder geschikt geacht.

Maatschappelijke diensten: opvang van het financieel gat?

Veel boeren hoeven, beredeneerd vanuit hun beschouwing en ontwikkelingsvisie, dus niet veel te verdienen aan groene en blauwe diensten. Liever halen zij al hun inkomsten uit het melkveebedrijf en gaan aldus door op de gewenste ontwikkelingsrichting. Aan de andere kant proberen boeren toch te kijken hoeveel ze uit maatschappelijke diensten terug kunnen halen. Sommigen geven aan dat ze het rechtvaardig zouden vinden als ze daaruit deels het financiële gat, veroorzaakt door de korting op de inkomenssteun, straks mee gevuld zou kunnen worden:

“Dus als ik deze diensten oppak, dan kom ik weer aan die €800/ha? Dat zou op zich wel op die manier moeten”. (Boer Kees)

“Als je kijkt wat je nu aan bedrijfstoelagen krijgt en je verdeelt dat over deze groene en blauwe diensten, dan zou je op hele andere bedragen uitkomen” (Boer Fred).

“Zoals het nu is per ha, dan scheelt dat ons straks zo’n €10000 per jaar. Die 10000 euro kunnen wij niet goed maken door bijv. houtwallen te onderhouden”. (Boer Erik)

Door met boeren over maatschappelijke diensten te praten en deze te rangschikken, zagen boeren in dat dat de vergroening van de eerste pijler in de vorm van maatschappelijke diensten hun financiële gat straks niet zal kunnen opvullen. Wellicht motiveert ze dat ook om door te gaan op de ingeslagen weg van intensieve(re) melkproductie. Boer Willem en Frits zitten onder of dicht tegen het landelijk gemiddelde van de toeslagrechten. Hun financiële gat is niet zo groot, waardoor ze ook eerder mogelijkheden zien in maatschappelijke diensten. Zo is boer Frits ook gegroeid in zijn oppervlakte aan land. De verlaging van de inkomenssteun zal wel een achteruitgang voor hem betekenen, maar niet zo hevig, aangezien de basispremie voor meer ha’s zal gaan gelden. Zijn financiële gat wordt dus niet zo groot, en hij ziet dan ook mogelijkheden om actief maatschappelijk waardevolle diensten te leveren: *“Wij zitten nou op €535/ ha op 94 ha. We hebben nou 117 ha. Het wordt wel iets minder, maar dan komt het in de buurt. Ik hoop dat ik dat geld kan opvangen met deze diensten. Ik hoop dat ze erachter aan gaan en dat je hier als boer een keuze in hebt.”*

Wereldwijde impact GLB

Een aantal boeren ziet helemaal geen heil in een vergroening van het GLB gericht op landschap of natuur mede ook doordat ze zich afvragen wat voor een impact een dergelijk concept wereldwijd zal hebben. Boer Pim verschaft op deze ontwikkeling een kritische noot: *“Als ik hier delen volbouw met hout, dan heb ik nog steeds voer nodig. Daarvoor wordt er ergens anders in de wereld weer een stuk bos gekapt om mijn graan te telen. Is het voor het milieu niet beter om die plekken die het meest geschikt zijn voor de landbouw, die ook te gebruiken voor de landbouw? Ik denk, als ik 1 ha hier niet gebruik dan hebben ze elders voor dezelfde productie 2 ha nodig, omdat het hier vruchtbare grond is. Dus kijk niet alleen op Nederland, maar wereldwijd. Begin voor mijn part met Europa laten we daar eens mee beginnen.”* Het is inderdaad van belang om stil te staan welke milieueffecten deze hervorming van het GLB kan veroorzaken op wereldwijde schaal, aangezien internationale handels- en transportrelaties tegenwoordig nauw met elkaar verbonden zijn. Het huidige kabinet heeft het ook over het belang van mondiale vraagstukken, echter niet zo zeer op het milieuaspect, maar juist over het plaatsen van voedselzekerheid in relatie tot het vraagstuk rondom de mondiale voedselvoorziening. Boer Erik staat daarmee in lijn met de overheid, aangezien hij zijn bedrijfsvoering en ontwikkeling instelt op een toenemende vraag naar melk wereldwijd gezien. Om die reden wilt hij zijn bedrijf juist door ontwikkelen en is er weinig plaats voor groene en blauwe diensten op het gebied van natuur & landschap: *“Het is juist weer van belang om het GLB te gebruiken om de innovatie te stimuleren, want of we willen of niet..ik weet het getal van de mensen niet meer, we moeten zo veel meer mensen voeden binnen de wereld. Dan kun je wel zeggen dat is geen taak voor Europa, maar dan doe je het niet goed. Als er ergens honger is, dan is er ook ellende en uiteindelijk komt die weer bij ons op het bordje terecht. Als die ellende dichterbij komt, dan wordt er oorlog gevoerd of ...weet ik wat. En dat moeten we met zijn allen niet willen. Dus eigenlijk moet het hoofdpunt weer overeind blijven van weer van voldoende, goed voedsel produceren en daarmee de CO2 productie reduceren”* Hij ziet zijn taak als boer om te zorgen dat de wereldbevolking van voldoende en veilig voedsel wordt voorzien. Daarvoor is een gezonde en krachtige agrarische sector nodig en benadrukt hij dat hij zijn bedrijf volop wilt doortrekken door te focussen op een tweetal aspecten: *“1) hoe kunnen we de ha zo goed mogelijk benutten, 2) hoe kunnen we zo efficiënt mogelijk de kg produceren”*. Daarbij horen in zijn ogen duurzame en technische oplossingen: *“Als we het niet duurzaam doen, dan houdt het op. Je kunt niet zeggen zoals in de zeventiger en tachtiger jaren, toen wouden de boeren er ook niet aan om minder te bemesten. Maar iedereen heeft gezien dat het toch wel beter is.”* Veel boeren zien ook liever dat het GLB zich toespits op meer duurzame, innovatieve en technische oplossingen en stimulansen, dan gericht op natuur & landschap. Zo zijn er enkele alternatieve diensten die momenteel veel enthousiasme en motivatie oproepen bij de boeren. (zie kopje Andere Alternatieven)

8.4. Relatie met de overheid

Een andere factor die meespeelt in de besluitvorming van boeren om wel of niet aan maatschappelijk waardevolle diensten te doen is de samenwerking met de overheid die in het ontwerp besloten ligt. Het idee is dat de overheid een markt creëert voor publieke goederen en diensten waar boeren gebruik van kunnen maken. Boeren maken zich in dat opzicht afhankelijker van de overheid. Veel boeren zijn daar nogal terughoudend in. Dit komt deels door opgebouwde ervaringen die boeren met instanties van de overheid hebben zoals weergegeven wordt door de anekdote van boer Gert: *“Wat het nadeel van die vergoedingen is..tsja, het mooiste zo zijn als je jezelf kon redden en er niet afhankelijk van was. Want bij het minste of geringste wordt je op die vergoedingen gekort. Dat staat me soms wel tegen. Als je je niet echt aan de regels houdt dan wordt daar direct mee gedreigd. We hadden een perceelsregistratie doorgevoerd en die houtwal was dan eigenlijk een belemmering, want die neemt wel 10 m gras aan de kant weg door de schaduw. Daar hadden ze ontzettend op gekort, we waren wel een halve ha ‘kwijt’. Toen had ik*

opnieuw ingetekend en ik had nog een beetje bij de slootkant bijgetekend. Toen klopte de perceelregistratie niet meer en werd toen 10% op mijn premie gekort. Dat stuit me soms wel tegen de borst.” (Boer Gert). Veel boeren willen zich ook niet vastbinden aan (langdurige) contracten, aangezien zij dan het gevoel hebben in hun vrijheid gekort te worden:

“Er moet met contracten geen binding met de grond zijn zoals bijv. met akkerrandenbeheer. Als je die grond wilt verkopen in de toekomst dan moet daar wel vrijheid in zijn. Dus ik zie liever jaarlijkse contracten”. (Boer Michiel)

“Het nadeel van contracten is: dan zit je er wel aan vast. In het verleden is ook wel gebeurd dat boeren contracten hadden afgesloten en toen het geld op was, toen beurden ze geen geld meer.” (Boer Gert)

Boeren willen zich dus niet graag ergens op vastleggen, zodat er mogelijkheden open blijven voor andere ontwikkelingen, waar zij dus meer de prioriteit aan geven, zoals boer Jan uit NOT aangeeft:

“Dertig jaar contracten vind ik wel een beetje vaag. Dan weet je niet hoe en wat, maar vijfjarige contracten vind ik wel ok. Je kunt nooit zo veel jaar vooruit kijken. Je kunt dan meegaan met de ontwikkelingen die plaatsvinden”.

Deze verhaallijnen komen ook terug in het onderzoek van Werkman en Termeer (2007) naar het Nederlandse debat rondom de landbouw, het landschap en het GLB. Zij hebben onder meer gekeken naar de omgangspatronen die het debat en de verbreding doen stagneren. Één relevant omgangspatroon noemen zij ‘*het afhankelijkheids-paradox*’ tussen boeren en de overheid die door de jaren heen is ontstaan. De vicieuze cirkel blijft zich als volgt herhalen: boeren vragen om meer overheidssteun en bemoeienis vanuit een afhankelijk positie, als er meer actie vanuit de overheid komt, dan klagen boeren hier juist weer over, en vragen om ruimte en vrijheid. Wanneer de overheid als reactie daarop meer ruimte geeft aan de eigen creativiteit en initiatieven vanuit de ondernemers, dan krijgen, zoals Werkdam en Termeer dat zeggen velen “*koudwatervrees*” en vragen hernieuwd om sturing en om duidelijkheid, waarop de overheid zich opnieuw laat verlokken tot bemoeienis.

Boer Frits zegt hierover dat er juist prikkels vanuit de overheid moeten zijn om iets voor elkaar te krijgen. Als je als boer extra geld wilt ontvangen, dan moet je daar iets voor doen. Hij zegt dan ook over dit paradoxale fenomeen onder boeren: “*Aan de ene kant wil je geld beuren, aan de andere kant wil je lang leve de vrijheid. Dat kan natuurlijk niet. Je kunt wel in de luie stoel gaan zitten, maar er moeten gewoon prikkels zijn om wat te doen*”. Hij is dan ook een van de boeren die dertigjarige contracten juist als prettig ervaart, want “*dan weet je tenminste waar je aan toe bent*.” (Boer Frits). Volgens Paul ten Velde, de gebieds- en dienstenmakelaar in NOT, zien ook steeds meer boeren wel de voordelen van langdurige contracten: “*[E]r zijn wel mensen die juist blij zijn dat het langdurig geregeld is. Ik was vorige week nog bij iemand en die zei: nou dat is mooi, ik heb nu in ieder geval voor mijzelf geregeld dat ik het fatsoenlijk kan overzetten naar een volgende relatie en dat het goed in onderhoud blijft. Dat vind ik een mooie insteek, en zo maakt het ook deel uit van je bedrijfsvoering. En ja, die denkt ook zo van: het is een gegeven, wij in NOT zitten hier met die landschapselementen en dan kan ik er beter de vruchten van plukken en zo goed mogelijk onderhouden*.”

8.5. Landschapspremie

Naast het belonen van maatschappelijke waardevolle diensten (spoor 3) staat ook het belonen van onderhoud van waardevolle landschappen (spoor 2) centraal in de HKS.

Beschouwd in de huidige politieke context, is spoor twee zeer zeker nog relevant, aangezien recentelijk op een werkconferentie van de programmadirectie van het GLB dit thema besproken werd. Item van debat was of GLB geld ‘generiek lichtgroen’ (overal toe-pasbaar) of ‘specifiek donkergroen’ (begrensd tot MWG’s) ingezet moest worden. MWG’s, zoals bijv. het veenweidegebied of de coulisselandschappen, worden door de maatschappij gewaardeerd, maar leveren voor boeren vaak beperkingen op om te produceren. Een vergoeding voor deze beperkingen, in een soortgenoemde landschapspremie gegoten, wordt door de meeste boeren wel billijk gevonden zoals de volgende uitspraken illustreren:

“Een kleinschalig landschap is sowieso duurder om te produceren. Je onderhoud toch iets, maar je hebt die beperkingen. We hebben zelf het landschap ontwikkelt, maar we hebben er nu alleen maar nadeel van. Daar mag eigenlijk wel een vergoeding tegenover staan.” (Boer Fred)

“Wij zitten hier met beperkingen van het gebied en hebben daardoor een concurrentienadeel. We zouden voor de melkprijs iets meer betaald moeten worden. We beuren nu allemaal hetzelfde voor de melk, ook bedrijven in grotere gebieden. Via het project grootschalig boeren in kleinschalig landschap is uitgerekend dat wij in dit gebied 3 c/l melk meer kosten hebben. Voor ons is dat €50,000 per jaar.” (Boer Adriaan).

Dit probleem van hogere bewerkingskosten door kleinschaligheid werd ook door veel boeren buiten NOT erkend, waardoor zij vaak zeiden dat het redelijk zou zijn om boeren die zich in zulke gebieden bevinden, daarvoor ook te compenseren:

“Qua rechtvaardigheid is het wel juist om boeren die in dit soort kleinschalige landschappen zitten, te ondersteunen, want die hebben toch meer kosten. Die doen dan ook meer aan landschapsonderhoud dan boeren in zulke grootschalige landschappen. Het is dus wel reëel dat ze vanuit het GLB een hogere vergoeding krijgen.” (Boer Piet, Hardenberg))

“Produceren en landschapsonderhoud dat kan prima samen. Maar ik blijft me in dit gebied primair richten op het boerengedeelte. Wil je actief boeren in dit soort kleinschalige landschappen, dan moet er een fatsoenlijke vergoeding tegenover staan. Ik denk wel dat het goed is dat er een compensatie komt voor dit soort beperkingen. Voor een hele categorie boeren kan dat een uitkomst zijn”. (Boer Hans, Hardenberg)

Aan de andere kant zijn er ook weer boeren in NOT te vinden die zich juist politiek hard maken om dezelfde ontwikkelingsmogelijkheden te krijgen als buiten het NOT:

“Omdat ik dus in het Nationaal Landschap zit, dan vragen ze mij: willen jullie als Nationaal Landschap graag meer uit die pot hebben. Dan zeg ik: Nee, van mij hoeft het niet, als we dezelfde ontwikkelingsmogelijkheden maar krijgen. Dus als ze ons maar de mogelijkheid laten om te kunnen uitbreiden wanneer je kunt uitbreiden in die verkavelingsstructuur en af en toe landschapselementen daar neer leggen waar ze kunnen liggen, zoals langs beken.. (Boer Erik). Uit het merendeel van de gesprekken met de boeren werd het echter wel juist gevonden om voor de beperkingen van kleinschaligheid een vergoeding te geven. De meeste boeren zagen de houtwallen en de kleinschalige structuur toch als een gegeven en dat die niet gauw zouden veranderen: *“Het verplaatsen van houtwallen, daar doen ze tegenwoordig heel moeilijk over. Je kunt beter meewerken aan die belemmeringen, dus er gebruik van maken.”* (Boer Adriaan). *“Tja, die houtwal, die is er, als je daar een vergoeding voor zou kunnen krijgen, dan is dat mooi meegenomen.”* (Boer Bas).

8.6. Subsidievrij, liefst doorberekenen naar product

Het GLB is in regie van overheidsbestuurders, het is een gemeenschappelijk beleid waarin in publiek geld aan bepaalde doelen uitgegeven zal worden. Een flink aantal boeren gaf in de gesprekken aan dat ze liever niet afhankelijk van de overheid willen worden via subsidies. Velen zeiden dan ook dat ze liever geen subsidies meer hoeven te ontvangen, maar de kosten die ze maken gewoon doorberekend willen hebben in het product:

“De kosten van de melkveehouder zouden gewoon moeten doorberekend worden in het product. Mensen moeten bereid zijn daar iets meer voor te betalen. Zo’n flesje water in de supermarkt, die kost 1 euro, dat voor een halve liter! Wij beuren voor de liter 40 cent. Al die eiwitten, dat zijn de halve grondstoffen voor medicijnen en voor kaas. Dat is toch niet eerlijk? Het vet en alles is er al bijna uit in de supermarkt. Mensen zijn bereid voor een flesje water iets meer te betalen. In 2001 dat was een slecht melkjaar, maar de melkprijs in de supermarkt veranderde bijna niets, Waar dat geld blijft, ik heb geen idee, In 2001 was de melkprijs rond de 30 cent. Er zijn veel bedrijven die houden dat niet lang vol. De markt moet zijn werk doen” (Boer Adriaan).

“Je krijgt ook geen garanties dat er over 10 jaar dezelfde subsidies gelden. Dus als je de hele subsidie in heel Europa afschaft, wat van mij morgen wel al mag, dan zullen waarschijnlijk de voedselprijzen duurder worden, Dan betaal je geen belasting, maar iets duurder voedsel. Dat vind ik eerlijker. Ik ben de grootse voorstander van dat de gehele inkomenssteun afgeschaft wordt. Ik hou mijn kop wel boven water. Maar ja, daar zal niet iedereen het mee eens zijn.” (Boer Pim)

Aan de andere kant erkennen boeren ook wel dat het maatschappelijk gezien geen gewenste ontwikkeling is dat de voedselprijzen duurder worden en dat daar ook de politiek niet op zit te wachten. Toch gaan deze verhalen gepaard met een vleugje van onrechtvaardigheid en onvermogen:

“Eigenlijk kun je ook zeggen dat de prijs van de melk in de supermarkt eigenlijk te laag is om er een goede boterham mee te verdienen. Dus daar moet iets voor geregeld worden. Alleen daar zit de politiek niet op te wachten dat de producten duurder worden. Zo’n systeem als met het quotum, tsja ze willen ook niet dat er een tekort zou komen. Maar zoals bij de varkenshouderij, zo vrijheid & blijheid, dat werkt ook niet”. (Boer Piet)

“Je ziet in geen enkele tak dat de kosten niet doorberekend zijn. Als je Philips hebt en die maken een lamp, dan zijn die kosten allemaal doorberekend naar het product. De prijzen van de landbouw zijn goedkoper als vroeger. Dat moet gewoon ergens vandaan komen. Dat moet door compensatie of door meer produceren, maar het houdt een keer op. Het voedselproduct moet gewoon goed verdeeld worden. De koek wordt nou niet eerlijk verdeeld. De grote winkelconcerns pikken veel te veel in. Als je ziet wat voor stuntjes die doen, met een product waar wij zo veel aandacht aan geven. Het product wordt in de winkel goedkoper verkocht als onze waarde bijna kost.” (Boer Kees)

Boeren wensen zich dus meer op de markt te richten en daarbij speelt de afschaffing van het melkquotum ook een sturende rol in hun bedrijfsstrategie.

8.7. Melkquotum

Het merendeel van de boeren wacht, afgezien van de GLB-wijziging in 2013, ook op de afschaffing van het melkquotum in 2015. Door de afschaffing van de melkquota kan volgens een onderzoek door het LEI (Bont et al., 2011) de totale melkproductie in Overijssel groeien. De gemiddelde veestapel zal dan per bedrijf verdubbelen naar ongeveer

120 koeien in het jaar 2020. Zo worden bedrijven in de ogen van deze onderzoekers van honderden melkkoeien geen uitzondering. Er komen door deze opschaling minder kleine bedrijven. Een flink aantal boeren zegt de afschaffing van het melkquotum als een strategisch kans te zien, waaronder zich ook heel wat boeren uit NOT bevinden:

“Ik denk dat voor hier de melkquotumafschaffing een behoorlijke kans is om uit te breiden. De vraag is alleen gaat niet iedereen dat doen? Wat zal dat met de prijs doen? Mijn idee in grote lijnen: ik ga als antwoord op deze GLB verandering meer dieren houden. Ik zie niet zo veel in die groene en blauwe diensten. Niet omdat ik dat niet mooi vind, maar ik ga hier niet meer houtwallen neerleggen. Dat past hier niet. Ik hoop dus dat boeren in andere gebieden zich daar op toelagen en hun dat hun productie dan gelijk blijft. Dan kan ik zeggen: laat mij maar wat meer produceren. Zo kan ik ook meer uit gaan besteden aan de loonwerker. Dus los van het beleid ga ik door op de ingeslagen weg.” (Boer Hans)

“Je moet toch zorgen voor een inkomen. Schaalvergroting gaat gewoon door. Het is niet zo van je moet ermee stoppen. De GLB-wijziging heeft wel invloed, want het is wel een gedeelte van je inkomen dat je weggooit. Bij ons is dat een fors stuk. Ik ben er qua boekhouding op ingericht hoe veel toeslag ik krijg”. (Boer Piet)

Aan de andere kant vragen veel melkveehouders zich af of deze weg van schaal- en productievergroting wel reëel is. Mestwetgeving, grond schaarste en een limiet aan de arbeidscapaciteit, zijn factoren die daarbij een rol spelen:

“Veel boeren zullen wel willen opschalen, maar ik vraag me af of de meeste dat wel kunnen, want je moet rekening houden met de milieuwetgeving. Je moet verantwoord je mest kunnen afzetten”. (Boer Jan, Hardenberg)

“Ik zou kunnen gaan uitbreiden in de productie, maar wat levert het op? Als iedereen gaat groeien en de melkprijs zakt, dan heb je dubbel zo veel werk voor hetzelfde inkomen. Er zit ook een limiet aan het werk dat een persoon aankan. Je kunt niet de koeien verdubbelen met dezelfde arbeidskracht. Uitbreiden met de grond kan hier ook moeilijker. Er is veel gronddruk bijgekomen. Kijk, we willen wel verder het bedrijf doorontwikkelen, maar niet op de manier van: als het maar meer is dan is het beter. (Boer Wim)

8.9. ‘Agricultural squeeze’

Veel boeren voelen zich soms ook gedwongen om uit te breiden zoals boer Pim dat aangeeft:

“In principe wilt ik niet uitbreiden, maar de overheid verplicht mij om meer en goedkoper te produceren om het inkomen op peil te houden. Je wordt bijna een ambtenaar met al die regeltjes waar je je aan moet houden. Op een gegeven moment, als het puntje bij het paaltje komt, dan is alles marktconform geregeld. De supermarkt gaat echt niet meer geven voor de melk. Als je ook groter wordt, dan blijven de koeien ook binnen, wat daar is niet genoeg grond voor. Dan heb je een probleem en dat vind ik jammer voor Nederland. Maar ik denk dat het wel die kant op gaat. Ik ben een beetje bang dat het de kant opgaat van de varkenshouderij; vroeger had je een schuur voor 1000 varkens, en nu heb je een schuur voor 10.000. Als je nou een nieuwe bouwt, dan heb je er wel een van 40.000. Het wordt steeds groter. Ik denk dat een heleboel mensen niet groter willen” (Boer Pim).

Dit verhaal illustreert mooi wat Van der Ploeg en andere wetenschappers ook wel de ‘agricultural squeeze’ noemen (Van der Ploeg et al., 2000). Hiermee duiden zij op de steeds kleiner wordende marges tussen de kosten en de opbrengsten, waardoor de handelingsruimte van boeren steeds beperkter wordt. Om te ‘ontsnappen’ aan deze steeds kleinere

marges volgen boeren uiteenlopende strategieën om het inkomen op peil te houden en de toekomst voor hun bedrijf te waarborgen. Lange tijd is het opvoeren van de productieomvang door schaalvergroting, intensivering en specialisatie gezien als ‘de manier’ om het boereninkomen zeker stellen en een veilige toekomst van het bedrijf te bewerkstelligen zowel door boerenorganisaties, experts en de overheid (Van der Ploeg, 2002; Roep et al, 2010). Dat dit niet altijd het geval hoeft te zijn, wordt o.a. getoond door Van der Ploeg (2002; 2010:105).

Het succes en de realiteit van dit ontwikkelingstraject wordt door een aantal boeren die dit pad tot nu toe gevolgd hebben betwijfeld. Boeren voelen dat er op een gegeven moment een limiet zit aan de arbeidscapaciteit en het werk dat ze aankunnen. Als ze een mogelijkheid zien om in arbeidskracht te kunnen opschalen, dan hebben ze vaak ook meer land nodig, wat door de grond schaarste en/of hoge grondprijzen belemmerd wordt. Anderzijds zouden ze grote investeringen kunnen doen om de stallen te vergroten en meer de richting van een niet-grondgebonden landbouw opgaan. De realiseerbaarheid van deze mogelijkheden is daarbij vaak afhankelijk van de bank als financiële geldschieter. Door de financiële en economische crisis zijn die echter voorzichter geworden met het verstrekken van leningen zoals boer Jan uit Hardenberg de situatie overpeinsde: *“De bank is ook voorzichter geworden met de financiële crisis en zeggen niet zo snel: je hebt genoeg onderpand, zet er maar een grote stal neer. Nee, die zullen op de rem trappen en zeggen: probeer eerst je mestafzet maar te regelen en dan pas praten we verder. Dus misschien willen de meeste wel opschalen, maar ik vraag me af of de meeste dat kunnen”*. Dit wordt ook bevestigd door Van der Ploeg (2010) die aangeeft dat veel boerenbedrijven, en dan vooral de geïndustrialiseerde, veel schulden hebben bij banken. Wanneer banken dan minder happig zijn om geld te lenen, dan kan dat zorgen voor complete sluitingen van boerenbedrijven.

De bovenstaande uitspraken van de boeren Jan, Pim en Wim schetsen de dilemma’s waar veel boeren zich momenteel in bevinden. Welke kant moeten zij straks op als de inkomenssteun naar beneden gaat? De *squeeze on agriculture* wordt hierdoor namelijk nog smaller. Toch lijkt het alsof veel boeren weinig andere mogelijkheden zien dan doorgaan op de ingeslagen weg van het opvoeren van de productie door schaalvergroting, intensivering en specialisatie. Er dreigt zich een situatie te ontwikkelen dat er een soort gespannen rat race ontstaat, waarin boeren zich moeilijk uit kunnen onttrekken zoals de volgende uitspraak van boer Piet aanduidt: *“Je mag steeds minder kunstmest strooien, dus je kunt steeds minder dieren houden. Maar je moet weer voer aankopen om meer dieren te kunnen houden voor die concurrentieslag. Of meer grond aankopen, maar er is bijna geen grond aan te kopen. Kijk toen mijn vader in de jaren ’80 boer was werd er te veel kunstmest gebruikt, maar nou wordt het zo uitgeknepen dat het ook weer te gek wordt. Hier in Nederland moet je toch het optimum halen, want we zijn gewoon intensiever, er is niet veel grond”*(Boer Piet). Een flink aantal boeren voelt zich dus in het nauw gedreven.

Daarbij komt nog een andere factor kijken, namelijk de veranderde relaties tussen stad en platteland, de aard van het platteland en zeker ook de beleving ervan door de burger (Roep et al., 2010). Er komen steeds meer ‘claims’ van burgers op de landelijke ruimte, wat zich ook al heeft uitgekristalliseerd in de toekomstige GLB-opzet. Zo wordt het platteland steeds meer gezien en gebruikt als een ruimte om te recreëren (van Dam et al. 2002). Een kritische burger richting het platteland heeft zo dus ook een keerzijde aangezien burgers de neiging om de huidige landbouwproductiefunctie van het platteland te negeren ten gunste van het geromantiseerde beeld dat mensen van het platteland hebben: de rurale idylle (Roep et al., 2010).

Aan de andere kant willen mensen wel goed en veilig voedsel. Boer Kees benadrukt de benarde positie van de boeren als volgt: *“Mensen zijn er zo op tegen die mammoetbedrijven, maar ja, de mensen willen ook zo veel. Dus voor een stad als Amsterdam, hoe veel megabedrijven zijn daar wel niet voor nodig? Mensen weten gewoon niet meer waar hun voedsel vandaan komt.”* (Boer Kees) Er bestaat dus een discongruentie tussen de leefwerelden van de burger en boer, maar daarin heeft regelgeving, zoals het RO-beleid ook een flinke vinger in de pap.

Het huidige RO-beleid leidt tot voor een verdergaande polarisatie in de landbouw waar er LOGs zijn ontworpen waar ruimte is om uit te breiden en in gebieden waar restricties gelden. Een GLB dat zich nog eens extra richt op deze scheiding tussen gebieden, zal de polarisatie tussen landbouw verder kunnen verscherpen. Zoals boer Pim dat aanduidt: *“Wat ik niet snap is dat onze minister in Brussel vooraan staat dat het melkquotum eraf moet. Vervolgens gaan ze allerlei regeltjes bedenken dat er niet meer koeien mogen komen. Tja: het is het een of het ander zeg ik dan. Laat je het melkquotum erop, dan komen er niet meer koeien, haal je het eraf, dan komen er ook meer koeien. Kijk, dan moet je boeren ook de gelegenheid geven om de stallen uit te breiden. Ze hebben toen ook bedacht dat op sommige plekken de stallen wel uitgebreid kunnen worden, op andere plekken gematigder en op andere plekken helemaal niet. Dan komen er varkensflats en je zult er maar naast wonen. Dat is het gevolg van de regelgeving”.*

Boeren zoeken, zo gaat de theorie, naar uiteenlopende uitwegen om aan de ‘*agricultural squeeze*’ te ontkomen. Maar valt er voor alle boeren aan te ontkomen? Zoals aangetoond in meerdere bedrijfstijlenstudies (Roep et al., 1991; Van der Ploeg, 2001) raakt het landbouwdebat en de invulling van concepten zoals duurzaamheid en continuïteit direct in de ontwikkelingsmogelijkheden van sommige bedrijfsstijlen, aangezien die op meer gespannen voet staan met natuur en landschap.

Maatschappelijke diensten worden niet door alle boeren gezien als een oplossing om hun opbrengsten te vergroten. Dit mede omdat het conflicteert met hun ontwikkelingsrichting, met de wijze waarop zij de landbouw beoefenen, op, volgens Van der Ploeg, meer een *entrepreneurial mode* (Van der Ploeg, 2002) die vaak losgekoppeld is van de natuur en zijn omgeving. Deze vergroening sluit dus niet aan bij hun gewenste ontwikkelingsrichting en conflicteert met hun grondhoudingen t.o.v. hun omgeving.

De verlichte heersers beroepen zich vaak op technische oplossingen en zoals door Roep et al. (2010:8) wordt aangegeven kan het ontwikkelingstraject nog steeds op grote steun rekenen vanwege het beoogde economisch perspectief en de verwachting duurzaamheidskwesties technisch op te lossen. Ook in het agrarisch middelbaar beroepsonderwijs wordt deze *modernisatie mantra* nog steeds verkondigd zoals een stagiair van het AOC op het bedrijf van Pim toevoegt: *“Ja, op school wordt je ook geleerd: alles moet groter. Dat is de praktijk, dat gaat al jaren zo”.* Hieruit blijkt een soort vanzelfsprekendheid, een veronderstelde universaliteit van dit specifieke ontwikkelingsspoor van bedrijfs- en schaalvergroting.

Boer Willem ziet hierin geen oplossing *“Ik vind de structuur van de landbouw niet goed. Wij schoppen altijd tegen de industrie aan, die boeren zitten in een keurslijf, ze worden zo opgeleid, die worden geprogrammeerd, de adviseurs ook, maar echt goed nadenken hoe dingen zijn ontstaan en met elkaar verbonden zijn dat zit er niet in”* (Boer Willem).

Van der Ploeg (2002; 2010), ziet hierin ook juist geen panacee, aangezien in zijn optiek juist de grootschalige en geïndustrialiseerde bedrijven kwetsbaarder zijn voor fluctuerende marktontwikkelingen dan kleine, boerenbedrijven (zie ook kader volgende pagina). “Het is zeer wel mogelijk dat globalisering en liberalisering resulteren in condities waaronder creatie, reproductie en verdere ontwikkeling van juist de grootschalige en geïn-

dustrialiseerde landbouwondernemingen, onmogelijk zullen blijken. Wat dat betreft kunnen globalisering en liberalisering zich zeer wel ontpoppen als een proces dat "in zijn eigen staart bijt". Ironisch genoeg zullen het juist de *peasant* bedrijven zijn, die weerstand kunnen bieden aan de veranderende en sterk verslechterende marktomstandigheden" (Van der Ploeg, 2002:2).

Van der Ploeg (2002) benoemt hier factoren zoals de relatieve autonomie, incl. het multiple gebruik van resources, die *peasant farmers* t.o.v. *entrepreneurial farmers* hebben. *Entrepreneurial farmers* zijn juist zelden autonoom en sterk marktafhankelijk; bedrijven kenmerken zich door het mobiliseren van arbeid, kapitaal, grond kennis, voer, koeien, en machinediensten. verregaande mate via allerlei commerciële en technisch-administratieve relaties.

"Together, the current difficulty of refinancing highly indebted industrial farms and the low price levels paid by food empires will set a trend that is likely to characterize the coming years. It is now the, apparently impressive, industrialised farms that are de-activating production or even going out of business: their negative cash flows (resulting from low prices and high costs, including financial duties) do not allow for any other alternative. The tendency was latent for several years. This somewhat hidden Achilles heel of industrial farming is now growing and becoming more visible as a result of economic and financial crisis. Considerable parts of the industrialised farming segment will go broke; and of those that do not, many will increasingly run counter to socio-political pressures. As a consequence more peasant-like forms of farming may well be re-activated and come to the fore. History shows that this is exactly what has happened during and after earlier agrarian crises". (van der Ploeg, 2010)

Boeren Frits en Willem behoren wellicht meer tot de *peasant farmers*. Zoals boer Frits de soms benarde positie van andere boeren overdacht: *"Als je hier in zo'n grootschalig gebied zit, dan moet je het alleen van de boerderij en de melk hebben. Als je een slechte melkprijs hebt, dan zit je fout. Maar hier, in het landschap waar wij nu zitten, daar valt meer uit te halen dan alleen de melk. Een stukje ernaast wat stabiel is. Als ik daar meer uit kan halen straks met die groene en blauwe diensten dan doe ik dat. Daarom zijn we ook mede biologisch gegaan, dat past gewoon beter bij dit landschap."* Zijn ontwikkelingspatroon is dus risicospreiding d.m.v. het gebruik maken van multiple resources en een relatieve autonomie en zelfstandigheid te hebben. Maar, zoals ook Van der Ploeg beweert, wordt dit ontwikkelingstraject door veel boeren nog steeds gezien als een achteruitgang, die wringt met hun behoefte tot vooruitgang. *"Gedurende lange tijd is het multiple gebruik van resources (een gemengd bedrijf, neveninkomsten, etc) beschouwd als de ultieme expressie van de intrinsieke 'achterlijkheid' van de boeren-reëliteit."* (Van der Ploeg, 2002:7-8)

Boeren zoals Frits en Willem steunen deze these van Van der Ploeg (2002) dat gangbare, intensieve melkveehouderijen op de langere termijn risicovoller en afhankelijker worden. Ook qua milieudruk zullen er technische oplossingen gezocht worden die in samenhang staan met de lijnen van de ontwikkelingsrichting. Een anekdote van Boer Willem: *"Provincie Overijssel heeft 24 miljoen euro beschikbaar gesteld voor luchtwassers. Ik heb duidelijk gezegd: jammer van het geld. Omdat ze helemaal niet nodig zijn. Met ons systeem, de vroetstallen, zijn die helemaal niet nodig. Maar ja, wij hebben met de vroetstal geen subsidie gehad, Mijn buurman, die eigenlijk niet hieraan voldoet, krijgt dan subsidie om zo'n luchtwasser erop te zetten. Dan denken ze: nou is het systeem weer in één keer goed. Maar dat systeem is niet goed. Je moet systeemverandering maken. Het moet van onderaf."* Boer Willem ziet dan ook niet in dat huidige opzet van maatschappelijke diensten deze systeemverandering zal doorvoeren en ziet het meer als een end-of-the-pipe oplossing, als een doekje voor het bloeden. *"Het gaat mij om het systeem. Met dit soort diensten ga je het systeem niet veranderen. Dit is een end-of-pipe oplossing. Op zich heel mooi als enkele gangbare dit zouden doen. Je hebt in NL 1000 bedrijven, die zitten onder 10.000 l/ha, die kunnen*

morgen allemaal omschakelen naar biologisch. Die kunnen direct op ons systeem over stappen. Dat kost ze niks. Ze weten het niet, want ze draaien allemaal mee in het gangbare circuitje. Die 1000 die beuren nou eigenlijk te weinig. Kringloopstelsel. Ze zitten nog zo met de oogkleppen op. Dus promotie en kennis geven. Iedereen onder de 10.000/l/ha kan meer verdienen als ie naar een ander systeem gaat.” (Boer Willem)

Een andere reden dat boeren groene en blauwe diensten niet zien zitten, is omdat deze niet in hun bedrijfsvoering passen. Volgens boer Willem zou het GLB meer kunnen sturen op systeemveranderingen waarbij de natuur weer een functie krijgen: *“De natuur moet ook een functie krijgen, naast de belevingswaarde. De natuur had vroeger ook een functie. Als de natuur een (economische) functie heeft, dan krijg je respect voor de natuur. Wil je iets in stand houden, dan moet je er voor betalen. Wil je een ras behouden, dan moet je het opeten. De mensen zien met groene diensten de echte waarde niet, want het systeem is niet verandert.” (Boer Willem)*

8.10. Andere alternatieven

Zoals al kort aangestipt in de voorafgaande stukken zien boeren, naast sommige maatschappelijke diensten, alternatieve ingangen en manieren om hun bedrijf verder te ontwikkelen richting de toekomst. Deze veelal innovatieve, technische maatregelen, die ten goede komen aan het milieu en het boerenbedrijf, staan vaker hoog op de boerenagenda en hebben meer raakvlakken met de vaak toch meer instrumentele grondhouding van de meeste boeren. Ook samenwerking met andere partijen zijn manieren waarop boeren hun positie willen versterken. Wellicht bieden deze alternatieve ingangen hen een uitgang om (deels) uit de *agricultural squeeze* te komen.

Innovatieve duurzaamheidstechnieken

Wat gelijk opviel is dat heel wat boeren enthousiast waren over **duurzame energietechnieken**. Zo benoemden heel wat boeren biovergisters en haalden voorbeelden aan zoals het halen van biodiesel uit hun restmateriaal of het gebruiken van het eindproduct als vloeibare mest (i.p.v. vloeibare kunstmest) voor op het land. Boer Hans geeft als voorwaarde wel aan dat **bio-energie** op kleine schaal uit restproducten kan worden gehaald, want *“ik zie het niet gebeuren dat ik mais ga telen voor die biovergisters. Dus ik zie wel wat hierin op kleine schaal.”* Ook het gebruik van **houtsnippers** van de houtwallen voor verwarming werd een aantal keren genoemd. Boer Joost zegt dan ook dat als je iets met het eindproduct kunt doen, zoals het vermarkten aan een zwembad of sportcentrum, de bioinstallaties rendabel worden. Subsidies op de langere termijn zijn dan niet meer nodig (je ziet weer terug komen: waarde eigen zelfstandigheid en vrijheid). Boer Willem ziet in het verbranden van houtsnippers weer de grotere verbanden en waarschuwt voor mineralenverlies: *“Hout voor verbrandingsovens wordt tegenwoordig uit het buitenland gehaald en de mineralen die overblijven (slakken) worden gebruikt in de wegenbouw of cementindustrie waardoor deze mineralen opgeslagen zitten en niet meer gebruikt kunnen worden. Mineralen zijn ook op den duur eindig net zoals olie en gas”*. Hij gebruikt de houtsnippers juist om samen met de mest een homogeen rul product op het land te krijgen, zodat alle mineralen in de kringloop blijven en er een goed organisch materiaal wordt opgebouwd. Zulke methoden behoren bij een kringlooplandbouwsysteem. Het begrip **kringloopstelsel** zorgt voor vele enthousiaste houdingen bij vele boeren. **Mestafscheiding** is bijv. een hot issue. Veel melkveebedrijven moeten hun mest afvoeren in het kader van de mestwetgeving om o.a. een fosfaatoverschot te beperken. Meestal kunnen de boeren niet genoeg uit met hun eigen dosis toegestane mest en moeten ze weer stikstofrijke kunstmest aankopen. Bij mestscheiding wordt een dikke, fosfaatrijke fractie en een dunne, stikstofrijke fractie gemaakt (Everts et al., 2010). Hierdoor kan een beperkte hoeveelheid dikke fractie, met veel overtollige fosfaat en stikstof worden afgevoerd. De dunne fractie die dan overblijft bevat veel stikstof,

die nuttig en vruchtbaar is voor de landbouwproductie. Met deze techniek valt dus externe toevoer van kunstmest te besparen op het eigen bedrijf wat dus financieel interessant is. Een ander innovatieve aanpak die kan rekenen op veel steun bij de boeren is die van het **voerspoor** (uitgelegd in H 5.2.2).

Boeren die vastzitten in een bepaalde fixatie (Werkdam en Termeer, 2007) kunnen door deze opties andere mogelijkheden gaan zien. Een anekdote uit mijn eigen veldwerk periode: "Ik bevond mij in maart 2011 tijdens de werkbijeenkomst van de mixlandschappen met een clubje heren, waaronder een viertal boeren, allemaal melkveehouders, in een discussie over de ontwikkelingen in het landschap en hoe boeren daarop strategisch kunnen inspelen. Doel was om kennis te vergaren van bedrijfsstrategieën die zich succesvol konden ontwikkelen in kleinschalige mixlandschappen. Constructieve bijdrages hiervoor waren dus essentieel en ook van te voren gevraagd aan de deelnemers. Er zat een boer bij die werkbijeenkomst die gefixeerd was op de problemen rondom Natura 2000 en de belemmeringen daarvan op de landbouwontwikkeling. Hij vond dat "*N2000 een grote klinkklare grote onzin is*". Deze man kon niet uit dit vicieuze redeneercirkeltje komen om constructief een bijdrage te leveren aan het debat en te kijken naar zijn eigen rol en mogelijkheden van zijn bedrijfsvoering. Totdat ik vroeg of hij geen manieren zag om deze problemen te verzachten of de eisen van N2000 (verlaging van ammoniakemissies) te integreren in zijn eigen bedrijfsvoering. Toen ik daarbij het voerspoor en de mestverwerking benoemde als mogelijke voorbeelden, veroorzaakte dat gelijk een omslagpunt in zijn hele houding, hij werd enthousiast, leunde naar voren en zei: "*Ja, daar moeten we met zijn allen naar toe, kringloop, dat is een heel goed streven*"."

Een andere boer opperde ook dat het GLB **hoge levensproductie** per koe zou kunnen stimuleren. Het gaat hier dus om de waarde **dierenwelzijn**. Zo zegt hij: "*Bij sommige mensen gaan koeien maar 3 jaar mee, bij een aantal gaan ze 6 jaar mee. Dus als je als boer er voor kunt zorgen dat die koe een goed leven heeft, beweiden, stal goed voor de koe op orde hebben, zodat die koe oud kan worden en een goed leven heeft. Ik ken iemand die zegt van: er was een koe ziek, toen moest de veearts komen en zegt ie: geef hem maar een spuitje, spuit hem maar dood. Zo ga je niet met dieren om. Ik kan me ook niet voorstellen dat de consument dat wil. Bij mij als een koe ziek is, dan gaat ie mooi in het strohok. Dus een hoge levensproductie per koe, dat zou wel beloond mogen worden*". Dit zijn, zoals Van der Ploeg (2002) beargumenteert, gevolgen van hoe de landbouw door de tweede helft van de vorige eeuw heen is 'gemaakt' en gemodelleerd. Dieren zijn hierin 'wegwerpproducten' geworden. (Van der Ploeg, 2002:4)¹⁴

Andere onderwerpen die genoemd werden om het dierenwelzijn te verbeteren waren de **innovatieve compoststallen**. Dit is een innovatieve ontwikkeling in de melkveehouderij waar enkelen momenteel, via o.a. POP-geld, mee pionieren. Er wordt gekeken of de

¹⁴ Eén van de 'zwarte gaten' die gecreëerd is in en door de moderne landbouwwetenschappen, betreft de aard en dynamiek van het boerenbedrijf (van, met andere woorden, de *peasant economy*). De specifieke wijze waarop boeren de landbouwbeoefening organiseren en ontwikkelen wordt niet (meer) begrepen. De hedendaagse landbouw en de hedendaagse boer worden begrepen alsof het gaat om "*textbook applications*", alsof landbouw en het handelen van boeren een directe expressie zijn van principes die in het leerstuk van de Homo Economicus liggen besloten. Weliswaar constateert men keer op keer 'afwijkingen' (voorbeelden van 'irrationeel gedrag' en van 'markt distorties'), maar die worden begrepen als, in essentie, *corrigeerbaar*. Daarmee heeft de landbouwwetenschap een "virtuele boer" gecreëerd: een agrarisch ondernemer die opereert volgens de "logica van de markt" (van der Ploeg, 2003). Het daarmee corresponderende beeld laat zich op meerdere niveaus uittekenen. Voor het boerenbedrijf bijvoorbeeld houdt het in dat: a) het gaat om ondernemingen in de theoretische zin van het woord: ze zijn geheel en al in de markten geïntegreerd, de mate van commoditisering (of incorporatie in de markten) is extreem hoog en wordt als positief element gewaardeerd; b) deze ondernemingen worden vervolgens gemanaged als betrof het een willekeurige onderneming; allerlei 'klassieke' bakens zoals de familie en de daarin geldende verhoudingen (onder meer beschreven door Chayanov, 1966), de lokale cultuur (zoals beschreven door onder meer Hofstee, 1985), etc., zijn irrelevant geworden c) omdat deze ondernemingen geheel en al worden geregeerd door de zoektocht naar de maximale rentabiliteit gaat het, bijna per definitie, om sterk gespecialiseerde ondernemingen; d) en omdat het bedrijven zijn, waarop de ondernemer zich verweekt waant in een slag om de toekomst (door onderlinge concurrentie zal de boerenstand met een steeds sneller ritme worden gehalveerd, zo niet gedecimeerd), kenmerken deze bedrijven zich door een voortdurende, steeds meer geaccelereerde expansie. Een versnelde schaalvergroting is een eerste levensvoorwaarde geworden. Hoe verleidelijk dit misschien ook moge wezen, men kan niet simpelweg zeggen dat het geschetste model één grote vergissing is. Integendeel, het punt is juist dat dit model in de tweede helft van de vorige eeuw *in toenemende mate 'waar' is gemaakt*. De agrarische sector is ten dele geremodelleerd juist naar dit beeld toe. (Van der Ploeg, 2002:2)

compoststal klauwgezondheid en gewrichtsproblemen bij koeien kan verbeteren. Het streven van deze nieuwe opzet met een compoststal is:

- maximaal koecomfort
- minimale bouwkosten
- maximale ventilatiemogelijkheden
- energieneutraal
- tot waarde brengen van de mest

Figure 48 Voorbeeld van een compoststal waar duidelijk het verschil in bodemkwaliteit te zien is: links de bodem voor het spitten, rechts erna (Bron: De Boerderij)

De melkveehouders met een compoststal roemen de rust in de stal en het excellente koecomfort. Ze praten allemaal over minder klauwproblemen en een lager vervangingspercentage. De koeien vallen minder snel uit vanwege gezondheidsproblemen. Voor een goede compostering is het wel nodig dat het ligbed tot een diepte van 20 a 25 cm twee keer per dag omgezet wordt. Hierdoor kan er zuurstof bij die de compostering in gang zet. De compost, van hoogwaardige kwaliteit, hoeft maar 1 keer per jaar uitgereden te worden.¹⁵ Innovatief ondernemerschap wordt door de LTO beloond met de innovatieprijs. De innovatieprijs van 2010 ging weg naar Boer Havermans die een duurzame vrijloopstal (type compoststal) heeft ontwikkeld in samenwerking met glastuinders en anderen. De stal is vrij open door het glasdak uit de kassentechniek. De stal is vrij open, zodat deze vanuit het landschap vrij toegankelijk is naar de burger toe. Koeien voelen zich goed en kunnen hun natuurlijk gedrag uitoefenen en ze hebben ruimte om te bewegen.¹⁶ Enkele boeren vragen zich nog wel af hoe dat dan zit met de ammoniakuitstoot. Volgens boer Peters, een andere pionier, hebben wetenschappers nauwelijks ammoniakemissies

¹⁵ <http://www.verantwoordeveehouderij.nl/producten/Netwerken2007/01/Vloerbedekking.pdf>

¹⁶ <http://www.boerderij.nl/10114030/Rundveehouderij/foto-rundveehouderij/Havermans-experimenteert-met-compost.htm>

gemeten. Waar de compostering minder goed van start is gegaan, zoals bij het voerhek, werden wel wat emissies gemeten¹⁷.

Andere innovatieve technieken om het **bodemleven** goed in stand te houden, werden ook door redelijk wat boeren genoemd al verduurzaming van hun landbouwpraktijk. Voorbeelden zijn **GPS precisiebesturing** of **met lage drukbanden** het land op, zodat de grond minder snel dichtgedrukt wordt. Veel boeren zijn voorstander dat dit type werkzaamheden vanuit het GLB gestimuleerd zou worden.

Samenwerking met andere partijen

De alternatieven die tot nu toe zijn genoemd, zijn veelal van technische en innovatieve aard. Meer van sociale aard is de samenwerking met natuurorganisaties of terreinbeheerders, waar boeren ook wel wat in zien: “BBL grond, daarvoor heb ik me wel ingeschreven dit jaar, maar daar weet ik nog niet de toekenning van. Die grond, die heb je er mooi bij.” (Boer Joost) Beheer door natuurorganisaties kost de maatschappij in hun optiek alleen maar geld. “Ik denk dat boer baas in eigen gebied is dan alleen maar Landschap Overijssel of Natuurmonumenten. Ten eerste kosten zij ontzettend veel geld, eerst voor de aankoop en het hele onderhoud. In wezen kan een boer die percelen goedkoper bewerken en gedeeltelijk gebruiken puur voor zijn bedrijf, dan kan het vee erop of het hooi er van afhalen. Toekomst gericht zal dat beter zijn voor de boeren, het milieu en voor de overheid uit financieel oogpunt. Zo moet je toch proberen die leefbaarheid van het platteland te houden”. (Boer Bas).

Vanuit het agrarische perspectief kunnen zij veel efficiënter met dit soort gronden omgaan omdat het in hun optiek dan nog wat opbrengt. Vanuit de werkbijeenkomst mix-landschappen kwam naar voren dat agrariërs best bereid zijn om de samenwerking op te zoeken met natuurorganisaties en daarbij rekening willen houden met het behalen van de natuurdoelen van de natuurorganisaties. Als er weinig mogelijkheid is dat het niet veel op kan brengen (door de verschillende eisen op natuurgebied) dan zijn boeren geïnteresseerd om beheer uit te oefenen tegen een vergoeding/betaling. Het interessante is dat dit alternatief niet gaat over hun eigen land, maar land dat in eigendom is van een terreinbeheerder zoals Natuurmonumenten of Staatsbosbeheer. Blijkbaar zijn boeren wel eerder bereid om diensten op het gebied van natuur en landschap te doen als dat op andermans land is, waar zij dan ook nog inkomsten van kunnen halen door begrazing of maaien.

Aangezien vooral de grondschaarste, door de kleinschaligheid in NOT, een belangrijke factor speelt, bleek onderlinge ruilverkaveling onder boeren ook een sterke actuele en voortgaande ontwikkeling. Voor veel boeren bleek dit bij uitstek een goede ontwikkeling te zijn geweest om hun bedrijfsoppervlakte op te kunnen schalen. Boeren willen toch graag een voldoende grote huiskavel realiseren, omdat grond dicht bij huis efficiënter bewerkt kan worden en de kosten dus naar beneden gaan en meer grond aan de stal, betekent ook dat weidegang met een groeiende koppel koeien makkelijker uitvoerbaar wordt. Verbetering van de landbouwstructuur d.m.v. onderlinge ruilverkaveling, wordt door veel boeren gezien als een goede optie om hun bedrijf op te schalen en dus voort te blijven bestaan en daardoor de negatieve werking van de verlaging van de inkomenssteun te vermijden.

Uit het bovenstaande valt te concluderen, dat boeren zeker zoekende zijn en dat de agrarische sector volop in beweging is. De meeste boeren willen zich vooral actief inzetten op duurzame ontwikkelingen die direct te maken hebben met hun landbouwproductie en overeenkomen met hun ontwikkelingsrichting. In hun optiek kunnen zij op die manier een grotere maatschappelijke bijdrage leveren dan groene en blauwe diensten op het ge-

¹⁷ (<http://www.ophetland.tv/11797976/>)

bied van natuur & landschap op hun eigen land. Dat geldt voor zowel veel boeren in als buiten NOT. De partners en participanten van dit onderzoek zien zeker ook iets in innovatieve duurzaamheidstechnieken, aangezien deze ook samenvallen met hun bedrijfsontwikkeling, maar rekenen daarbij ook diensten op het gebied van natuur en landschap. Duurzame energie, gezonde koeien, kringloop (mestverwerking, voerspoor), samenwerking met terreinbeheerders, zijn allemaal dingen waar deze boeren zich al op richten.

In het algemeen, zie je dus dat er een tendens/beweging ontstaat bij de boerenstand die aan het zoeken is om aan de limiet van de schaalvergroting te ontkomen. Boeren zoeken meer autonomie door zich te richten op eigen mest, compoststal en bodemstructuur, waardoor ze minder marktafhankelijk worden. Dit komt overeen met wat Van der Ploeg (2010) zegt over de *'repeasantization of farming'*; namelijk dat grote industriële agrarische bedrijven minder weerstand zullen hebben tegen de verslechterde markt en financiële omstandigheden, waardoor er weer meer *"peasant-like forms of farming may well be re-activated and come to the fore"* (Van der Ploeg, 2010:105). Je ziet inderdaad dat boeren zoekende zijn om meer weerstand in hun bedrijfsvoering te krijgen d.m.v. verschillende duurzaamheidsstappen.

8.11 Welke richting op met het GLB?

Na al het volgende besproken te hebben, welke kant vinden boeren dat het GLB op moet? Ondanks dat boeren het liefst de kosten doorgerekend zien in hun product, zeggen ze dat een GLB wel nodig is *"om de landbouw een bepaalde duurzame richting op te sturen"* (boer Piet). Vooral als het gaat om grote investeringen die boeren zullen moeten maken. Bijv. het vergroten van de boxen voor het dierenwelzijn van de koe: *"daar moet je in investeren en daar moet een vergoeding tegenover staan. dat is gewoon reëel."* (boer Piet)

Ook de voedselzekerheid en veiligheid vinden boeren nog steeds een heel belangrijk thema dat centraal moet blijven staan in het GLB. Zo pleit boer Piet: *"De insteek is dat het een inkomstenstoeslag is, ter ondersteuning van de melkprijs. Dan kun je wel allerlei mooie dingen bedenken om dat geld te krijgen, maar je moet gewoon melk kunnen produceren. Ook voor de voedselzekerheid of voedselveiligheid. Daar moet ook ergens een link naar liggen. Dus meer de verduurzaming van de melkproductie. Bijv. om de kwaliteit van de melk naar een hoger peil te halen om een nieuwe markt aan te kunnen boren. Dierenwelzijn mag daar ook bij, maar die mogen niet leidend zijn"*.

Verduurzaming van de landbouw via innovaties en een link naar voedselzekerheid en -veiligheid moet in de optiek van boeren dus een centrale plaats innemen in het GLB. Maar, zoals boer Joost ook aangeeft, is dat niet alleen de verantwoordelijkheid van het GLB en de overheid, maar ook van de boeren zelf: *"Ja, het GLB heeft daar zeker een rol bij, maar het is ook wel een beetje de verantwoordelijkheid van de sector zelf. Je moet er van uitgaan dat iedereen veilig voedsel produceert. Maar iedereen vindt natuurlijk dat hij veilig voedsel produceert. De melkfabrieken controleren op kwaliteit. Je hebt keurmerken. Alle gegevens met de dierenarts, sterfte, melkcontrole worden gekoppeld aan de melkfabriek als ik ze vrijwillig inlever, dan hoef ik maar 1x per jaar een periodieke bedrijfsbegeleiding te hebben. Anders wel 4 x per jaar. Maar ik doe elke maand bedrijfsbegeleiding, zodat je weet welke koe tochtig is, etc. Anders loop je achter de feiten aan"*. (Boer Joost). Een boer heeft dus bepaalde keuzes en daarin heeft hij ook zijn eigen verantwoordelijkheid. Boer Joost doet bijv. elke maand aan bedrijfsbegeleiding, terwijl hij dat in principe maar één keer per jaar zou hoeven doen.

GLB-geld uit de 1e pijler moet vooral naar agrarische bedrijven blijven gaan: *"Voor de leefbaarheid van het platteland moeten we de bedrijven wel agrarisch houden. Er moet gewoon omzet*

gemaakt worden, wil je het leefbaar houden. Ik ben bang als er te weinig activiteit is, er te weinig omzetting gemaakt wordt op het platteland en je hier Groningse of Franse toestanden krijgt". (Boer Fred)

Aan de andere kant zijn er ook boeren, zoals boer Willem en boer Frits, die naast voedselveiligheid-zekerheid en duurzaamheid, ook plek voor boeren in het GLB zien die meer aandacht geven aan natuurwaarden in hun landbouwproductie. Dan hebben ze het niet perse over de natuurdoelen van natuurorganisaties alsof de natuur van hun landbouwpraktijk gescheiden is, maar als geïntegreerd zijnde, een vorm van coproductie.

Een GLB dat zich dan ook toespits op systeemverandering richting bepaalde vormen van coproductie zou in hun optiek ook gestimuleerd kunnen worden. Dan, zo volgt hun redenering, worden bepaalde natuurdiensten gezien als een voordeel i.p.v. als een nadeel: *"De gangbare boer is door de industrie gekomen. Daar is de hele switch mee gekomen, die moet je langzaam weer terug draaien. Dat hoeft niet in heel NL, maar in gebieden. Wat wij al doen hier aan vogelbeheer, dan ben je toch al cruciaal hier. Als wij hier weg zijn, dan stort de hele vogelpopulatie in. Daar de nadruk opleggen, op samenwerking, sturen op systeem, integrale systemen. Waar dit (bot. grasrand) eigenlijk een voordeel wordt, dan zien als een nadeel, dus past binnen systeem."* (Boer Willem)

Het GLB zou ook kunnen stimuleren dat boeren meer plaats krijgen in het beheren van natuur of via agrarisch natuurbeheer. Of dat kan via een samenwerkingsverband tussen natuurorganisaties en boeren of via overheid en boeren is een andere discussie. Waar het hier om gaat is dat er ruimte ontstaat in het vraagstuk: hoe om te gaan met bepaalde gebieden die een hoge natuurlijke waarde hebben? Boeren hebben aangegeven daar best voor in te zijn en ook rekening te houden met bepaalde natuurdoelen. *"Ik denk dat boer baas in eigen gebied is dan alleen maar Landschap Overijssel of Natuurmonumenten. Ten eerste kosten zij ontzettend veel geld, eerst voor de aankoop en het hele onderhoud. In wezen kan een boer die percelen goedkoper bewerken en gedeeltelijk gebruiken puur voor zijn bedrijf, dan kan het vee erop of het hooi er van afhalen. Toekomst gericht zal dat beter zijn voor de boeren, het milieu en voor de overheid uit financieel oogpunt. Zo moet je toch proberen die leefbaarheid van het platteland te houden"*. (Boer Bas).

Qua algehele organisatie wordt door de meeste boeren regionale samenwerkingsverbanden en korte lijntjes geprefereerd: *"Via de gemeente bevalt goed. Korte lijntjes, met de streek en met de mensen. Die voelen het beste aan wat er speelt in het gebied"* (Boer Jan, Hardenberg) Het gaat hier dus om maatwerk in gebied. Het GLB zou dus algemene kaders kunnen opstellen, wat per gemeente, in overleg met de provincie, ingevuld kan worden.

8.12. Toekomststrategie

De meningen van boeren over de richting van het GLB is bekend. Maar hoe gaan zij hun bedrijf op het beoogde beleidsplan aanpassen? Wat is hun strategie voor de toekomst? Op het einde van elk interview vroeg ik uiteindelijk expliciet naar de visie van boeren over de toekomst van hun bedrijf met inachtneming van ontwikkelingen rondom het GLB en het melkquotum. Veel boeren gaven aan op dezelfde wijze door te blijven boeren zoals de volgende uitspraken illustreren:

"Ik denk dat ik zoals ik nou boer, op deze manier doorga. Ik wil eigenlijk niet aan personeel beginnen, en dan zit ik nou op mijn maximum. Een gezinsbedrijf heeft zijn voordelen, maar als je met personeel begint, dan moet je echt alles economisch aanpakken. Ik denk dat ik op deze manier net zo veel inkomsten maak als een boer die het groter aanpakt. Die heeft veel meer kosten zoals personeel. En ik behoud mijn vrijheid" (Boer Pim)

“Voorlopig gaan we zo verder. Zolang ik nog kan, dan werk ik hier thuis. Een langzame groei. Het melkquotum gaat er af straks. Nu hebben we 70 koeien, straks 100 koeien met jongvee erbij. Daarmee moet het lukken, niet echt hard groeien, dat verwacht ik niet”. (Boer Vincent)

“Ik heb wel vertrouwen in de toekomst. Als je een beetje meegroeit met het gemiddelde dan komt het wel goed.” (Boer Gert).

Andere boeren zullen zich nog meer op een hogere productie gaan toelagen, waarvoor zij de juiste ontwikkelingsmogelijkheden voor willen:

“De subsidies die zullen lager worden denk ik. Het GLB dat verandert en er zal een afbouw in de subsidie komen. Maar we hebben het wel zien aankomen en hebben toch de nadruk gelegd op het produceren i.p.v. het onderhouden. Onderhouden moet je ook wel, anders heb je er zelf ook weer last van. Dus moeten we ons bedrijf kunnen ontwikkelen. Dus moet er toch meer uit de massa komen.” (Boer Gijs)

Veel boeren gaan er dus van uit dat ze het goed redden met eenzelfde wijze van boeren, met een langzame groei door de productie op te voeren d.m.v. meer koeien of meer productie/koe. Zij zullen niet veel van hun ontwikkelingsrichting afwijken, omdat op een andere manier hun bedrijf ordenen niet overeen komt met de door hun gehanteerde calculus (strategie van boeren).

Maar de vraag die daarbij opkomt is: redt je het om in de veranderende omstandigheden op dezelfde manier door te blijven boeren? Boeren zitten door allerlei omstandigheden in een ‘*agricultural squeeze*’. Van der Ploeg bezocht zo in 2000 agrarische bedrijven in Italië die hij in 1980 al had onderzocht. Bedrijven met een calculi gericht op uitbreiding, productie opvoer, artificialisatie, externalisatie, etc., waren tot zijn verbazing niet doorgegroeid ook al lag dit in het verlengde van hun gehanteerde calculi. Wat hij, zoals hij zelf aangeeft, over het hoofd had gezien was dat de “*reproductie en ontwikkeling van de wijze waarop ondernemers de landbouw beoefenen specifieke omstandigheden vereist. Omstandigheden die haaks staan op liberalisering, globalisering en hun effecten*” (Van der Ploeg, 2002 :10). Wat dit verhaal duidelijk wilt maken is dat ook al kun je als boer wel een gewenste bedrijfsontwikkeling voor ogen hebben, als de externe omstandigheden er niet naar zijn, dan zal de ontwikkeling belemmerd worden. Boeren zijn dus wel op zoek om bepaalde duurzaamheidstechnieken in hun bedrijfsvoering te integreren om bijv. toe te kunnen met eigen energie en mest waardoor ze meer zelfstandigheid en autonomie creëren. De wijze van boeren verandert daardoor niet perse, omdat de technieken die geïntegreerd worden goed passen bij hun ontwikkelingspatroon en bij de grondhouding. Sommige boeren voorzien dat door de verlaging van de inkomenssteun toch wel een efficiëntieslag nodig is:

“We gaan toch proberen efficiënter de stal vol te melken.” (Boer Fred)

“Op een of andere manier moet je straks je percelen beter benutten, de omvang vergroten, anders zou ik het ook niet weten. Met betere benutting van de percelen, bedoel ik meer productie van percelen door betere bewerking” (Boer Jan, Hardenberg).

Het is dus niet dat boeren stil zullen blijven staan; het maken van efficiëntieslagen en productieslagen hoort bij het ontwikkelingspatroon van de verlichte heersers en rentmeesters gericht op specialisatie en economische vooruitgang, alleen dan wel binnen de perken van het gezinsbedrijf. In dat opzicht zien boeren zoals al naar voren kwam bij de *agricultural squeeze* de toekomst toch wat zorgelijk tegenmoet, aangezien ze voorzien dat ze, als ze in dezelfde ontwikkelingsrichting door blijven boeren, meer arbeid zullen moeten leveren voor minder inkomsten: “*Het wordt moeilijker. Ik ben niet zo een pessimist dat alles*

niet meer mogelijk is. Toen ik begon als boer, was het ook niet makkelijk. Maar nu moet je er wel met 100% zo niet 120% bij betrokken zijn, bij zo'n bedrijf. Je moet wel actiever zijn om hetzelfde inkomen te halen. De bedrijfsresultaten moeten optimaal zijn. (Boer Kees)

Boeren geven aan in een 'agricultural squeeze' te zitten, en dat uitbreiding erg lastig zal worden vanwege meerdere factoren. Toch zeggen ze wel op dezelfde manier door te willen blijven boeren. Is dit eerder een wens of praktische realiteit? Volgens de gebiedsmakelaar P. ten Velde hebben boeren in Twente door de jaren heen voorzichtig geboerd en zijn vele boeren in deze regio redelijk afwachtend en gelaten.

P: *"Dat ligt ook wel een beetje in de aard van de Tukker. Men wacht vaak af en is wat gelaten. Ik denk dat men door de jaren heen hier voorzichtig geboerd heeft en nog wat reserves over heeft. Maar ik denk dat de buitenkant er een stuk florissanter uitziet dan de harde cijfers van de bedrijfsvoering".*

E: *Ja, ik heb het idee dat de boeren die ik ben tegengekomen, groene diensten meer zien als beleving en dat zij zich meer willen focussen op productie, innovatie en duurzaamheidsaspecten. Wat is jouw ervaring daarin?*

P: *Ja, dat is dicht bij hun deur en dat is geen natuur, dus dat is altijd goed. Maar als je even doorvraagt: hoe zie je het dat? Wat levert je het op? Welke gedachten heb je daar bij? Dan weten ze het niet en daar zijn ze ook niet actief mee bezig. Dus naar mijn idee is dat een beetje verschuilen achter.*

E: *Maar op zich moet het in hun ogen ook passen in hun bedrijfsvoering?*

P: *Dat op voorhand, en daar willen ze ook het snelste in mee. Als ze echt verregaande maatregelen moeten treffen, ook nog zichtbaar aan de buitenkant en een stukje natuur dat je moet doen met bijv. een aanleg, dan krijg je de mensen niet mee. Als je dus een groene diensten contract hebt, met bestaande elementen, dan kan je vanuit die positie doorgaan. Het is een springplank naar meer.*

E: *Dus dit ziet u ook als een manier om processen en de mentaliteit van mensen te veranderen?*

P: *Ja, we hebben de laatste jaren wel grote slagen gemaakt. De mentaliteit is echt wel veranderd. Maar het is vooral die gelatenheid onder boeren die me een beetje zorgen maakt. Je moet wel begrijpen dat na de laatste superheffing...tja, het is slag om slag he...iedere keer is het minder, en nooit een plus. Dus men denkt: nou ja, dat is al de zoveelste maatregelen, laat maar gaan..We kennen wel tegenslagen en hebben dat overleefd, deze zullen we ook wel overleven. Zo ziet men dat toch wel een beetje. Maar eigenlijk zullen er veel omvallen".*

Vanuit de beleving van boeren zullen ze deze GLB-wijziging dus wel overleven en het redden. Of dit ook zo zal uitpakken is een tweede vraag. Aan de andere kant bracht dhr. Strootman van Bilanx ander licht op de zaak. Hij vertelde dat als je bekijkt wat het relatieve aandeel van de huidige inkomenssteun is in de productieomzet dat dat maar 3 cent/liter is. De melkveehouderij heeft door de afgelopen jaren hevige markt- en prijsfluctuaties gekend met verschillen van soms wel 10 cent/liter. Boeren maken zich daar eerder druk om, en focussen daarom dus meer op de productie dan dat ze zich zorgen maken om hun GLB-aandeel, want dat verlies kunnen ze dan wel opvangen door meer te produceren. Aan de andere kant was dit stukje jarenlang een stabiele inkomensstroom waar boeren in tijden van lage melkprijzen veel aan hebben, zoals aangegeven door Jan uit Hardenberg: *"Als ik eerlijk ben, dan hebben we afgelopen jaar wel het slechtste jaar gehad. Zo iets van €45.000 met zijn tweeën en daar zat die subsidie van €30.000 bij in. Dus als we die niet hadden gehad, dan hadden we het afgelopen jaar maar €15.000 winst gehad. Dat is net het jaar geweest waar*

die melkprijs zo laag was, €0.28/l en nu zitten we weer op 0.35, dus nou hoor je de boeren niet klagen.”

Boeren die deze klap van de verlaging van de inkomenssteun dus niet makkelijk kunnen opvangen zullen gaan proberen meer te verdienen met de productie via allerlei investeringen in innovatieve en duurzame technieken. Bij verduurzaming zou het GLB een stimulerende rol kunnen spelen. Het opvoeren van de productie zal eerder plaatsvinden via het houden van meer dieren. Dit brengt een spanningsveld naar voren tussen de wens van agrariërs en burgers om koeien in de wei te hebben en praktische belemmeringen.

Door deze praktische belemmeringen en de ontwikkelingsrichting en calculus zullen boeren nog intensiever worden en de koeien jaarrond op stal laten staan. Wat Van der Ploeg (2010) aangeeft is dat grote, geïndustrialiseerde bedrijven eerder op de kop gaan door hun sterkere marktafhankelijkheid en de effecten van liberalisering. Als dat niet gebeurt omwille van die redenen dan zullen ze dat wel doen door de oplopende sociale pressie, e.g. denk aan de nu al lopende discussie van megastallen.

Boeren die meer een grondhouding van participant/partners zijn passen andere strategieën toe voor hun bedrijfsontwikkeling. Daarbij horen ook de meeste maatschappelijke waardevolle diensten van spoor twee uit de HKS. Andere strategieën die sommige boeren meer zullen toepassen is de samenwerking opzoeken met anderen. Deze strategie kwam bij Boer Willem kwam toch het meest expliciets naar voren: *“Vogelbeheer, stichting, Vitaal Platteland, landschapselementen. We zijn bezig om deze twee in elkaar laten overlopen, dus krijg een soort van agrarische natuurverenging. Dus regionaal oppakken. Want die AV zit hier niet. Dan krijg je de gemeentes ook mee. Hardenberg en Twenterand enthousiast: regionale samenwerking en systeemverandering qua geldstromen dan kun je daar in sturen. Dat is onze insteek een beetje. D.m.v. samenwerking”*. (Boer Willem) Dus door middel van samenwerking en het opzetten van regionale verbanden streven ze naar het creëren van een sterkere positie en daarmee al doende te kunnen sturen in de GLB gelden. Dit is wat je nu ook al ziet in gebieden zoals Winterswijk¹⁸ en Laag Holland¹⁹, maar (nog) niet in NOT.

¹⁸ Geerts, R.H.E.M., Korevaar, H., Oosterbaan, A., Vorage, R., 2008 *Boeren met Landschap en Natuur, een beloningsstelsel voor beheer en landschap in Nationaal Landschap Winsterwijk*, Wageningen Universiteit, Plant Research International

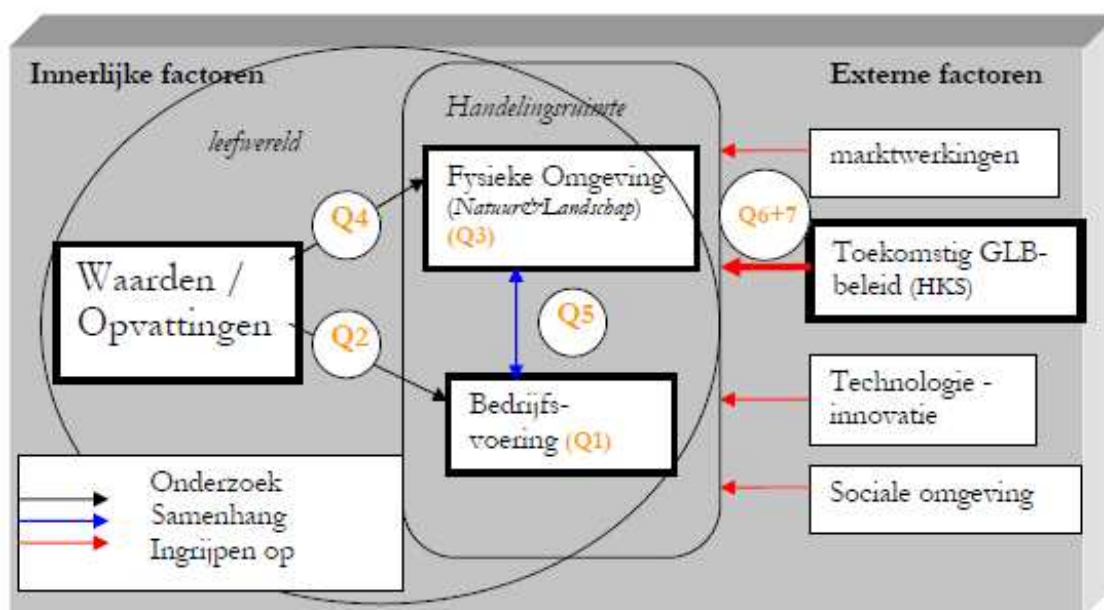
¹⁹ Terwan, P., *Nieuwe Kansen voor Laag Holland onder het toekomstig landbouwbeleid*, Water, Land & Dijken – Vereniging voor agrarisch natuur- en landschapbeheer.

H9. Conclusie

Dit onderzoek begon met de hoofdvraag: ‘Hoe kijken boeren tegen de beleidswijziging van het GLB, zoals voorgesteld in de HKS aan en specifiek tegen de betaling voor Maatschappelijk Waardevolle Diensten en hoe verwachten zij daarop in te spelen in hun bedrijfsvoering?’ Om hier meer inzicht in te krijgen zijn een viertal relaties in dit onderzoek onderzocht:

1. De waarden van boeren t.a.v. natuur en landschap en omgang met het land (grondhoudingen H6 – Q3 en Q4)
2. De visies en opvattingen van boeren t.a.v. hun bedrijfsvoering & - ontwikkeling en het gerelateerde landgebruik (ontwikkelingsrichtingen H5 – Q1 en Q2)
3. De bereidheid van boeren om MWD uit te voeren (waardering MWD H7 – Q5)
4. De toekomstperspectieven van boeren over de GLB hervorming en andere toekomstige factoren die meespelen in de besluitvorming van boeren (H8 – Q6 en Q7)

Deze relaties zijn eerder gepresenteerd in het onderzoeksschema in H1:

De onderzochte waardeperspectieven & grondhoudingen (relatie 1) en ontwikkelingspatronen in de bedrijfsvoering (relatie 2) hebben een wisselwerking op elkaar en beïnvloeden samen de handelingsperspectieven van boeren t.o.v. de hervormingen van het GLB (relatie 3 en 4).

In deze wisselwerking tussen de relaties zijn twee uiteenlopende basispatronen te duiden die de handelingsperspectieven van boeren sturen; respectievelijk de productiegerichte en omgevingsgerichte boeren (zie fig.49). Deze patronen komen terug in de besluitvorming van boeren om wel of geen maatschappelijke waardevolle diensten uit te voeren en welke afwegingen boeren voor de toekomst in het kader van de GLB-hervorming maken. Dit hoofdstuk zal ingaan hoe deze verbanden zich tot deze relaties verhouden.

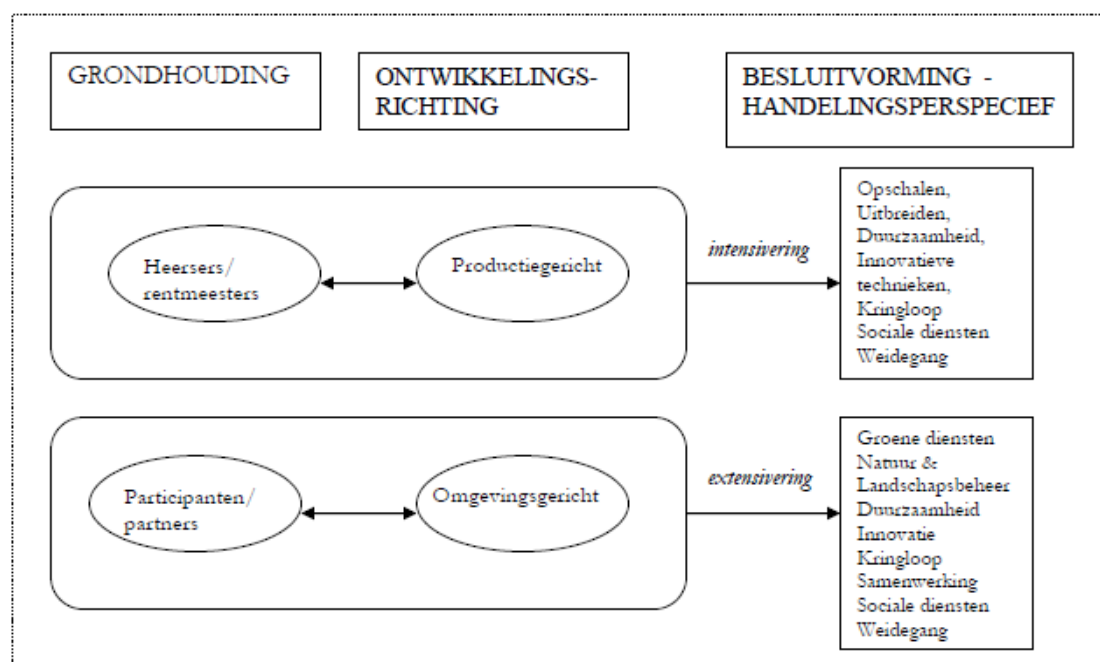

Figure 49 De samenhang tussen de twee uiteenlopende grondhoudingen en ontwikkelingsrichtingen die de besluitvorming en handelingsperspectieven aansturen

Fig. 49 laat zien dat de samenhang en wisselwerking tussen de uiteenlopende grondhoudingen en ontwikkelingsrichtingen – die deel uitmaken van een continue afstemmingsproces - de handelingsperspectieven en de besluitvorming omtrent strategische afwegingen van boeren sturen.

Zo komen de grondhouding van de heersers/rentmeesters en hun productiegerichtheid samen en resulteren in andere strategische keuzes die zich uiten in een bepaalde intensivering van de landbouwproductie.

De participanten en partners gaan samen met een omgevingsgerichte ontwikkelingsrichting die zich uit in strategische keuzes omtrent natuur en landschap, wat leidt tot een bepaalde mate van extensivering.

De samenhang tussen beide grondhoudingen & ontwikkelingsperspectieven – kortweg: de gepresenteerde portretten – en handelingsperspectieven & besluitvorming zijn uitvoering beschreven in de hoofdstukken 5, 6 en 7. Hiermee zijn dan ook een groot deel van de deelvragen beantwoord. Hoofdstuk 8 behandelt de laatste twee deelvragen en beschrijft de relatie tussen de handelingsperspectieven en de beoogde GLB hervorming en andere sturende, externe factoren. In deze conclusie zal de focus vooral liggen op de samenhang tussen de verschillende aspecten en daarmee trachten de hoofdvraag te beantwoorden.

De vier relaties zijn onderzocht door de verhalen van boeren centraal te stellen. In dat opzicht zijn het interpretaties van de werkelijkheid, maar – en dat is betekenisvol voor dit onderzoek – het zijn interpretaties van hún werkelijkheid die hun toekomstige handelingen vorm geven. Deze interpretaties beïnvloeden de toekomstige handelingen in het kader van het GLB.

Uit dit onderzoek kwam naar voren dat productiegerichte boeren andere strategische keuzes maken in hun bedrijfsontwikkeling en omgang met het landschap dan de omgevingsgerichte boeren. Zodoende door meer inzicht in deze relaties te verkrijgen d.m.v. een actorperspectief, is ook een duidelijker beeld verkregen hoe boeren zullen reageren en handelen op de beoogde plannen van de HKS of op een eenzelfde beleidsopzet.

9.1. Waarden t.a.v. natuur en landschap

In de HKS heeft het innovatieve en liberale discours (zie sectie 1.2.2.) de overhand en staan bepaalde waarden over landschap en natuur centraal die als maatschappelijk waardevol worden beschouwd. Een belangrijk vraagstuk aan het begin van dit onderzoek was of deze waarden overeenkomen met die van de boeren om zo meer inzicht te verkrijgen in welke ruimte er bestaat om een goede afstemming tussen beleid en praktijk te krijgen.

Met behulp van de grondhoudingentheorie en de arrangemententheorie zijn de diverse waardeperspectieven van de boeren t.o.v. natuur en landschap in beeld gebracht die bepalend zijn voor hoe ze met natuur en het landschap omgaan. Uit mijn onderzoek kwamen twee duidelijke verschillen onder de boeren naar voren: een instrumentele en intrinsieke grondhouding.

Verreweg de meeste boeren kunnen geplaatst worden in de grondhouding verlichte heersers/rentmeesters en betrekken een meer utilistische houding t.o.v. de natuur. Er valt een zekere scheiding tussen hun landgebruik en de natuur te constateren, waarbij natuur gezien wordt als basisvoorwaarde om aan het gewenste niveau van productie te voldoen. Om die reden moeten natuur en landschap in hun optiek op zodanige wijze onderhouden worden dat het een bepaalde mate van domesticatie beklijft. De reden hiervoor is dat natuur in hun ogen een bepaald nut moet hebben voor de mens en dat het financieel iets moet opbrengen: vanuit de landbouw gezien betekent dat hoofdzakelijk de voedselproductie. Wildernisnatuur op hun land wordt veelal in termen van verlies verwoord. Boeren zien dan ook niet veel in een vergoeding om actief aan (agrarisch) natuurbeheer te doen, behalve in andere gebieden in samenwerking met terreinbeheerders. Deze boeren denken dan ook in termen van begrenzingen: natuur in de natuurgebieden en landbouw op de landbouwgebieden.

De partners en participanten hebben de utilistische en intrinsieke waarde van natuur meer met elkaar geïntegreerd. Zij moeten natuurlijk ook opbrengst hebben van hun land, maar doen dat op een andere wijze: er wordt gestreefd naar een harmonisering van mensgerichte en natuurgerichte doelstellingen. Hun landbouwbeoefening is dan ook eerder aangepast aan het type landschap, waarin natuur en biodiversiteit een integraal onderdeel van vormen. Natuur en landbouwbeoefening gaan in hun ogen goed samen en zij hebben dan al verschillende SNL-overeenkomsten.

Al met al, komen de waarden van de HKS in meer en mindere mate overeen met de bestaande grondhoudingen van de boeren. Uit de rangschikking van de MWD kwam naar voren dat de waarden op milieu, klimaat en dierenwelzijn bij alle grondhoudingen goed scoren, terwijl natuur en landschap meer passen bij de participanten en de partners, dit ook omdat die waarden meer overeenkomen met hun visie over de bedrijfsvoering.

9.2. Opvattingen t.a.v. bedrijfsvoering en landgebruik

De besproken grondhoudingen beklijven in hun eigen specifieke ontwikkelingspatronen. Deze patronen zijn ontstaan door een continu afstemmingsproces waarbij boeren trachten om congruentie te creëren tussen hun opvattingen, externe en historische omstandigheden en praktijken. De visies van boeren omtrent hun bedrijfsvoering, -ontwikkeling en de wijze van boeren, hebben invloed op hoe zij zullen handelen in het kader van de GLB-wijziging. Past het plan van de HKS in de geïdentificeerde ontwikkelingsrichtingen van de gesproken boeren?

Uit mijn onderzoek kunnen t.o.v. elkaar, twee uiteenlopende ontwikkelingsrichtingen vast gesteld worden, namelijk: de productiegerichte en omgevingsgerichte ontwikkelingsrichtingen. De productiegerichte ontwikkelingsrichting focust zich meer op een het behalen van een hoge productie/ha wat zich in een intensievere bedrijfsvoering uit. De omgevingsgerichte ontwikkelingsrichting legt zich meer toe op het integreren van natuur en landbouwbeoefening om een balans met de omgeving te beogen. Dit uit zich in een afgestemde productie en extensievere bedrijfsvoering

In de ogen van de productiegerichte boeren is ‘goed boeren’ het verder door specialiseren en ontwikkelen in het melken via innovatieve technieken en het inspelen op duurzaamheidsaspecten. Voor deze wijze van produceren zijn omstandigheden nodig die het grasgebruik en de koeien optimaliseren. Als die er niet van nature zijn, dan worden deze gecreëerd via allerlei technische aanpassingen en kunstmatige toevoegingen, zoals het gebruik van kunstmest en krachtvoer.

De meer omgevingsgerichte ontwikkelingsrichting hoeft niet persé alleen via het melken hun inkomsten op peil te brengen, maar zoekt daarbij ook andere activiteiten die inkomsten genereren; zoals het aanleggen van wandelpaden, begeleiden van schoolklassen en het actief uitvoeren van natuurbeheer. Deze strategie ligt meer in lijn met hun visie van boeren waarbij ze een balans met de natuurlijke omgeving nastreven, aangezien zij zichzelf en hun bedrijfsvoering beschouwen als deel van een groter geheel. ‘Goed boeren’ betekent hier dus productie behalen in balans met de omgeving.

Zijn er in deze ontwikkelingsrichtingen overeenkomsten te ontdekken met het voorgestelde plan van de HKS? Ja, gedeeltelijk wel. Een deel van het voorgestelde plan van de HKS gericht op duurzaamheid en innovatie (spoor 1) komt overeen met beide ontwikkelingsrichtingen, aangezien deze een directe positieve interferentie met hun bedrijfsvoering en visie heeft. Het andere deel, gericht op vergroening (in spoor 3), komt niet overeen met de productiegerichte ontwikkelingsrichting, wat mogelijk een spanningsveld kan veroorzaken als daar een grotere focus op gelegd zal worden vanuit het beleid.

9.3. Bereidheid van boeren om de diensten uit te voeren

Het concept maatschappelijk waardevolle diensten wordt door de meeste boeren als een sympathiek idee gevonden. Dit ook omdat ze zich heel bewust zijn van hun rol in de maatschappij qua voedselvoorziening en dat de maatschappij hun ook een *license to produce* geeft. Boeren willen hier dan ook aan tegemoet komen door actieve bijdrages te leveren.

Hun besluitvorming en de bereidheid om de voorgestelde maatschappelijke diensten uit te voeren wordt echter beïnvloed door hun grondhoudingen en ontwikkelingsrichtingen. Aangezien hier verschil tussen is, komt spoor 3 - gericht op het leveren van maatschap-

pelijk waardevolle diensten - in meer en mindere mate met de verscheidene ontwikkelingsvisies en waarden van boeren overeen.

Heersers en rentmeesters, die geplaatst kunnen worden binnen de meer productiegerichte ontwikkelingsrichting, zullen sneller kiezen voor diensten op het terrein van milieuvriendelijke innovatie technieken en duurzaamheidsaspecten dan op natuur en landschap. Op dat gebied willen ze dan ook veelal diensten uitvoeren, zoals het milieuvriendelijker produceren, duurzame energie integreren of het dierenwelzijn verbeteren. Het heeft kortom een directe positieve interferentie met hun bedrijfsvoering en visie en komt overeen met hun grondhoudingen. In deze grondhoudingen wordt zoals Zweers aangeeft ook meer nadruk gelegd op technische innovaties als oplossingen.

Partners en participanten zien ook veel in duurzaamheid en innovatie, maar dan meer in combinatie met natuur en landschap, aangezien die passen binnen hun grondhouding en omgevingsgerichte ontwikkelingsrichting. Ze zien het dan meer vanuit een oogpunt van integrale aanpak; als ik dat verander wat betekent het dan voor de rest van het systeem? Groene diensten, zoals landschapsbeheer en onderhouden van struweelhagen, passen bij hun ontwikkelingsvisie en idee van boer-zijn en zullen naast duurzaamheid en innovatie eerder door deze boeren opgepakt worden.

Spoor drie richt zich op maatschappelijke waardevolle diensten, met een groen – natuur & landschap - karakter. In dat opzicht komt spoor drie van de HKS meer overeen met de grondhoudingen en ontwikkelingsrichtingen van partners en participanten dan met die van de verlicht heersers en rentmeesters.

9.4. Maatschappelijke Waardevolle Begrenzing – Landschapspremie

In het algemeen is er draagvlak onder de meeste boeren voor spoor twee die ingezet kan worden om boeren voor bepaalde productiebeperkingen van het landschap te compenseren. Deze beperkingen zijn in NOT vooral de kleinschalige landschapsstructuur en in het onderzoeksgebied in Twenterand het grote N2000 gebied Engbertsdijkvenen.

Bij de boeren in NOT wordt de kleinschalige structuur veelal als een gegeven gezien, en daarom vinden boeren in en buiten het NOT het billijk dat deze boeren voor de duurdere bewerkingskosten gecompenseerd worden. Het is zo gezegd een passieve maatschappelijke dienst door een bepaald type landschap in stand te houden. Het draagvlak geldt echter voornamelijk voor de gegeven landschapselementen. Een sterkere vergroening op het gebied van natuur en landschap richting deze maatschappelijke waardevolle gebieden strookt niet met de grondhoudingen en ontwikkelingsrichtingen van de productiegerichte boeren, maar wel weer met die van de omgevingsgerichte boeren.

Uit mijn bevindingen blijkt dat er in beide onderzoeksgebieden in verhouding veel heersers en rentmeesters voorkomen, en door de historische en culturele achtergrond is een verweving van natuur voornamelijk in NOT lastig. Sommige boeren zitten zo sterk op de productiegerichte ontwikkelingsrichting dat ze geen voorstander zijn voor wat voor een landschapspremie dan ook. Zij willen evenveel kansen als de boeren buiten het NL. Het N2000 gebied Engbertsdijkvenen wordt als een belemmering en als een kans ervaren. Als belemmering ervaren boeren vooral de Natuurbeschermingswet en het limiet aan ammoniakuitstoot. Dit waren veelal de productiegerichte boeren. Als kans werd het gezien om via samenwerking met terreinbeheerders het areaal uit te breiden. Deze boeren hadden meer het kaliber van de omgevingsgerichte boeren. Dit is een typisch voorbeeld van hoe

in te spelen op externe omstandigheden waarop sommige boeren hun bedrijfsvoering aanpassen en waar andere boeren op gespannen voet mee blijven staan.

Participanten en partners komen verspreid over de onderzoeksgebieden voor. Door deze boeren binnen het NOT en daarbuiten wordt een vergroening vaak positief gezien en daar zullen zij dan ook zeker meer op inspelen. Boeren zoals Klaas, die kijken naar andere opties voor hun bedrijfsvoering en veel affiniteit met natuur hebben, vallen helaas buiten een MWG. Hierdoor kunnen ze in een minder groene richting gestuurd worden doordat ze waarschijnlijk niet voor deze diensten in aanmerking komen vanwege de mogelijke bestuurlijke begrenzing.

De verscheidenheid aan grondhoudingen en ontwikkelingsrichtingen komt dus niet overeen met de beleidsambitie om een MWG in stand te houden en daar de landbouw te vergroenen. Uit mijn bevindingen komt naar voren dat ook boeren buiten een MWG willen vergroenen en dat niet alle boeren binnen een MWG willen vergroenen.

9.5. Perspectieven en besluitvorming van boeren betreffende de GLB hervorming

Dat het GLB gaat veranderen is bij de meeste boeren bekend en ook dat het een verlaging van hun inkomenssteun kan betekenen. Er bestaat draagvlak en er is begrip voor de wijziging in de huidige constructie van de inkomenssteun die gebaseerd is op historische productie. Dit is opmerkelijk, aangezien velen van hen vrij veel inkomensstoeslag ontvangen; boven het landelijk gemiddelde. Voor de gesproken boeren is het alleen onzeker in hoe verre dit gaat veranderen en op basis van welke criteria het geld straks herverdeeld wordt. Ze willen graag wel weer een groot deel van het geld kunnen ontvangen, al zij het op een andere manier. Ze zijn daarom allen van mening dat het geld van het GLB van de eerste pijler naar actieve boerenbedrijven moet blijven gaan en niet naar natuurbeheerders of stoppende agrarische bedrijven.

Voor heel wat boeren betekent de inkomenssteun nu een stabiele inkomensstroom vergeleken met de sterk fluctuerende melkprijs. Toch geven velen aan meer voorkeur te hebben om marktgericht te gaan boeren d.m.v. het opvoeren van de productie. Deze ontvouwingsmogelijkheid komt sterk overeen met de beleving van het boer-zijn en ontwikkelingsrichting van de heersers en rentmeesters, waarbij het afhankelijk raken van de 'onbetrouwbare' overheid als onwenselijk wordt gezien. Daarbij functioneert de opkomende afschaffing van het melkquotum als sturende notie in de besluitvorming van veel productiegerichte boeren. Omgevingsgerichte boeren verwachten een minder negatieve impact van de verlaging in inkomenssteun, doordat hun inkomenssteun niet zo extreem hoog ligt als bij de productiegerichte boeren en omdat ze via andere strategische keuzes hun inkomen al diversifiëren. In de huidige beleidsopzet zien zij eerder kansen om maatschappelijke waardevolle diensten uit te voeren omdat ze - naast dat die dus in lijn liggen met hun ontwikkelingsrichting - een minder groot financieel gat hebben te vullen.

Aan de andere kant zie je, naast een grotere focus op de markt, ook dat er een beweging gaande is bij de boerenstand die zoekende is om aan de inkomensdruk van een verdere schaalvergroting te ontkomen. Zoals veel productiegerichte boeren aangaven zullen zij met een intensievere bedrijfsontwikkeling tegen bepaalde knelpunten aanlopen zoals de mest-ammoniak balans, gronduitbreiding, maatschappelijke weerstand megastallen, etc. en zo ook hun 'license to produce' verliezen.

Boeren, zowel de heersers als partners, trachten meer autonomie te creëren door zich te richten op verschillende handelingen zoals de eigen mest (mestscheiding), compoststal, bodemstructuurmaatregelen. Zij trachten hierdoor op diverse wijze hun bedrijfsvoering minder kwetsbaar en afhankelijk te maken van industriële externe relaties. Boeren zullen zich echter niet gaan isoleren door alles op hun eigen bedrijf te gaan doen, zo worden er nieuwe strategische samenwerkingsverbanden gecreëerd om hun eigen positie te versterken. Dus zoekende om een inkomen te generen via de markt, door meer autonomie in de bedrijfsvoering te krijgen en nieuwe samenwerkingsverbanden aan te gaan, houden boeren vast aan hun ontwikkelingsrichting.

Afsluitend

Al met al, valt op dat alle boeren hun bedrijf wensen voort te zetten in lijn met hun ontwikkelingsrichting. Dit verschijnsel komt ook terug in de bedrijfsstijlen benadering en de actor georiënteerde benadering, namelijk dat mensen, binnen de mogelijkheden die er zijn, proberen congruentie te creëren, gebaseerd op hun eigen denkbeelden en standpunten. Zij streven anders gezegd hun eigen doel zo veel mogelijk na en om dat te behalen worden verschillende mogelijkheden aangeboord. Dit blijkt ook uit de gesprekken met deze boeren. Om hun doelen en visies in hun bedrijfsontwikkeling te behalen, zullen ze veel moeite doen en allerlei mogelijkheden aanpakken.

Deze mogelijkheden liggen voor productiegerichte boeren eerder op het verduurzamen van hun landbouwbeoefening via allerlei technische innovaties, om zodoende beter en meer te kunnen produceren, maar tegelijkertijd om ook meer autonomie in hun bedrijfsvoering te creëren, waardoor er kosten bespaard worden. Er is weinig belangstelling voor het uitvoeren van groene en blauwe diensten, omdat – naast dat het niet overeenkomt met hun grondhouding – deze ook financieel te weinig opbrengen in hun optiek. Dit ligt aan het feit dat deze werkzaamheden niet als deel van hun arbeid gezien worden. Het zijn zo gezegd inkomensvervangende werkzaamheden: de arbeid die men aan de groene en blauwe diensten moet besteden, kan ook ergens anders op het bedrijf ingezet worden. Daar gaat hun voorkeur eerder naar uit, dan hun eigen arbeid in te zetten voor deze groene en blauwe diensten. Die besteden ze dan liever uit. Het verduurzamen van de productie heeft een directe, positieve interferentie met hun landbouwproductie. Maatregelen op dat gebied zijn eerder inkomensondersteunend: ze vergroten het inkomen door een positieve bijdrage aan de landbouwproductie te leveren.

Omgevingsgerichte boeren zullen de mogelijkheden om te innoveren en verduurzamen ook oppakken, alleen dan wel zodanig dat die in lijn liggen met hun omgevingsgerichte ontwikkelingspatroon. Naast innovatie en verduurzaming, worden de groene en blauwe diensten ook gezien als mogelijkheden om hun bedrijf voort te laten bestaan in de toekomst. In de filosofie van deze zienswijze kunnen de groene en blauwe diensten inkomensondersteunend of inkomensvervangend werken. Voor hen maakt niet veel uit, omdat hier ruimte bestaat voor de intrinsieke waarde van natuur naast de instrumentele waarde. In hun optiek zou er in het nieuwe beleid wel ruimte moeten komen voor de eigen creativiteit en het ondernemerschap van boeren om nieuwe en innovatieve ideeën op het gebied van natuur en landschap aan te dragen en die ook uit te kunnen voeren zonder dat die door strakke regelgeving worden belemmerd.

H10. Relevantie voor beleid

In het vorige hoofdstuk zijn een aantal conclusies getrokken aan de hand van de resultaten en met behulp van de theorieën en analytische concepten in perspectief gezet. Deze resultaten geven inzicht in de opvattingen van boeren aangaande de GLB hervorming, het animo om met MWD diensten aan de slag te gaan en hoe boeren op deze bestuurlijke verandering anticiperen. Deze resultaten zijn relevant voor beleid, aangezien ze laten zien op welke wijze boeren handelen als de HKS of een soortgelijk plan ingevoerd wordt. Deze inzichten geven dan weer aanleiding tot enkele beleidsaanbevelingen. Dit hoofdstuk is gericht op wat de resultaten voor het beleid betekenen en wat het beleid kan doen om te zorgen dat er een goede afstemming en congruentie tussen beleid en praktijk tot staan komt.

Paragraaf 10.1 zal, uitgaande van de gevonden resultaten, de mogelijke effecten van de doelstellingen van het huidige beleidsplan op de agrarische praktijk uiteenzetten. Hierop volgend, zal in paragraaf 10.2 ingegaan worden op bepaalde beleidsaanbevelingen die uit de resultaten van dit onderzoek voortvloeien.

10.1. Implicaties van beleidsopzet op de praktijk

Onder de boeren in Noordoost Overijssel komen twee globale ontwikkelingsrichtingen en grondhoudingen naar voren die bepalend zijn voor hoe zij in zullen spelen op de aankomende hervorming van het GLB. De grondhoudingen zijn moeilijk te veranderen in korte tijd, aangezien het stabiele overtuigingen en opvattingen zijn. Dit wordt ook door de gebieds- en dienstenmakelaar in NOT bevestigd: *“het is een proces en het duurt tijd voordat er verandering komt”*. Gezien de veranderde bestuurlijke context rondom het GLB zullen boeren dan ook zo veel mogelijk op hun eigen ontwikkelingsrichting inzetten - dus doorgaan op de ingeslagen weg - daarbij zoekende naar opties die binnen deze lijn passen. In de agrarische praktijk bestaat derhalve verscheidenheid in grondhoudingen en ontwikkelingspatronen.

Nu eenmaal op de hoogte van deze kennis en inzichten is het aan te raden om hier in de beleidsvorming rekening mee te houden. Uit een betere afstemming tussen beleid en de leefwerelden van agrariërs, vloeit namelijk ook eerder een soepelere sturing. Om hier achter te komen, is het nodig om te weten welke effecten de doelstellingen en de mogelijke begrenzing van het huidige beleidsplan op de praktijk hebben. Als er enige spanningsvelden te ontdekken zijn, dan zou hier vanuit het beleid op ingespeeld kunnen worden.

Scenario donkergroen inzetten op de MWG

Zoals al naar voren kwam, worden de intensieve boeren in Noordoost Overijssel behoorlijk gekort op hun inkomenssteun. Om dit op te vangen zullen zij andere opties aanboren die in lijn ligt met hun productiegerichte ontwikkelingsrichting. Stel dus dat er uiteindelijk een bestuurlijke begrenzing van maatschappelijk waardevolle gebieden komt en dat daar inderdaad het geld voor vergroening en levering van MWD op ingezet zal worden - zonder een bestuurlijke begrenzing voor spoor 1 verduurzaming en innovatie - hoe zullen boeren - rekening houdend met de uiteenlopende grondhoudingen en ontwikkelingsrichtingen - daarop reageren? Welke effecten zal het aankomende beleid teweegbrengen in de agrarische praktijken?

Beperking natuurvriendelijk boeren

Ten eerste betekent dit scenario dat deze gebieden straks een voorkeurspositie in het GLB hebben. Boeren die zich niet in de MWG's bevinden en die wel een hart voor de natuur hebben, worden hierdoor buitengesloten en daardoor indirect 'gedwongen' een andere ontwikkelingsrichting op te gaan. Zoals uit de data van dit onderzoek naar voren komt, zaten twee van de partners/participanten buiten het MWG NOT. Deze specifieke bestuurlijke begrenzing kan dus de mogelijkheden van deze en andere boeren beperken om op natuurvriendelijke wijze te boeren. Dit kan een stimulerende factor zijn in een verscherping van de contrasten in de Nederlandse landbouw tussen productiegerichtheid of omgevingsgerichtheid, omdat natuurvriendelijk boeren buiten MWG vanuit het beleid niet gestimuleerd worden

Spanningsveld vergroening en productiegerichtheid

Ten tweede zagen we dat in NOT veel boeren - mede door de achtergrondgeschiedenis, de culturele mentaliteit en hun grondhoudingen - niet echt open staan voor integratie van natuurdoelstellingen in hun landbouwbeoefening en juist meer productiegericht willen boeren. Hun grondhoudingen en ontwikkelingsrichting komt niet overeen met de voorziene vergroening of een landbouw gericht op natuur en landschap. Uit een rapport van de WUR over de mogelijke gevolgen van het nieuwe GLB voor o.a. melkveehouders komt naar voren dat melkveehouders in de Oostelijke zandgebieden eerder gestimuleerd raken om in emissievrije stallen te investeren en zodoende nog intensiever te worden dan aan groene en blauwe diensten te doen (Zijlstra et al., 2011). De vraag die zich dan aan doet is of dit sluimerende spanningsveld tussen de inzet op productie (boeren) of omgeving (overheid) dan niet juist meer onder druk komt te staan als er meer 'donkergroen' geld ingezet wordt op het gebied van natuur en landschap. Onder veel boeren is er weinig belangstelling om aan een verregaande vergroening in hun landbouwbeoefening te doen. De beleidsambitie om bepaalde type landschappen te onderhouden en de landbouw te vergroenen komt hierdoor in het geding.

Stimulans naar niet-grondgebonden melkveehouderij

Als er ten derde geld beschikbaar zal komen voor innovatie en duurzaamheid (spoor 1), dan zal dat de productiegerichte boeren binnen en buiten de MWG's stimuleren om via innovatie een verhoogde productie te realiseren en om op deze wijze hun concurrentiepositie te verstevigen en het financiële gat van de verlaging van de inkomenssteun op te vangen. De groene en blauwe diensten worden niet opgepakt.

Maar is een verhoogde productie m.b.v. innovatieslagen wel een gewenste maatschappelijke ontwikkeling? We weten allemaal dat de actuele maatschappelijke discussie over megastallen het imago en de toekomst van de varkens- en pluimveehouderij behoorlijk heeft doen verzwakken. De melkveehouders zitten zelf ook niet op eenzelfde ontwikkeling te wachten en vrezen dit scenario voor de melkveehouderij.

Maar als er vanuit het GLB alleen ingezet wordt op óf duurzaamheid/innovatie óf natuur/landschap waarbij dan de laatste optie alleen mogelijk gemaakt wordt in bepaalde gebieden (MWG), dan bestaat er een gevaar dat door deze begrenzing contrasten in de landbouw meer verscherpt zullen raken. Buiten de MWG zal een hevigere en intensievere verhoogde productie plaatsvinden en binnen de MWG zullen boeren restricties tegenkomen voor intensievere groei. Sommige boeren zullen deze restricties weten om te

draaien in kansen, maar voor veel productiegerichte boeren zal dit een lastige opgave worden. Deze ontwikkeling waarbij deze contrasten verscherpt worden gaat voorbij aan het beleidsdoel en ambitie.

Wellicht valt dit spanningsveld te verzachten door het instellen van de besproken landshapspremie, maar in dit geval betekent dat meer een doekje voor het bloeden: de gevolgen komen namelijk voort uit de opzet en begrenzing van het beleid en om die weer 'op te lossen' komt er een premie voor in de plaats. Het 'probleem' is daar niet mee opgelost, maar afgedaan met een *end-of-the-pipe* oplossing.

Daarnaast zullen de productiegerichte boeren in de MWG toch kans weten te zien om hun productie op te schalen door duurzame technieken zoals een emissievrije stal aan te wenden, waardoor de tendens om naar een niet-grondgebonden veehouderij te gaan, versterkt wordt. Deze ontwikkeling staat op gespannen voet met de maatschappelijke wens om een bepaald type landschap in stand te houden en om een natuurvriendelijkere landbouw te realiseren. Daarbij wordt de positie van boeren om echt gericht natuurvriendelijk te boeren beperkt tot specifieke gebieden.

Het frappante is dus dat een landbouwbeleid dat streeft zich in te zetten op een verweving van natuur en landschap met de landbouw, de positie van boeren om daar echt gericht op in te zetten verzwakt. Het beleid beperkt dus sociale acties en wensbeelden die het beleid eerst wel voor ogen had, door een verdere verbijzondering van de regelgeving, hier: bestuurlijke begrenzingen bepaalt van bovenaf.

Boeren buiten de MWG die zich ook meer zullen inzetten op een verhoogde productie via de optie duurzaamheid/innovatie, zullen zichzelf uiteindelijk in de eigen staart bijten. Een verdere opvoering van de productie – met o.a. als gevolg een niet-grondgebonden melkveehouderij en het opstallen van koeien - zal namelijk stuiten op maatschappelijke weerstand, waardoor boeren hun 'license to produce' verliezen. Dus als veel boeren alleen nog de optie zien om via verschillende manieren en omwegen in te zetten op een verhoogde productie - wat gestimuleerd kan worden door de afschaffing van het melkquotum - zal dan niet juist de vrees van vele boeren en ook burger gewaar worden? Kortom, betekent deze beleidsopzet dus niet een verdere 'squeeze on agriculture'?

Vraagtekens bij de implicaties

Zijn wij, als Nederlanders, burgers en boeren, gebaat bij deze ontwikkelingen? Moeten niet alle boeren de mogelijkheden krijgen om groene en blauwe diensten te kunnen leveren en meer op natuurvriendelijke wijze te kunnen boeren? Het gewenste beleidsdoel is juist om een extra verweving van natuur en landbouw te krijgen, niet om deze scheiding te versterken.

De geschetste implicaties duiden er op dat er dit beleidsplan nog steeds weinig rekening gehouden wordt met de mogelijke consequenties voor het landelijke gebied, die gedreven en aangestuurd worden door innerlijke motivaties en drijfveren van boeren en hun gewenste ontwikkelingsrichtingen. Er wordt nog steeds te veel van bovenaf bekeken en besloten over welke ontwikkelingen gewenst zijn, zonder rekening te houden met de gewenste ontwikkelingsrichtingen van boeren.

Door dit beleid op deze manier door te laten gaan, zal de landbouw in Nederland verder polariseren in extremen van gebieden met een hoge productie en relatieve intensieve veebezetting per ha (o.a. door de grond schaarste) en in gebieden waar een zogezegd

extensiveringsproces zal optreden. De concurrentiepositie van de omgevingsgerichte boeren zal inderdaad versterkt worden, maar zoals je ziet worden in de MWG niet alleen de omgevingsgerichte boeren er beter van, maar kunnen de intensieve productiegerichte boeren - door de stimulering van innovatie en duurzaamheid (spoor 1) – ook in MWG verder hun bedrijfsvoering door blijven zetten.

Opnieuw: elke boer volgt in de veranderde handelingsruimte dus zijn eigen pad met de door beleid gecreëerde kaders. Het is daarbij goed om na te denken of een verdergaande polarisatie - waar de contrasten zullen verscherpen - in de Nederlandse landbouw en het gerelateerde landschap een gewenste ontwikkeling is.

Concluderend: polariserende werking

Zoals van der Ploeg (2001) en Hees (2000) beschrijven, wordt het beleidsformatie proces vaak vanuit een bestuurskundige optiek bedreven, wat tot een mogelijke discongruentie tussen leefwerelden kan leiden. Het scala aan toekomstmogelijkheden wordt door het expertsysteem vaak teruggebracht naar één exclusieve optie op grond van één bedacht toekomstbeeld, zonder rekening te houden met de verscheidenheid in de praktijk. Dit verschijnsel zit ook in de dynamiek van het huidige beleidsformatie proces besloten.

Bestuurders en beleidsmakers denken nog steeds in termen van begrenzingsen die polariserend doorwerken in de praktijk. Dit bleek tijdens de werkbijeenkomst ‘generiek licht-groen’ en ‘specifiek donkergroen’ van de werkconferentie van het ELI: het merendeel van de deelnemers kozen voor de optie om het GLB geld in te zetten in de zogeheten donkergroene gebieden met de argumentatie het geld zo effectief (niet uitgesmeerd) in te zetten en op deze wijze – bijgevallen door de natuurlobby – een natuurvriendelijke landbouw te realiseren, of zoals de dominante toon van de workshop was: om de natuurdoelstellingen te behalen²⁰.

Met deze begrenzing wordt verondersteld dat deze economische prikkel ook zal leiden tot de gewenste ontwikkeling, dus dat de opties opgepakt zullen worden door de boeren. Dit schijnt toch complexer te liggen zoals blijkt uit de onderzoeksresultaten.

Er wordt dus te weinig rekening gehouden met de verscheidenheid aan boeren met andere visies en drijfveren in de praktijk. Daarnaast wordt er te sectoraal en beperkt naar het beleid en de andere mogelijkheden gekeken. Er is namelijk naast spoor twee en drie, ook nog de optie voor boeren om in te zetten op spoor 1: duurzaamheid en innovatie. Deze constructie geeft boeren de keuze eerder in te spelen op spoor 1 dan op de sporen 2 en 3.

Dit onderzoek laat zien dat het nodig is om rekening te houden met de verscheidenheid in de praktijk en uiteenlopende grondhoudingen en ontwikkelingsrichtingen van boeren. Dit, zodat er een goed aansluitend beleid tot stand komt en een verscherping in contrasten vermeden wordt. Pogingen hiertoe worden tot heden toe weinig gedaan. Paragraaf

²⁰ Deze ontwikkeling heeft ook te maken met de recentelijke draconische bezuinigen van 60% op het natuurbeleid door het huidige kabinet. Natuurbehartigers zien in het GLB een grote kans om hun natuurdoelstellingen te waarborgen. De politieke lobby is weer in volle gang. De grote vraag is dus: hebben we het hier over natuurdoelstellingen halen of een natuurvriendelijke landbouw creëren? Het landbouwbeleid heeft echter niet de bedoeling om natuurdoelstellingen te behalen - daarvoor is het natuurbeleid - maar om, naast de functie voor voedselproductie, de natuur te kunnen verweven met de landbouw. Dit is een klein verschil in focus, maar wel essentieel: geredeneerd vanuit de landbouw of vanuit de natuur. Met een te grote focus vanuit de natuur, wordt een verscherping juist gestimuleerd: er wordt niet in de taal van boeren gesproken, er is dus geen ‘ownership’, wordt er geen belangstelling gecreëerd en kom je dus niet nader tot elkaar.

10.2 zal enkele aanbevelingen geven die trachten de contrasten in de landbouw – de mogelijke polarisatie – te verzachten.

10.2. Beleidsaanbevelingen

Gelet op het feit dat er vanuit het beleid de intentie bestaat om het GLB te vergroenen, is het nodig om een goede afstemming te creëren tussen de beleidsplannen en de agrarische ondernemers, die de plannen moeten uitvoeren. Vanuit de resultaten van dit onderzoek is meer inzicht verkregen in de handelingsperspectieven van boeren ten aanzien van de GLB verandering. Paragraaf 10.1. heeft duidelijk geschetst wat de plausibele ontwikkelingen van de interactie tussen het beoogde beleid en de handelingen van boeren kunnen inhouden en welke weerslag die hebben op de landbouw en het landschap. De beleidsopzet van de HKS behoeft dus enige aanpassing. Deze paragraaf heeft dan ook ten behoeve hiervan enkele beleidsaanbevelingen geformuleerd:

Aanbeveling 1: Beleidsinnovatie

De centrale begrippen waar het GLB voor staat zijn voor boeren nog steeds: landbouw en voedselproductie en niet natuur en landschap. Het is voor velen dan ook lastig om andere doelstellingen, zoals de beoogde vergroening (focus natuur en landschap), in het licht van dit beleidskader te verweven. In het kader van het GLB wil het gros van de boeren inzetten op duurzaamheid, maar weinig op groene en blauwe diensten. Dit, zoals terugkwam in de vorige paragraaf, kan leiden tot het verscherpen van de contrasten in de landbouw.

Om deze verscherping tegen te gaan, zou een beleidsinnovatie kunnen helpen. Hiermee wordt bedoeld dat een andere naamsbepaling van de vergroening van de landbouw, een faciliterende communicatiestrategie naar de boeren zou kunnen zijn. Een ander label op een nieuw beleid kan zorgen dat er minder emotioneel en terughoudend naar gekeken wordt door de boeren, omdat het de binding met het GLB niet meer heeft. Het gaat dan namelijk niet meer over het GLB, maar over een ander beleid, gericht op het vergroenen van het platteland, waarin boeren dan ook de optie hebben om actief in deel te nemen.

Deze beleidsinnovatie zou ook stimulerend kunnen werken op de bereidheid van boeren om groene en blauwe diensten eerder op te pakken, aangezien de associatie met hun landbouwpraktijk neutraler neergezet wordt doordat het geen GLB meer heet.

Aanbeveling 2: Koppeling duurzaamheid (spoor 1) en natuur (spoor 3)

Het bleek dat de meeste boeren eerder inzetten op het verduurzamen van hun landbouwpraktijk via innovatieve technieken dan op natuur. Om toch enige vergroening tot stand te laten komen, zou een optie kunnen zijn om duurzaamheid (spoor 1) te koppelen aan natuur (spoor 3). Boeren krijgen dan de mogelijkheid om te verduurzamen – wat in lijn met hun grondhouding en ontwikkelingsrichting ligt - op voorwaarde dat ze iets, bijv. zo een 5% a 10%, aan natuur doen. Dit kan, maar hoeft dan niet persé op hun eigen land, maar zou heel goed samen kunnen gaan via coöperatieve samenwerking met andere boeren of terreinbeheerders. Het idee is dat iedereen gebruik kan maken van zijn/haar eigen talenten, wensen en krachten, waar niet de voorwaarde geldt dat het op iemands eigen land hoeft te gebeuren. Dit bleek namelijk een van de struikelblokken in de bereidheid van boeren te zijn om groene diensten uit te voeren.

Bij deze optie zou men ook kunnen denken om, naast op bedrijfsniveau, dit ook op gebiedsniveau toe te passen. Wellicht zijn de mogelijkheden om dit plan op gebiedsniveau aan te pakken ruimer, waardoor men meer mogelijkheden heeft om resultaten te boeken op natuur, naast dat er een duurzamere landbouw bijkomt. Het is essentieel om agrarische ondernemers hierin hun eigen keuze te laten maken, zodat de mogelijkheden met samenwerking op constructieve wijze gezocht kunnen worden in het eigen gebied: maatwerk door de eigen mensen. Het idee hierbij is dan: het beleid stelt de voorwaarde – het streefdoel – maar laat ondernemers vrij om via creatieve samenwerkingsverbanden en ideeën de doelen te behalen.

Naast dat het GLB hierin financiële middelen voor beschikbaar kan stellen, zou er ook een groenfinanciering opgesteld kunnen worden: een fiscale regeling die het aantrekkelijk maakt om als boeren investeringen willen doen om te groeien, bijv. het vergroten of opzetten van een nieuwe stal, er 1% korting komt op de rente die betaald wordt aan de bank als boeren op een bepaalde manier aan natuur doen. Via deze manier krijgt men dus niet een stimuleringssubsidie vanuit het GLB, maar een verlaging in kosten van de investering. Deze twee opties zouden ook opgesteld kunnen worden in een integrale aanpak.

Aanbeveling 3: Koppeling spoor 2 en spoor 3

Voor spoor twee bestaat groot draagvlak onder de boeren binnen en buiten een MWG. De erkenning bestaat dat de boeren in NOT hogere bewerkingskosten hebben en daar dus ook een compensatie voor mogen ontvangen. Daarnaast zijn alle boeren zich erg bewust van hun imago in de maatschappij en hun *license to produce*. Haal je de houtwallen weg uit NOT, dan verliezen ze die *license to produce*. Met het instellen van spoor twee bestaat aldus een algemene acceptatie. Vanuit het boerenperspectief bestaan er dus weinig problemen als spoor twee ingevoerd gaat worden.

Echter, met spoor twee moet wel de garantie gegeven worden dat, in het geval van NOT, deze houtwallen onderhouden worden. Vanuit het oogpunt van de overheid is het anders geen duurzame investering. Het kan niet zo zijn dat boeren geld krijgen voor passief beheer, dus compensatie voor de beperkingen en dat er dan uiteindelijk geen onderhoud aan gedaan wordt in zo verre dat de houtwallen over 10 jaar verdwenen zijn. Het in stand houden van de kenmerkende landschappelijke kwaliteit moet dus gewaarborgd worden. Dat is een voorwaarde waaraan boeren moeten voldoen, willen ze in aanmerking komen voor spoor twee.

Dit kan toegezegd worden d.m.v. lange termijn contracten zoals nu al gebeurt bij de regeling groene&blauwe diensten. Actief beheer en de bijbehorende beloning kunnen inherent gekoppeld worden aan spoor 2 of beloond worden via spoor 3, waarna boeren vervolgens in aanmerking komen voor spoor twee. Deze laatste optie houdt een koppeling in tussen spoor 2 en 3. Deze koppeling gaat dan alleen op voor de gegeven elementen die de huidige landschappelijke kwaliteit kenmerken. Voor NOT zijn dat voornamelijk de houtwallen.

Optie 1: Instandhouden landschap: samenwerking terreinbeheerders

Uit de resultaten bleek dat niet alle boeren zitten te wachten op het actief in stand houden van houtwallen. Dit ging hen voornamelijk om de werkzaamheden die het met zich meebrengt. Om hen toch voor spoor twee in aanmerking te laten komen, zouden de boeren dit kunnen laten onderhouden door andere partijen door bijv. terreinbeheerders.

In de Provincie Overijssel zou. Landschap Overijssel hier bijv. deel aan kunnen nemen. Landschap Overijssel is al actief in het onderhouden van dit soort landschapselementen, en houden ook rekening met het ecologisch perspectief. Het Landschap Overijssel zou dan betaald kunnen krijgen via de vergoeding die de boer voor spoor 3 krijgt en de boer krijgt vervolgens de vergoeding uit spoor twee omdat het landschap in stand gehouden wordt. Met deze optie wordt dus afgestemd op de grondhoudingen van alle boeren – participanten/partners en rentmeester/heersers – door de keuze aan de ondernemers te laten: het werk zelf doen of uitbesteden. Als boeren dus het onderhoud liever uit willen besteden, dan ligt daar een rol weggelegd voor terreinbeheerders. Deze mogelijkheid zou dus een win-win situatie voor de boeren, terreinbeheerders en de overheid kunnen betekenen.

Optie 2: Actief omvormen naar natuur: samenwerking en grond-voor-grond

Verregaandere maatregelen om natuur te creëren in landbouwgebieden, zouden inderdaad gestimuleerd kunnen worden door groene en blauwe diensten door boeren te laten uitvoeren. Dat idee is nog steeds goed, want inderdaad zullen sommige boeren - degene die meer een participant/partner grondhouding hebben - deze oppakken en integreren in hun bedrijfsvoering. Echter, een grote groep boeren heeft hier weinig belangstelling voor, en dat komt voornamelijk door hun productiegerichtheid, grondhoudingen en praktische factoren als grond schaarste en beleefde opbrengstderving door onkruid.

Om toch bepaalde delen grond actief om te vormen naar natuur op boerderijen, zou dat gestimuleerd kunnen worden d.m.v. een grond-voor-grond regeling. Hierin moet de overheid bereid zijn om een groundbank in te stellen. Boeren zijn dan wellicht eerder bereid om agrarisch natuurbeheer (dus hun grond blijft de bestemming landbouwgrond behouden) op hun gronden uit te laten voeren als ze ergens anders grond terugkrijgen die ze weer kunnen gebruiken voor productiedoeleinden.

De geruilde gronden kunnen landbouw of natuurgronden – botanisch grasland – zijn en hoeven ook niet perse van bestemming te veranderen. Uit het onderzoek bleek dat er belangstelling bij de boeren bestond voor de samenwerking met terreinbeheerders of beheer op natuurgronden door agrariërs. De landbouwgrond waar agrarisch natuurbeheer op gedaan wordt, blijft de bestemming houden van landbouwgrond. De mogelijkheid bestaat om deze delen te laten onderhouden door terreinbeheerders. De natuurgrond waarop boeren beheer op kunnen doen blijft natuurgrond waarbij boeren de grond kunnen betrekken bij hun productie.

Al met al, d.m.v. meer samenwerking tussen partijen en grond-voor-grond, komt er meer natuur op landbouwgrond - zonder de bestemming persé te veranderen – en kunnen boeren doorgaan met produceren door extra landbouwgrond te krijgen of natuurgronden te gaan beheren. Met deze twee opties gaan terreinbeheerders meer een rol spelen in de instandhouding van de cultuurlandschappen en boeren meer een rol in de instandhouding en het beheren van natuur. Zodoende worden bestemmingen ingepast in het landschap: op locaties waar de grond het gunstigst is voor natuur en grond die het gunstigst is voor de boer.

Aanbeveling 4: landschapsontwikkeling buiten de MWG's

De vorige aanbeveling ging meer over hoe er vanuit het beleidsoogpunt ingespeeld kan worden op de boeren binnen de MWG om zo meer een verweving van natuur en landbouw te behalen. Aanbeveling 4 richt zich meer op boeren buiten de MWG's, om de polariserende werking vanuit het beleid te verzachten.

Optie 1: ruilen met grond binnen en buiten MWG

Het bleek dat veel boeren binnen het NOT liever willen produceren dan zich bezig houden met natuur en landschapsbeheer. Aangezien er wel een maatschappelijke en politieke belangstelling bestaat om een MWG in stand te houden, zou er gefaciliteerd kunnen worden om te ruilen met gronden tussen de MWG en de gebieden daarbuiten.

Uit de resultaten bleek namelijk ook een aantal participanten en partners buiten de MWG te zitten. Door deze mogelijkheid vrij te geven, speel je vanuit het beleid in op de grondhoudingen en motivaties van boeren en voorkom je ook een mogelijke leegloop van de MWG's. Hierdoor blijft de instandhouding van een MWG gewaarborgd en biedt het boeren de gelegenheid om verder door te ontwikkelen in lijn met hun ontwikkelingsrichting.

Echter, in NOT bleek dat veel mensen toch een sterke binding met het gebied hebben, waardoor mede ook de gronddruk hoog blijft. Het zou dus eerst verkend moeten worden of boeren binnen en buiten MWG's van deze optie gebruik willen maken.

Optie 2: landschapsontwikkeling binnen en buiten MWG

Een andere optie zou zijn, dat het beleid landschappelijke prestaties en investeringen zou kunnen belonen buiten de MWG's. Zo worden de eventuele contrasten in de landbouw verzacht en boeren - die zich in willen zetten voor natuur - buiten MWGs gestimuleerd.

Uit de resultaten van het onderzoek bleek ook dat er veel frustratie bestond onder de boeren hoe er vanuit het beleid en regelgeving omgegaan moet worden met het landschap: het is conserverend en gaat uit van landschapskaarten van 1960.

De huidige beleidsopzet werkt ook conserverend en daarbij wordt niet gekeken naar de drijfveren en ontwikkelingsvisies van de boeren. Een boer die eigenlijk niet wilt, maar toch een contract heeft afgesloten om aan natuur te doen – anders krijgt hij geen extra geld voor spoor 2 en kan hij niet de concurrentieslag bijbenen – zal niet effectief blijken. De overheid blijft dan zitten in een versterkte controle en monitoring rol, wat dus ook meer transactiekosten voor de overheid inhoudt. De mogelijkheden geven om mee te gaan met de intrinsieke motivaties van boeren zal een verlaging in transactiekosten betekenen.

Als boeren met een grondhouding participant/partner buiten de MWG, ook de mogelijkheid krijgen om aan natuur- en landschapsbeheer te doen, dan wordt er aan actieve landschapsontwikkeling gedaan. Het waardevolle landschap zal dan niet, zoals het nu vaak ervaren wordt, als een museumlandschap wrikken met de ontwikkelingsvisies van boeren,²¹ maar juist gestaag mee schuiven met de boeren die er ook echt iets mee willen.

Gevolg: over tientallen jaren zullen er dan andere MWG's ontstaan zijn, doordat boeren gereageerd hebben op de GLB verandering in 2013. Het beleid springt dan flexibel om en biedt ruimte en mogelijkheden om landschappen te ontwikkelen naar beelden van 2060 i.p.v. naar beelden van 1960. Dit wordt behaald door boeren binnen en buiten de MWG's de ruimte te geven hier op in te springen.

²¹ De natuurbeleving van de pioniers op het terrein van de natuurbescherming was voornamelijk gebaseerd op een arcadisch natuurbeeld: ze idealiseerden een halfnatuurlijk landschap, waarin de wederzijdse beïnvloeding van mens en natuur zichtbaar was (Koppen 2002; Van der Windt 1995). Deze klassieke natuurvisie refereert aan het landschap van rond 1850, vóórdat grootschalige industrialisatie- en verstedelijkingprocessen van start gingen. (Janssen et al., 2007:..)

Naast dat er dus een budget voor natuur en landschapsbeheer wordt gereserveerd voor boeren binnen de MWG's, is de aanbeveling van dit onderzoek om ook een budget voor landschapsontwikkeling buiten de MWG's te reserveren. Dit zal vanuit efficiëntie oogpunt schelen in de transactiekosten, omdat er beter afgestemd wordt met de grondhoudingen van boeren en hun motivaties en drijfveren.

H11. Reflectie op onderzoek

In de vorige twee hoofdstukken zijn een aantal conclusies getrokken aan de hand van de resultaten uit dit onderzoek, waar vervolgens een aantal beleidsaanbevelingen uit voort vloeiden. Dit hoofdstuk is bedoeld als kritische beschouwing van het gedane onderzoek waardoor de resultaten genuanceerder bekeken kunnen worden.

In de eerste drie paragrafen wordt ingegaan op een aantal beperkingen van de onderzoeksopzet (10.1), de gebruikte onderzoeksmethoden (10.2) en de behaalde resultaten (10.3). Paragraaf 10.4 zal een reflectie op de gebruikte analytische concepten betreffen, beschouwd vanuit de resultaten.

11.1. Reflectie op onderzoeksopzet

Bij het selecteren van de respondenten is gebruik gemaakt van de sneeuwbalmethode, aangezien ik de streek en de mensen er niet kende. Dit bleek erg nuttig, omdat er snel contacten gelegd konden worden via bepaalde sleutelfiguren vanuit de LTO. Aan de andere kant bleek dit wel een beperking te zijn, omdat deze methode het onderzoek op een te eng spoor bracht. De melkveehouders die ik namelijk in het begin van het onderzoek sprak, waren voornamelijk intensieve melkveehouderijen en bleken voornamelijk dezelfde grondhoudingen en ontwikkelingspatronen te hebben. Een groot deel van deze groep ligt ook ver boven het regionale gemiddelde van inkomenstoelagen/ha (zie voor deze bedragen Rougoor et al., 2010). Hierdoor verkreeg ik een te eenzijdig beeld van de handelingsperspectieven onder de melkveehouders in Noordoost Overijssel.

Dit heb ik opgelost door via andere contacten dan de LTO, zoals via de boeren zelf en het CLM, specifiek te selecteren op andere soorten en typen melkveehouders (biologisch, multifunctioneel). Voordat ik hier inzicht in kreeg, had ik echter al een flink aantal melkveehouders geïnterviewd en zat bijna op het einde van mijn veldonderzoek. Door dit late inzicht kreeg ik te maken met tijdsgebrek (ik had er al 1,5 week extra aangeplakt) en heb daardoor relatief gezien minder andere type boeren kunnen interviewen. Aan de andere kant, als je kijkt naar de statistieken in de regio is de grootste groep melkveehouders de kleine, intensieve, gangbare melkveehouderij. Biologische boeren zijn er relatief (1,2% aandeel, zie Bont et al., 2010) gezien erg weinig, maar multifunctionele boeren zijn er vooral in NOT wel meer.

Een aantal gesproken boeren hadden ook andere activiteiten op hun bedrijf, maar de melkveehouderij wordt toch als hoofdmoot gezien van het bedrijf. De andere activiteiten worden kortom niet gezien als deel van de bedrijfsvoering. In dat opzicht had ik, als ik meer tijd had gehad, meer boerenbedrijven kunnen zoeken die multifunctionaliteit ook echt zien als deel van hun bedrijfsvoering. Hierdoor zou dan een breder en completer beeld verkregen worden op meerdere visies van de boeren over hoe hun bedrijfsvoering te leiden en ontwikkelen, ook in het kader van de GLB hervorming. Op zich heb ik dit getracht te complementeren met behulp van de observaties uit het CLM project mixlandschappen, waar ook multifunctionele boeren aanwezig waren, ook vanuit de regio.

Een van de andere beperkingen van dit onderzoek is dat het inzicht geeft in de handelingsperspectieven van alleen één landbouwsector: de melkveehouderij en niet van meerdere sectoren die ook een impact kunnen verwachten van de hervormingen in het GLB. In het kader van een MSc studie was dit helaas buiten het bereik van een afstudeeronder-

zoek, maar dat wilt niet zeggen dat het zeker niet van belang is om de potentiële effecten van de doelstellingen van het GLB beleid voor andere sectoren verder te onderzoeken, om zo een completer beeld te verkrijgen.

Daarnaast bevindt de onderzoeksgroep zich alleen in één bepaalde regio in Nederland. Aangezien elk gebied anders is met zijn eigen dynamiek en historische, culturele achtergrond, zal dit ook de onderzoeksresultaten hebben beïnvloed. In dat opzicht is dit onderzoek beperkt tot een specifiek gebied en is het om die reden lastig om generieke conclusies voor de landbouw in heel Nederland te trekken.

Om zulke conclusies te kunnen trekken zal er een grootschalig en grondig onderzoeksproject opgezet moeten worden om dan ook over alle sectoren en gebieden een diepgaande en sociologische analyse te verkrijgen.

Dit onderzoek heeft echter niet als doel om generieke conclusies voor heel de landbouw te generen, maar toont aan dat er een bepaalde mate van verscheidenheid aan visies en opvattingen onder melkveehouders in eenzelfde gebied voorkomt en dat dit gegeven ook andere implicaties inhoudt voor de manier waarop boeren zullen inspelen op de wijzigingen in het GLB. Vanuit het beleid zal daarom niet alleen maar uitgegaan moeten worden van één exclusieve optie gebaseerd op één specifiek toekomstbeeld – denk aan de de virtuele boer (Van der Ploeg (2001) – maar, om een soepel uitvoerend beleidsplan te krijgen, zal rekening gehouden moeten worden met deze verscheidenheid aan motivaties en visies, die sturend zijn in hun handelen.

Aangezien uit dit onderzoek al zo veel variatie naar voren komt over één sector uit één gebied is het sterk aan te raden om grondig onderzoek te ondernemen in meerdere sectoren en in andere gebieden in Nederland om zo een inschatting te krijgen over de impact en de gevolgen van de nieuwe beleidsopzet van het GLB en om te kijken of de conclusies met dit onderzoek overeenkomen met die andere gebieden en sectoren.

Een andere beperking van dit onderzoek was ook de eigenlijke aard ervan: een ex-ante evaluatie. Wat er eigenlijk onderzocht moest worden – de handelingen en strategische acties van boeren in het licht van de GLB hervorming – is er op dit moment nog niet. Dit is opgelost met het onderzoeken van de waarden en opvattingen van boeren over hun omgeving (natuur en landschap) en hun bedrijfsontwikkeling gebaseerd op de sociale theorieën actor en bedrijfsstijlen. Er is ook getracht om de gezinssituatie en andere sociale en culturele factoren mee te nemen in de analyse, maar hier zou eigenlijk dieper onderzoek naar gedaan kunnen worden om te zien in hoe verre deze de handelingen van de boeren beïnvloeden.

Dit onderzoek heeft dus een aanname dat de waarden en opvattingen van boeren ook hun handelingen in het kader van de GLB hervorming zullen sturen. Het is pas met zekerheid te stellen of dit hier ook het geval is als het ook werkelijk gebeurd is.

11.2. Reflectie op methoden

Dit onderzoek is hoofdzakelijk uitgevoerd met m.b.v. semi-gestructureerde interviews en visuele methoden. De interviews verliepen meestal redelijk soepel en in gemoedelijke sfeer. Om de interviews bij de boeren thuis te houden in een geschikt tijdstip van het jaar (winter is vaak minder druk) droeg hieraan bij. Ook de visuele methoden hielpen bij een soepel verloop van de gesprekken. Vooral de kaartjes van maatschappelijke diensten genereerde diepe en specifieke verhalen bij de boeren, aangezien deze ook dicht bij hun

dagelijkse praktijk liggen. Ze konden er dus gauw iets over zeggen, waardoor ik ook makkelijker kon doorvragen. Ik was van tevoren beducht voor veel sociaalwenselijke antwoorden, maar dat bleek helemaal niet het geval te zijn. Waarschijnlijk lag dit ook aan het feit dat ik in hun ogen niet gevaarlijk was doordat ik een student ben. Veel van hun eigen kinderen waren ook bezig met een opleiding, dus dat verbond ook. De verhalen die ontstonden bij de MWD kaartjes bleken omvangrijke informatie te bevatten over hun ontwikkelingsvisie en grondhoudingen betreffende bedrijfsontwikkeling en natuur&landschap. Ik had deze methoden gepland in het midden van het interview, na het bespreken van de 3 landschappen, maar omdat ik in de eerste interviews merkte dat het beter werkte om deze als eerste te behandelen, heb ik dat al snel aangepast. De kaartjes brachten ook al deels informatie over de grondhoudingen van boeren en hun *sense of place*. Om die reden leek het soms vrij nutteloos om de drie landschappen alsnog te bespreken. Vanwege consistentie in de interviewresultaten ben ik dat toch blijven doen. Achteraf bleken deze data toch extra, nuttige informatie te bevatten die ik kon meenemen in de analyse van de grondhoudingen. Ook het rondje om de boerderij op het einde gaf mij als onderzoeker inzicht in de passie en de liefde die boeren voor hun vak en koeien hebben en ook welke werkzaamheden voor hen belangrijk zijn. Ik was van plan om een bepaalde foto sessie te houden, waarbij de boeren drie foto's zouden maken van objecten of beelden van hun boerderij waar zij het meest trots op zijn. Helaas werkte deze fototactiek toch minder goed dan verwacht. Boeren waren toch onzeker om met 'mijn' camera foto's te maken. Aangezien dit een complementerende methode was, heb ik die verder niet gebruikt. Wel heb ik opgelet waarover boeren praatten tijdens de rondleiding en die observaties hebben mijn analyse dan weer extra gegrond. De visuele methoden werkten dus erg goed om inzicht te krijgen in hun opvattingen, waarden en drijfveren over hun bedrijfsvoering en het veranderende GLB. Door dit op deze manier te concretiseren werd het ook makkelijker om met boeren over een gebeurtenis die nog niet plaats gevonden heeft te praten.

11.3. Reflectie op resultaten

Vanuit de gesprekken met boeren ben ik tot twee uiteenlopende grondhoudingen en ontwikkelingspatronen gekomen. Deze resultaten hadden dieper uitgewerkt kunnen worden en wellicht waren er dan meer patronen ontdekt: een verfijning van mijn onderzoek. Bijkomend voordeel hiervan zou zijn geweest, dat het inzicht naar de handelingsperspectieven vergroot zou worden, waardoor de betekenis van dit onderzoek voor het beleid nog grotere meerwaarde zou kunnen hebben.

Hiervoor zouden dan meer interviews hebben moeten plaatsvinden met meer en andere type boeren, maar ook follow-up interviews met dezelfde mensen om een verdiepingslag te maken. Met de nu verkregen inzichten, zijn er altijd weer nieuwe aspecten die opduiken tijdens het analyseren van de interviews, die meer onderzoek behoeven d.m.v. een follow-up interview.

Zo had ik bijv. meer willen weten of er meer en andere strategische keuzes in de huidige bedrijfsvoering gemaakt zijn. Tabel 2 in H 5 illustreert de gevonden strategische beslissingen, waarin ik patronen zie in een andere focus qua bedrijfsvoering en ontwikkeling. Echter, ik heb niet expliciet gevraagd naar strategische afwegingen en beslissingen in de huidige bedrijfsvoering, maar deze nu gevonden keuzes zijn uit de gesprekken voort gekomen. Om hier beter inzicht in te verkrijgen, had een follow-up interview die hierop gericht zou zijn, de resultaten van dit onderzoek meer gegrond. Dezelfde redenering zou gelden voor tabel 1 die enkele bedrijfskenmerken in de bedrijfsontwikkeling laat zien.

Hier heb ik wel gericht naar gevraagd, maar daar kwam het niet altijd van bij sommige boeren. De volgende keer zal ik een klein schemaatje meenemen naar de interviews, wat boeren kunnen invullen. Dit geeft dan een completer overzicht.

Een andere optie zou zijn om, naast meer interviews met de specifieke onderzoeksgroep, de onderzoeksgroep te vergroten door bijv. met meer streekkenners te praten om zo een completer beeld van de dynamiek in het gebied en de gebiedsontwikkeling te kunnen krijgen. Dit zou dan meer context en body aan het onderzoek gegeven hebben. Dit is tot zekere hoogte gedaan door met twee gebiedskenners te praten en workshops in de gebieden te begeleiden met een grotere en gemengde groep ondernemers. Deze verdiepingsslag is niet verder doorgevoerd vanwege de planning van dit onderzoek. Een vervolgonderzoek zou hiervoor gelegenheid bieden.

Aan de boeren is gevraagd te reageren op het uitvoeren van groene en blauwe diensten in het kader van het GLB. Dit kan hun bereidheid deze uit te voeren hebben beïnvloed, aangezien het gaat over het landbouwbeleid. Het beleid wordt emotioneel ervaren: het landbouwbeleid raakt aan hun directe bestaan. Als deze context er niet zo prominent op had gelegen, warende resultaten wellicht anders geweest.

Er is specifiek gekozen om boeren te interviewen, aangezien zij de directe gebruikers van het GLB zijn. Hierdoor is wel een diep, maar ook eenzijdig beeld verkregen. Het onderzoek is niet diep ingegaan op de interactie en huidige dynamiek tussen het beleid en de boeren. Dit had natuurlijk deels te maken met het feit dat het beleid nu nog geformuleerd wordt. Doch om de context beter te kunnen plaatsten en om de interactie tussen beleid en praktijk beter te kunnen duiden, had bijv. meer gepraat kunnen worden met mensen zoals de gebiedsmakelaar en het accountancybureau. Zij hebben veel contact met boeren, maar houden zich ook bezig met beleidszaken.

Door uitbreiding van het aantal interviews en meer diversiteit aan respondenten had er dan ook meer triangulatie plaats kunnen vinden, die de resultaten meer betrouwbaarheid en geldigheid zouden hebben gegeven. Triangulatie heb ik geprobeerd te bereiken door met andere mensen te praten naast alleen boeren, naar GLB conferenties te gaan, workshops te geven met andere boeren, observaties tijdens de interviews, etc.

Ik zal daarnaast mijn onderzoeksresultaten neerleggen naast de resultaten van de virtuele pilots van het GLB (Zijlstra, et al., 2011) om de resultaten en de conclusies door te nemen en te kijken of er enige overeenkomsten zijn. Een afspraak met het betreffende onderzoeksteam en wellicht een representatie met de Directie GLB van het Ministerie van ELI is daarover nu op handen.

11.4. Reflectie op de theorieën en analytische begrippen

De theorieën en analytische concepten die in het theoretisch kader beschreven zijn, bleken erg waardevol bij het opzetten en analyseren van het onderzoek. De actor georiënteerde benadering en het bedrijfsstijlenconcept hebben dit onderzoek sturing gegeven. De analytische concepten werden gebruikt als hulpmiddel om de data analyseren.

Het analytisch concept '*framing*' bleek een nuttig hulpmiddel om de referentiekaders te identificeren, waardoor ik de grondhoudingen van boeren t.o.v. hun omgeving beter kon duiden en indelen. Dit gaf zogezegd richting aan het categorisatie proces gedurende het coderen van de verkregen transcripten van de interviews. *Sense of place* heb ik later nog

bijgevuld met de concepten grondhoudingen en arrangementen, aangezien ik tijdens het onderzoek erachter kwam dat de tekortkoming van de *sense of place* theorie is dat er geen verdere concretisering gemaakt wordt in verschillende *senses of place*. Er wordt van uitgegaan dat als iemand een sterke *sense of place* heeft, er ook zorg gedragen wordt voor het landschap. Iedereen heeft een bepaalde *sense of place*, maar wat een 'sterke' *sense of place* is en wat dat betekent voor de wijze waarop er met het landschap wordt omgegaan, komt niet in de theorie terug.

Er mist aldus een normatieve dimensie, die de grondhoudingen wel geven. De grondhoudingen theorie vond ik erg nuttig, omdat het richting geeft in de analyse. Het gevaar bestaat natuurlijk dat als je hier al vanuit gaat, dat je de resultaten ook in de richting van de grondhoudingen stuurt. Het proces voorafgaand aan dit onderzoek is echter anders verlopen. Tijdens en na het veldwerk had ik al enige impressie van de instrumentele en intrinsieke houdingen onder de boeren, maar wist die met '*sense of place*' niet te plaatsen. Toen ik stuitte op de grondhoudingen theorie bleek alles op zijn plaats te vallen. Om tot deze indeling te komen bleken de arrangementen van de natuur en de verschillende dimensies nuttig. Zo heb ik uitspraken van boeren in verschillende dimensies kunnen plaatsen die alle tezamen de verschillende grondhoudingen van boeren vormden.

De actor georiënteerde en de bedrijfsstijlen benadering hebben dit onderzoek sturing gegeven. Zo stond het perspectief van de actor en zijn/haar beleefwereld centraal. Ook is uitgegaan van het verband tussen denken en doen wat in beide theorieën terugkomt. Dit onderzoek kon daardoor een inschatting maken van de acties en handelingen van boeren in het kader van de GLB hervorming. Maar een te grote nadruk hierop geeft een eenzijdig beeld en doet af aan de invloed van structurele variabelen zoals regelgeving van beleid. Deze kritiek komt ook terug in een artikel van Arts en al. (2006:98): "*The emphasis on actors, interactions and processes, in other words on actors acting strategically, tends not to do sufficient justice to the duality of actor and structure, that is it tends to undervalue the impact of structural variables, like rules, power and so on.*"

Om dus een completer beeld te krijgen van de interactie tussen beleid en praktijk zou ook de structurele relaties die in de bevindingen besloten liggen, onderzocht kunnen worden. Zo zijn de antwoorden van boeren, reacties op ervaringen met structurele variabelen, zoals SNL en het oude SAN. De formatie van de toekomstige structuur in kwestie is, zoals in 10.3 al gezegd werd, nog bezig, dus had de invloed van deze structuur momenteel niet onderzocht kunnen worden.

Wel kan onderzocht worden, hoe de relaties tussen verschillende beleidsactoren zich verhouden gedurende het beleidsformatie proces en welke uitkomsten gevormd worden. Dit heb ik deels gedaan door aanwezig te zijn op verschillende GLB werkconferenties georganiseerd vanuit het ministerie van ELI. Om de structuren plaatselijk beter te bepalen, had wel meer gepraat kunnen worden met specifieke beleidsmedewerkers op Provinciaal en gemeentelijk niveau.

Ten slotte, zal een ander type vervolgonderzoek nuttig kunnen zijn om te checken of de resultaten van dit onderzoek overeenkomen met de echte handelingen en strategieën die boeren uitvoeren als het GLB na 2013 in werking gezet wordt.

Referenties

- Aarts, M.N.C., Van Woerkum, C.M.J., 1994. *Wat heet natuur? De communicatie tussen overheid en boeren over natuur en natuurbeleid*. Landbouwniversiteit, Wageningen, the Netherlands.
- Aarts, M.N.C., Van Woerkum, C.M.J., 2006. Frame Construction in Interaction, 112th MOPAN International Conference. Short run Press, Exeter, Pontypridd, UK.
- Agrarisch Dagblad, 2010, Savelkous, J., 'Duitse minister vindt eigen beleid heel progressief'.
- Arts, B., Leroy, P., Van Tatenhoven, J., 2006, Political Modernisation and Policy Arrangements: A framework for Understanding Environmental Policy Change, *Public Organiz Review*, vol. 6, pp:93-106, Springer Science
- Berger, P.L., Luckmann, T., 1967. *The Social Construction of Reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Anchor, New York, US.
- Bommel, 2008, *Frames and framing*, Powerpoint presentatie voor MSc vak: FNP31806 Forest and nature conservation policy: theoretical perspectives, Wageningen University
- Bont, K., Venema, G., Wisman, A., 2011, *Landbouw in Overijssel, Huidige Situatie en Ontwikkeling*, LEI rapport, Wageningen UR, Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek
- Boogaard, 2009, *The Socio-Cultural Sustainability of Animal Farming, An inquiry into social perceptions of dairy farming in the Netherlands and Norway*, PhD Thesis, Wageningen University, Wageningen, Nederland (ISBN 978-90-8585-447-0)
- Buchecker, M., Hunziker, M. and Kiensast, F., (2003), Participatory landscape development – overcoming social barriers to public involvement. *Landscape and Urban Planning* 64: 29-46
- Buteo, Van despoort tot mysticus, In: Losse Verhandelingen, H 7: De dingen en hun eigen gewicht, In: *Waarvan men niet spreken kan, daarover moet men dichten: De ontdekking van het poëtisch wereldbeeld*, <http://www.woordenwisseling.com/inhoud.htm> website laatst gezien: Mei, 2011.
- Carson, 1962, *Silent Spring*, Houghton Mifflin Company: New York, US
- Cooper, T., Hart, K. en Baldock, D., 2009, *The Provision of Public Goods Through Agriculture in the European Union*, Report Prepared for DG Agriculture and Rural Development, Contract No 30-CE-0233091/00-28, Institute for European Environmental Policy: London.
- Van Dam, F., Heins, S., Elbersen, B.S., 2002, Lay discourses of the rural and stated and revealed preferences for rural living. Some evidence of the existence of a rural idyll in the Netherlands. *Journal of Rural Studies*, 18, 461-476.
- De Bruin, R. (1993), *Bont of blaauw, bedrijfstijlen en koersbepaling landelijke gebieden*, Provincie Friesland; Wageningen: Rurale Sociologie, Landbouwniversiteit Wageningen
- De Bruin en Van der Ploeg, 1991, Bedrijfstijlen en het beheer van natuur en landschap in de Noordelijke Friese Wouden en het Zuidelijk Westerkwartier, Bos- en Landschapsbouw Friesland/Groningen, Landbouwniversiteit Wageningen
- De Snoo, A., Osinga, K.J., 2010, GLB na 2013 wil sturen met financiële prikkels, *Nieuwe Oogst*, LTO Noord
- Driessen, R., 2010, *Programma 'Duurzaam Boer Blijven in Midden-Delfland'*, *Perspectief voor de melkveehouder*, Midden Delftkrant, vierendertigste jaargang nr. 3, september 2010, www.duurzaamboerblijven.nl, website laatste gezien: Mei 2011
- Drenthen, M. en Kockelkoren, P. (1999) Het milieu van de filosofen: twintig jaar milieu filosofie in Nederland. *Filosofie en Praktijk* 20(4), pp. 179-191.

- Duinhoven, G., 2001, Interview: Tijd voor een nieuw Landbouwbeleid, *Streek, netwerkblad voor het platteland*, jaargang 4, vol. 1. Drukkerij Modern, Bennekom.
- ELI, 2010, Kabinetsreactie op de Commissiemededeling over het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid 2014 – 2020; referentie: 162293.
- EC, 2010a, Communication from the Commission to the European Parliament, The Council, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, *The CAP towards 2020: Meeting the food, natural resources and territorial challenges of the future*, COM (2010 672 final, Brussels
- EC, 2010b, *Evaluation of the market situation and the consequent conditions for smoothly phasing out the milk quota system*. Report from the European Commission to the European Parliament and the council. Brussels.
- Falk, I., and Kilpatrick, S., 2000, What is social capital? A study of interaction in a rural community. *European Society for Rural Sociology* 40: 1, 87-110
- Fauconnier, G., Van Woerkum, C.M.J., Marck, P., 1992. *Beeldvorming over de landbouw*. CLEO, Heverlee, België.
- Frouws, 1974, *Mest en Macht: een politiek-sociologische studie naar belangenbehartiging en beleidsvorming inzake de mestproblematiek in Nederland vanaf 1970*, Proefschrift Wageningen, Landbouw Universiteit Wageningen
- Hin, K.J., Schans, F., Padt, F., 2004, *Een definitie voor grondgebonden veehouderij*, Centrum voor Landbouw en Milieu B.V.
- Giddens, A. (1979), *Nieuwe regels voor de sociologische methode*. Ambo, Baarn.
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. Polity Press: Cambridge
- Green, J., Thorogood, N. (2009) *Qualitative Methods for Health Research*. Second Edition. London: SAGE Pub. Ltd.
- Hammersley en Atkinson, 2007, *Ethnography: principles in practice*, Third Edition, Abingdon en New York: Routledge
- Hebinck en Van der Ploeg, 1997, Dynamics of Agricultural production. An analysis of micro-macro linkages, in: Haan, de H. en Long, N. (eds.), *Images and realities of rural life. Wageningen Perspectives on rural transformations*, Assen, Koninklijk van Gorcum, 1997 pp: 202-226
- Hees, 2000, *Trekkers naast de trap, een zoektocht naar de dynamiek in de relatie tussen boer en overheid*, Grafisch Service Centrum Van Gils BV
- Heiligenberg, van den H.A.R.M, van Dam, J., Prins, A.G., Reudink, M.A., van Zeijts, H., (2007), *Opties voor Europese landbouwsubsidies*, Milieu- en Natuurplanbureau (MNP), Bilthoven, MNP-publicatienummer 500136001/2007
- Hermans, T., Naeff, H., Terluin, I., 2006, *Ruimtelijke neerslag van GLB-betalingen in Nederland*, Wageningen, Alterra (Rapport nr. 1346)
- Hofstede, G., 1980. *Culture's consequence : international differences in work-related values*. Sage Publications, Beverly, US.
- Inglehart, R., 1997. *Modernization and postmodernization: cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton University Press, Princeton, US
- Jager, H.d., Mok, A.L., Sipkema, G., 2004. *Grondbeginselen der sociologie*. Wolters-Noordhoff, Groningen, Nederland.
- Janssen, J., Pieterse, N., Broek, van den, L., Breedijk, M., 2007, *Historie Nationale Landschappen*, RIVM, Rotterdam/Ruimtelijk Planbureau, Den Haag
- Keulartz, J., Swart, S. en van der Windt, H., 2000, *Natuurbeelden en natuurbeleid. Theoretische en empirische verkenningen*, pp 31-46. Den Haag: NOW stimuleringsprogramma Ethiek & Beleid 00/1.
- Kuneman, 2010, *Eerlijke verdeling EU-landbouw gelden*, Agrarisch Dagblad - Opinie
- Lamers, 2007, *Het grote groene misverstand; ontmaskering van een tunnelvisie op de landbouw en het landelijk gebied*.

- Looijaard, M, 2010, Dispuutbijdrage, Milieu filosofie, Universiteit Groningen
http://www.filosofiegroningen.nl/documents/2010/Marianne_201005_Milieu filosofie.htm, website
 laatst gezien: Mei 2011
- LNv, 2007, Kabinetsstandpunt health check GLB, Directie Internationale Zaken,
 (kenmerk: 07-LNV-B-79)
- LNv, 2008; Houtskoolschets Europees Landbouwbeleid 2020, Kabinetsvisie, PD
 GLB (kenmerk: 08-LNV-98)
- LNv, 2010, *Pilots GLB*, Directie Gemeenschappelijk Landbouwbeleid.
- Long, 2001, *Development Sociology, Actor Perspectives*, Routledge Taylor and Francis Group,
 London en New York
- LTO/WUR, 2009, *Ondernemen in Noordoost-Twente: Projectresultaten – Grootchalig boeren in een
 kleinschalig landschap*.
- Mason, 2002, *Qualitative Reseraching*, London, Sage Publications
- Minsky, M., 1975. "A Framework for Representing Knowledge," in Winston, P.H.(
 Ed.), *The Psychology of Computer Vision*, New York, NY: McGraw Hill, pp. 177-211.
- Moorsel, E. en Dijkman, W., 2007, Europese Ruimte voor Groenblauwe Diensten,
Landwerk (2)
- Moorsel, E., Dijkman, W., Moorsel, E., Wigger, J., Jans, D., J., Edelenbos, B., Prins, P.,
 Dijk, van., P., Veldhuizen, van, E., 2007, *Nederlandse Catalogus Groenblauwe diensten*,
 Dienst Landelijk Gebied
- Nieuwe Oogst, 5 februari 2011, *Blaarkoppen inspireren Kuijers*, Reportage.
- Nieuwe Oogst, 12 februari 2011, "Kijk naar de grond, niet naar de buurman", *Niet-kerende
 grondbewerking is goed voor bodem en bespaart tijd en brandstof*. Gewas & Glas.
- NOT, 2010, <http://www.noordoost-twente.nl/> website laatst gezien: Mei 2011
- Oppenhuisen, J., 2000. *Een schaap in de bus? Een onderzoek naar waarden van de
 Nederlander*. PhD-thesis. University of Amsterdam, Amsterdam, the Netherlands.
- Overijssel, 2009, *Omgevingsvisie Overijssel, Visie en uitvoeringsprogramma voor de
 ontwikkeling van de fysieke leefomgeving van de provincie Overijssel*, Zwolle
- Overijssel, 2010, *De staat van Overijssel*, Team Beleidsinformatie, Motivaction
 International B.V. Gelders Overijssels Bureau voor Toerisme, Molenberg Repro
 B.V., Zwolle
- PD GLB, 2010, Programmadirectie Gemeenschappelijk landbouwbeleid, Ministerie
 van LNv, *Tussen Brussel en Den Haag, Seminar over de toekomst van het Europees Landbouw-
 beleid*, Den Haag, Nederland
- Putnam, L. and M. Holmer, 1992. "Framing, Reframing, and Issue Development", in
 Putnam L. and Roloff, M.E. (Eds.), *Communication and Negotiation*, Newbury Park, CA:
 Sage, Vol. 20. pp.128-155.
- Proeftuin Twente, 2010, http://www.proeftuintwente.nl/atlas%20/ATLAS_IN.HTM, website
 laatst gezien: Mei 2011
- Rein, M., Schön, D.A., 1986. Frame-reflective policy discourse. *Beleidsanalyse*, 4, 4-
 18.
- Renting, H., T.K. Marsden & J. Banks (2003). Understanding alternative
 food networks: Exploring the role of short food supply chains in rural
 development. *Environment and Planning A* 35 (3), 393-411.
- Planbureau voor de Leefomgeving, 2010, *Wat de natuur de mens biedt, Ecosysteemdiensten in
 Nederland*
- Ploeg, J.D., van der, 1991, *Landbouw als Mensenwerk, Arbeid en Technologie in agrarische ont-
 wikkeling*, Coutinhou, Muiderberg
- Ploeg, J.D. van der, H. Renting, G. Brunori, K. Knickel, J. Mannion, T. Marsden, K. de
 Roest, E. Sevilla-Guzman & F. Ventura (2000). Rural Development: From practices
 and policies towards theory. *Sociologia Ruralis* 40 (4), 391-408.
- Ploeg, J.D., van der, 2001, *De Virtuele Boer*, Assen, Koninklijke van Gorcum

- Ploeg, J.D., van der, 2002, *Over boeren en agrarische ondernemers: van Marx naar Witchcraft*, published: weblog Van der Ploeg.
- Ploeg, J.D. van der, 2008, *The new peasantries: Struggles for autonomy and sustainability in an era of empire and globalization*. Earthscan: Londen.
- Ploeg, J.D., van der, 2010, The Food Crisis, Industrialized Farming and the Imperial Regime, *Journal of Agrarian Change*, 10 (1), 98 - 106
- Roep, D., 2000,. *Vernieuwend werken: sporen van vermogen en onvermogen*. Wageningen Universiteit: Wageningen.
- Roep, D., J.D. van der Ploeg & C. Leeuwis , 1991, *Zicht op duurzaamheid en continuïteit: bedrijfsstijlen in de Achterhoek*. Landbouwniversiteit:Wageningen.
- Roep, D, Horlings, I., Boogaard, B., Oostindie, H., Van Broekhuizen, R., 2010, Palet van boer-burger ontmoetingen (Draft)
- Rokeach, M., 1973. *Nature of Human Values*. Free press, New York, US
- Rougoor, C., Tolkamp, W., Kuneman, G., de Bont, K., Jager, J., Helming, J., Smit, B., 2010, *Kansen voor een uniek gebied. Maatwerk voor het GLB in Oost-Nederland*. CLM-rapport: CLM 729 – 2010, LEI-rapport: 10-041
- SER, 2008, *Advies: Waarden van de Landbouw*, publicatienummer 5, in opdracht van LNV, Sociaal-Economische Raad, Den Haag (ISBN 90-6587-971-4)
- Schutz, A. (1962) *The Problem of Social Reality*, The Hague: Mijhoff
- Schwartz, S.H., 2006. A theory of cultural value orientations: Explication and applications. *Comparative Sociology*, 5, 137-182.
- Schwartz, S.H., Bilsky, W., 1987. Toward A Universal Psychological Structure of Human Values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 550-562
- Schwartz, S.H., Bilsky, W., 1990. Toward a Theory of the Universal Content and Structure of Values: Extensions and Cross-cultural Replications. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 878-891.
- Schwartz, S.H., Boehnke, K., 2004. Evaluating the structure of human values with confirmatory factor analysis. *Journal of Research in Personality*, 38, 230-255.
- Scott, J.C., 1985, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale Univerity Press, US
- Smits, M.J., Bogaardt, M.J., Eaton, D., Karbauskas, A., Roza, P., (2009), *De vermaatschappelijking van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid. Een inventarisatie van visies in Brussel en diverse EU-lidstaten*. Werkdocument 168, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, LEI Wageningen UR
- Tamminga, W., 2008, Voorbeeld rapportage Monitor Grondtransacties en Grondmobiliteit tot en met juli 2008, Het Kadaster – Topografische Dienst; website laatst zien: Mei 2011:
http://www.kadaster.nl/index_frames.html?inhoud=/zakelijk/producten/grondprijmonitor.html&navig=/zakelijk/nav_serverside.html%3Fscript%3D1
- Termeer, C.A.M., Koppenjan, J.F.M., 1997. Managing Perceptions in Networks. In: Kickert, W.J.M., Klijn, E.H., Koppenjan, J.F.M. (eds.), *Managing complex networks: strategies for the public sector*. Sage, London, UK.
- Terwan, P., Van der Weijden, W., Kuneman, G., en Schröder, R., 2008, *After the Common Agricultural Policy: towards an EU policy for Sustainable Food and Rural Environment?* CLM Centre for Agriculture and Environment, Paul Terwan research & consultancy and Alterra / Wageningen UR
- Terwan, P., 2010, *Nieuwe kansen voor Laag Holland onder het toekomstige landbouwbeleid*, Water, Land & Dijken – Vereniging voor agrarisch natuur- en landschapbeheer, Purmerend.
- Trouw, 12-02-2011, Noordhoff, I., *Boeren en natuur beheren, kan dat?* Trouw: de Verdieping
- Trouw, 17-02-2011, *Bleker: Minder kwantiteit, meer kwaliteit. Staatssecretaris ziet rapport Planbureau voor de Leefomgeving als steun in de rug.*

- Tuan, Y.F. (1997) *Space and Place*. London: Arnold
- Vinken, H., Soeters, J., 2004. *Comparing cultures: dimensions of culture in a comparative perspective*. Brill, Leiden, the Netherlands.
- Van Tatenhove, J., Arts, B., & Leroy, P. (2000). *Political Modernisation and the Environment – The Renewal of Environmental Policy Arrangements*. Dordrecht: Kluwer Academic Publisher
- Volker, K. (1997), Local commitment or sustainable rural landscape development. *Agriculture, Ecosystems and Environment* 63, 107-120
- Werkman, R.A., Termeer, C.J.A.M., 2007, *Het Nederlandse debat rondom Land, Landschap en het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid*, Leerstoelgroep Bestuurskunde, Wageningen Universiteit
- Werkplaats 10, (2009) Eten van dichtbij, periodieke uitgave van *Koninklijke Nederlandsche Heidemaatschappij* in samenwerking met derden, Jaargang 7, september 2009
- Weide, van der, R., Alebeek, van, F., Broek, van den, R., 2008, En de boer hij ploegde niet meer? Literatuurstudie naar de effecten van niet-kerende grondbewerking versus ploegen, Wageningen Universiteit, Praktijkonderzoek Plant & Omgeving B.V.
- Wiskerke, H. (1995). Arable farmers: A new interpretation of sustainable baking wheat cultivation. In: J.D. van der Ploeg & G. Van Dijk (red.) *Beyond modernization: The impact of endogenous rural development*. Van Gorcum: Assen
- Williams, D. and Stewart, S. (1998) Sense of Place: An Elusive Concept That is Finding a Home in Ecosystem Management, *Journal of Forestry*. 96: 5, 18-23
- Zeijts, van H., van Dam, J.D., Overmars, K.P., Egmond van, P.M., Kuiper, R., Lorz, J.A., van Veen, M.P., Westhoek, H.J., (2010) *Bijdrage GLB aan beleidsdoelen milieu, natuur en landschap. Een verkenning van de mogelijke inzet van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid*, Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag/Bilthoven, Nederland
- Zijlstra, J., de Wolf, P.L., Prins, H., Doornewaard, G.J., Smit, A.B., Daatselaar, C.H.G., van den Berkmortel, N.W.T.H., van Cooten, W.C., *Meer groei dan Vergroening, mogelijke gevolgen GLB 2014 – 2020 voor melkveehouders en akkerbouwers*, Wageningen UR Livestock Research, onderdeel van Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek, 2011
- Zweers, W. (1995) *Participeren aan de natuur: ontwerp voor een ecologisering van het wereldbeeld*. Utrecht: Van Arkel.

Bijlagen

Bijlage 1: Introductiebrief aan de boeren

Bijlage 2: Interview Schema

Bijlage 3: Voorbeeldplaatjes Landschappen

Bijlage 4: De 14 maatschappelijke diensten

Bijlage 5: Individuele rangschikkingen van boeren met MWD naar grondhoudingen

Bijlage 6: De boeren gerangschikt naar grondhouding/arrangementen

Bijlage 1: Introductiebrief aan boeren

Onderzoek naar toekomst van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) en de rol van maatschappelijk waardevolle diensten

Introductie onderzoeker: Mijn naam is Elisa de Lijster en ik ben een masterstudente aan de Wageningen Universiteit. In het kader van mijn studie Rurale Sociologie ben ik momenteel bezig met mijn afstudeeronderzoek dat gaat over de toekomst van het GLB en maatschappelijk waardevolle diensten. Dit doe ik samen met het Centrum voor Landbouw en Milieu, een onafhankelijk adviesbureau in Culemborg (www.clm.nl).

U heeft aangegeven interesse te hebben om deel te nemen aan het onderzoek over de toekomst van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) en wat dat betekent voor u en uw bedrijf. De onderhandelingen rondom een nieuwe hervorming van het GLB zijn op dit moment in volle gang op Nederlands en Europees niveau. Hierbij staat o.a. de continuïteit en hoogte van de inkomens toeslagen aan boeren ter discussie.

Veranderingen in de directe inkomenssteun en extra mogelijkheden

Het lijkt er nu sterk op dat de inkomens toeslagen gebaseerd op de historische productie, zoals nu het geval in Nederland, losgelaten gaan worden. Dat kan voor het inkomen van melkveehouders behoorlijke consequenties hebben. Nu bedraagt bijvoorbeeld de directe inkomenssteun gem. 28% van het bedrijfsinkomen van Overijsselse melkveehouders. Gemiddeld krijgen Nederlandse boeren momenteel 450 euro/ha aan directe inkomenssteun. Daarvoor in de plaats komt er waarschijnlijk een basispremie die voor alle hectares geldt. Volgens de LTO Noord inschattingen zal de basispremie 325euro/ha omvatten (*flat rate*). Dit betekent dat sommige boeren er in hun inkomen op achter uitgaan, maar anderen juist op vooruit. Andere mogelijkheden voor extra verdiensten zijn de betalingen voor maatschappelijk waardevolle diensten. Daarover gaat dit onderzoek.

Onderzoeksfocus: de verhalen van boeren en hun bedrijf

U zult straks wellicht met deze veranderingen te maken krijgen. Welke impact zal dat op uw bedrijf hebben? Zijn er bijvoorbeeld maatschappelijke diensten die interessant zijn voor u en uw bedrijf of heeft u wellicht andere plannen of ideeën? Mijn bedoeling is om hierover in gesprek te gaan bij melkveehouders in Hardenberg, Twenterand en Tubbergen. De GLB onderhandelingen zijn nu aan de gang en het is in dit stadium dus van uitermate belang om signalen vanuit het boerenbedrijfsleven hierbij te betrekken om tot een goede afstemming tussen beleid en de agrarische praktijk te komen. Dit onderzoek vindt dan ook plaats met het medeweten van het Ministerie ELI.

Centraal in mijn onderzoek staan de verhalen over uw bedrijf, uw opvatting over deze beleidsverandering en hoe u daarmee denkt om te gaan op uw bedrijf. Ik wil dit onderzoek graag ondernemen omdat ik vanuit mijn eigen interesse benieuwd ben wat boeren hierover denken, hoe ze hierin staan en wat ze denken te doen.

Maar ook omdat ik nodig vind dat voordat er een beleidsplan uitgevoerd gaat worden, er eerst goed onderzoek gedaan moet worden naar wat de wensen en ideeën van boeren

hierover zijn. Want de boeren, die merken de veranderingen straks in hun dagelijks leven, en moeten er dus zeker iets over te zeggen kunnen hebben.

Maatschappelijk Waardevolle Diensten: aan welke geeft u de voorkeur?

Samen met het CLM heb ik een aantal maatschappelijk waardevolle diensten geformuleerd (zie bijlage), die betrekking hebben op verschillende waarden van de landbouw. Naast natuur en landschap, komen daarin diensten aan de orde voor water, klimaat, energie, bodem en dierenwelzijn. Dit zijn diensten gebaseerd op een grote maatschappelijke relevantie en die in de maatschappij een groot draagvlak hebben. Ik kijk er naar uit om samen hierover na te denken en welke diensten u zou willen of kunnen toepassen op uw bedrijf.

Afronding onderzoek

Aan het einde van mijn onderzoek zal ik voor mijn opleiding een rapport opstellen met de uiteindelijke resultaten en conclusies. Ik zal u en de andere deelnemende melkveehouders van de resultaten en conclusies op de hoogte stellen d.m.v. een uitgebreide samenvatting. Ook streef ik ernaar om een artikel te schrijven voor een agrarisch vakblad waarop ik u zal attenderen.

Mocht u nog vragen hebben of meer informatie willen hebben, neem dan gerust contact met mij op.

Vriendelijke groet,

Elisa de Lijster

Wilhelminaweg 24
6703 CD Wageningen

MSc Internationale Ontwikkelingsstudies – RURALE SOCILOGIE
Wageningen Universiteit

E: elisa.delijster@wur.nl
T: 0642326277

Bijlage: 1

Bijlage: Mogelijke Maatschappelijk Waardevolle Diensten

maatregel	beschrijving
1 <i>Botanisch beheer</i>	Door het verschralen van grasland ontstaat er meer biodiversiteit, wordt het landschap aantrekkelijker en verbetert de bodemstructuur
2 <i>Houtwallen</i>	Het onderhouden van houtwallen vergroot de cultuurhistorische waarde en de biodiversiteit van het landschap.
3 <i>Beheer struweel</i>	Het onderhouden van een struweel versterkt de landschappelijke kwaliteit en vergroot de mogelijkheid om natuur te verbinden
4 <i>Actief kievitbeheer maisland</i>	Het beschermen van kievitsnesten op maisland verhoogt de overlevingskans van de soort
5 <i>Weidegang</i>	Weidegang van koeien versterkt het landschap en het dierenwelzijn
6 <i>Blijvend Grasland</i>	Door grasland te vernieuwen via doorzaaien ontstaat meer bodemdiversiteit en gaat minder organische stof (en dus CO ₂) verloren in bodem.
7 <i>Niet-kerende grondbewerking</i>	Door niet te ploegen worden het bodemleven en de structuur verbeterd en is er minder uitstoot van CO ₂
8 <i>Groenbemesting</i>	Het inpassen van groenbemesting in de rotatie verhoogt het organische stof gehalte in bodem, vergroot de bodemdiversiteit, vermindert de uitspoeling van nutriënten en slaat CO ₂ op in de bodem
9 <i>Verandering kunstmesttype</i>	Het toepassen van vloeibare kunstmest en/of slow release kunstmesten vermindert de uitstoot van broeikasgassen
10 <i>Duurzame maisteelt</i>	Onkruidbestrijden door eggen, aangevuld met een lage dosering bespuiting verbetert de waterkwaliteit, verhoogt de bodemdiversiteit en verhoogt opbrengst.
11 <i>Actief randenbeheer</i>	Het inzaaien van akkerranden met een kruidachtig mengsel versterkt de landschappelijke kwaliteit versterkt, vermindert de nutriënten en vergroot de biodiversiteit
12 <i>Natuurvriendelijke oevers</i>	Door de oevers van sloten vlakker te maken en jaarlijks uit te maaien ontstaat er meer biodiversiteit, waterberging en betere waterkwaliteit en wordt het landschap versterkt versterkt.
13 <i>Waterconservering</i>	Door peilgestuurde drainage en plaatsen van stuwen in sloten, wordt meer water vastgehouden in de bouwvoor en is er minder kans op droogte schade.

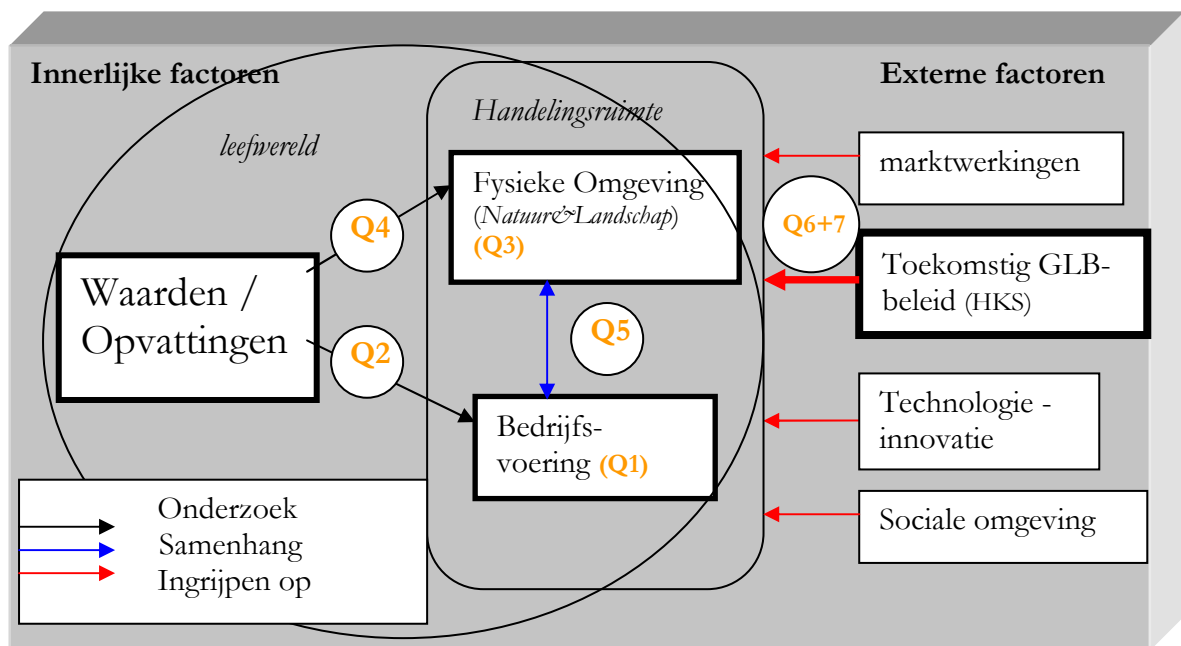
Bijlage 2: Interview Schema

Hoofdvraag: *Hoe kijken boeren tegen de beleidswijziging van het GLB zoals voorgesteld in de HKS aan, en specifiek tegen de betaling voor Maatschappelijk Waardevolle Diensten, en hoe verwachten zij daarop in te spelen in hun bedrijfsvoering?*

Deelaspecten: 1. Beleving GLB wijziging → beide (A+B)
2. Beleving MW diensten → waarden natuur en landschap (A)
3. Bedrijfsstrategie → opvattingen bedrijfsvoering (B)

Deze deelaspecten hebben o.a. te maken met hoe boeren tegen het landschap, hun omgeving aankijken en hoe zij hun bedrijfsvoering zien:

- Waarden t.a.v. natuur en landschap
- Opvattingen t.a.v. bedrijfsvoering en landgebruik

Topic List

- Boerenbedrijf en bedrijfsvoering [Q 1,2]
- Waarden Landschap [Q4]
- GLB-wijziging [Q6]
- Natuur en Landschapsbeheer [Q3]
- Verweving functies [Q5]
- Organisatievorm [Q7]

Structuur Interview:

fase	topic kaartje	referentie deelvragen	tijd (min.)	instructie
<i>Inleiding</i>	* Introductie	X	5	Geef hierbij 1 A-4tje met introductie en informatie over onderzoek en onderzoekster.
<i>romp interview</i>	1. Boerenbedrijf en bedrijfsvoering	Q1	5	Laat hierbij de google map foto van bedrijf zien. Waar welk landgebruik? Laten aanstippen/schetsen op kaart door geïnterviewde.
	2. Waarden Landschappen	Q2,4,5	15	Voorbeeldplaatjes laten zien van verschillende landschappen en vragen stellen
	3. GLB-wijziging	Q6	10	Uitleg over GLB en de verschillende opties en keuzes (HKS, 4 bedrijvenmodel, basispremie, MW diensten)
	4. Natuur- en landschapsbeheer	Q3	10	Lijst van natuurmaatregelen van programma beheer/SAN bijleggen. Kunnen ze aankruisen.
	5. Verweving	Q5	20	1. Laat geïnterviewde keuze maken uit de 15 respondentkaartjes van MW-diensten door er 5 te kiezen. 2. Laat deze 5 op de grafiek rangschikken. 3. Maak foto!
	6. Organisatievorm	Q7	5	Maak link naar praktijk, aan welke vorm geeft boer de voorkeur?
<i>Afsluiting</i>	* Afsluiting	X	20	1. Laat ruimte voor de boer's ideeën, zijn er onderwerpen die hij/zij graag wilt bespreken? 2. Attendeer op toer boerderij en de 3 foto's

Topic Kaartjes

*** Introductie [i]**

- Elisa de Lijster; Masterstudente Wageningen Universiteit Rurale Sociologie;
- Afstudeeronderzoek over toekomst van het GLB en maatschappelijk waardevolle diensten;
- Geïnteresseerd in de kijk van boeren op de mogelijke hervorming van het GLB;
- In samenwerking met het Centrum voor Landbouw en Milieu.

[i]: geeft hierbij 1-A4tje met introductie en informatie van onderzoek.

1. Boerenbedrijf en bedrijfsvoering [Q1] [i]

- Kunt u mij iets vertellen over deze boerderij en het bedrijf?
 - a. Wat voor soort boerderij is dit?
 - b. Welk landgebruik, waar?

[i] google
maps foto
laten zien

- Hoe lang bent u al boer? Heeft u het bedrijf van uw ouders overgenomen? Wanneer?
 - Met wie onderneemt u dit bedrijf? In een maatschap? Wat is de taakverdeling?
 - Heeft u naast het boerenbedrijf nog ander werk?
-

2. Waarden Landschap [Q4, Q2, Q5a]

Als u naar deze drie plaatjes [i] kijkt, welk landschap trekt u het meest aan?

- **Thuis voelen:** In welk landschap voelt u zich het meest thuis? [Q4]
- **Mooi:** Vind u dat ook het mooiste landschap? [Q4]
- **Boeren:** In welk landschap vind u dat u het beste kunt boeren? [Q2]
- **Waardevol landschap:** Wat voor landschap denkt u dat vanuit de maatschappij als meest waardevol wordt gezien? Waarom?
- **Waardevolle natuur:** Welk landschap bevat voor u de meest waardevolle natuur? [Q4] Vind u dat zelf of anderen?
- **In stand houden:** Vind u het belangrijk om deze landschappen in stand te houden? [Q4]
- **Rol boer:** Heeft de boer daar ook een rol bij of zou die dat kunnen hebben? [Q5a]

[i] Voorbeeld
plaatjes laten zien
van de drie land-
schappen.

3. GLB-wijziging [Q5 en Q6] [i]

- Hoe kijkt u tegen deze beleidswijziging aan?
- Denk u dat het enige consequenties voor uw bedrijf zal hebben?
- Wat zou u doen als het landbouwbeleid veranderd?
(basispremie en MW diensten)
- Wat zou u aan uw bedrijfsvoering veranderen?

[i] GLB-wijziging: Gro-
tere rol boeren in on-
derhouden landschap
en andere MW dien-
sten.

Vertel kort over GLB
wijziging

4. Natuur- en Landschapsbeheer [Q3]

1. Doet u op dit moment aan enig vorm van landschaps- of agrarisch natuurbeheer, in het kader van programma Beheer of SAN?

[i] Lijst van natuur-
maatregelen van pro-
gramma beheer/SAN
bijleggen. Kunnen ze
aankruisen.

- a. Zo ja, waarom en welke maatregelen precies [i]?
Wat zijn uw ervaringen daarmee?
 - b. Zo nee, waarom niet?
2. Heeft u vroeger enige vorm van landschaps- en natuurbeheer gedaan?
- a. Zo ja, waarom en welke maatregelen precies [i]? Wat zijn uw ervaringen daarmee?
 - [als 1b] Waarom nu niet meer?
 - b. Zo nee, waarom niet?
-

5. Verweving [Q5]

[i] Samen met het CLM hebben we een vijftiental maatschappelijk waardevolle diensten bedacht op het gebied van klimaat, water, dierenwelzijn, natuur en landschap. Velen van deze zijn nog niet opgenomen in beleidsprogramma's, alhoewel er wel al pilot projecten bestaan.

Zou u van de vijftien MW diensten er vijf van willen kiezen die voor u belangrijk zijn?

- ☐ Kunt u mij uitleggen waarom u deze vijf gekozen heeft?

Zou u deze kaartjes (=vijf diensten) kunnen rangschikken op deze grafiek?

- ☐ Waarom heeft u deze zo gerangschikt?

Denkt u dat u deze en/of meerdere diensten zal toepassen op uw bedrijf?

Eigen ideeën

Heeft u naast deze activiteiten op de kaartjes nog andere ideeën over activiteiten op het gebied van klimaat, water, energie, natuur, landschap die MW zijn en zouden passen in uw bedrijfsvoering?

6. Organisatievorm [Q7]

Stel dat als de inkomenstoeslagen meer verbonden zullen worden aan actief beheer d.m.v. MW diensten, dus dat er een betaling tegenover zo'n soort dienst staat. Hoe zou u dat het liefst geregeld willen zien qua organisatie? Ziet u een rol voor de overheid daarin?

*** Afsluiting:**

- Hoe denkt u dat uw bedrijf er over 10 jaar uitziet? [Q3]
- Zou u het nog ergens over willen hebben dat nog niet besproken is

Rondleiding

Als laatste: ik zou graag een kleine rondleiding over de boerderij krijgen, kunt u mij de boerderij laten zien en dan 3 foto's maken van de boerderij waar u trots op bent?

Bijlage 3: Voorbeeldplaatjes Landschappen

Grootschalig Landschap: Functioneel Arrangement

Natuurlijk Landschap: Wildernis Arrangement

Kleinschalig Landschap: Arcadisch Arrangement

Bijlage 4: de 14 maatschappelijke waardevolle diensten

1. Actief randenbeheer

Doel en resultaat:
Biodiversiteit en waterkwaliteit (Bufferzone)

Voorschriften en werkzaamheden:

- o Geen bemesting
- o Minimaal 3 m breedte
- o Geen chemische en mechanische bestrijding van onkruiden
- o Pleksgewijs bestrijding enkele hinderlijke onkruiden toegestaan
- o Inzaai van kruidachtig mengsel (jaarlijks of permanent)

Vergoeding:
€ 1745,- / ha / jr voor zandgrond (tarieven SNL 2011, pakket A 01.02.02b)

2. Blijvend grasland

Doel en resultaat:
CO2 vastlegging, bodembiodiversiteit en water vasthouden

Voorschriften en werkzaamheden:

- o Bestaand grasland niet scheuren (ploegen) of vrezen;
- o Grasmaten vernieuwen door doorzaaien;

Vergoeding:
€ 144 per ha per jaar

3. Onderhoud struweelhaag (na aanleg)

Definitie: lijnvormig element met opgaande begroeiing (struiken, inheemse bomen). Aanleg kostendekkend vergoed: afkoop grondwaarde en aanlegkosten element.

Doel en resultaat:
Biodiversiteit en landschap

Voorschriften en werkzaamheden:

- o Ten minste 1000 mt lang en 5 m breed
- o Beschermen tegen schade door vrees, werkzaamheden, bestrijdingsmiddelen, e.d.;
- o Chemische bestrijding niet-inheemse houtsoorten toegestaan;
- o Periodiek onderhoud zoals snoeien en afzetten gemiddeld 1 x 12 jr;

Vergoeding:
€ 164,- per 100 mt / jr (SNL L 01.06.01b))

4. Vloeibare kunstmest aanwending (klimaat mitigatie)

Doel en resultaat:
Besparing emissie tijdens productieproces en aanwending

Voorschriften en werkzaamheden:

- o Eerste en tweede snede bemesting kunstmest wordt in vloeibare vorm toegediend

Vergoeding:
Extra arbeid loonwerk

5. Actief kievitbeheer maisland

Doel en resultaat:
Meer kievit jongen overleven.

Voorschriften en werkzaamheden:

- o Jaarlijks markeren en ontzien van de nesten tijdens maïs zaaien

Vergoeding:
€ 25 per nest

6. Niet-kerende groundbewerking maisland

Doel en resultaat:
CO2 opslag, bodembiodiversiteit en water vasthouden

Voorschriften en werkzaamheden:

- In plaats van ploegen grond oppervlakkig bewerken en zaaien

Vergoeding:
€ 50,- / ha / jr (LNV loket)

7. Duurzame maisteelt

Doel en resultaat:
Verbeteren waterkwaliteit en minder schade aan gewas

Voorschriften en werkzaamheden:

- Eggen voor opkomst eerste kiemgolf onkruiden
- Kritische dosering gewasbeschermingsmiddelen
- Pas pleksgewijs bestrijding van wortelonkruiden toe
- Driftbeperkende maatregelen
-

Vergoeding:
Kosten extra bewerking (eggen) worden vergoed

8. Houtwal

Doel en resultaat:
Behoud van biodiversiteit en landschap

Voorschriften en werkzaamheden:

- o 75% van de oppervlakte als hakhout beheerd
- o Geen gewasbeschermingsmiddelen
- o Het wallichaam wordt in stand gehouden
- o Geen slootmaaisel of bagger toepassen

Vergoeding:
Beheer: € 27 per are per jaar
Aanleg nieuwe: Afkoop grondwaarde (breedte houtwal + schaduw aan weerszijden) + inrichtingskosten

9. Weidegang

Doel en resultaat:
Koeien in de wei (landschap)

Voorschriften en werkzaamheden:

- o Koeien lopen jaarlijks minimaal 6 maanden in de wei en minimaal 6 uur per dag

Vergoeding:
€ 100, - / ha / jr

10. Botanisch graslandrand

Doel en resultaat
Verhoging van biodiversiteit en landschappelijke kwaliteit

Voorschriften en werkzaamheden:

- o Minimaal 6 meter breed en 1000 mt lang
- o Geen gewasbeschermingsmiddelen
- o beweiden of maaien
- o Niet scheuren, frezen of herinzaaien

Vergoeding: € 1165 per ha per jaar (SNL)

11. Natuurvriendelijke oevers

Doel en resultaat
Versterking van ecologische waarden van waterlopen

Voorschriften en werkzaamheden:

- o Betreft watergang, oever en onderhoudstrook (4 m) langs watergang
- o 2 keer per jaar maaien (jul-okt)
- o Geen bemesting en gewasbeschermingsmiddelen
- o Maaisel afvoeren

Vergoeding: € 179 per 100 m

12. Waterconservering

Doel: water vasthouden in zomer en winter

- o Plaatsen stuwen en dammen
- o Verondiepen of dempen watergang
- o Bediening (bij stuw)

Eenmalige vergoeding voor investering in stuwen en dammen vanuit waterschap

Vergoeding voor bedienen stuw: € 260,- per jaar

13. Schoolklassen op de boerderij

Doel: verbeteren verstandhouding
boer en burger

Voorschriften en werkzaamheden:

Halve dag schoolklas ontvangen en
rondleiden

Vergoeding:
€ 100 per bezoek

14. Wandelpad op boerenland

Aanlegkosten: 100% vergoed uit Provinciale subsidie

Doel: recreatie

Voorschriften en werkzaamheden:

- o Grond behoud landbouw functie
- o Onderhoud van onverharde wandelpaden
- o Aansluitend op wandelpaden infrastructuur
- o Opengesteld zonsopgang tot zonsondergang en jaarrond toegankelijk

Vergoeding: € 84 per 100 mt/jr (opbrengstderving + onderhoud)

Bijlage 5: Rangschikking maatschappelijke diensten naar grondhouding

1. Partners en participanten

[illegible][illegible]

Boer Frits	Inpasbaarheid bedrijfsvoering fysieke omgeving arbeid	
Affiniteit waardevol	Laag	Hoog
Hoog	natuurvr. oevers actief kievitbeheer botanisch grasland rand	houtwal blijvend grasland wandelpad boerenland weidegang niet-kerend schoolklassen struweelhaag
Laag	vloei kunstmest	actief randbeheer waterconservering

2. *Rentmeesters*

Jan					
Affiniteit waardevol				weidegang	vloei kunstmest
				blijv grasland	maisteelt
				houtwal	struweelhaag
				schoolkas	natuur. Oevers
					watercon
		kievitsbeheer	niet-kerende grondbewerking		
wandelpad					
randenbeheer					
bot grasrand					
					Inpasbaarheid
					bedrijfsvoering
					fysieke omgeving
					arbeid

[illegible]

[illegible]

3. Verlichte Heersers

[illegible]

Pim										
Affiniteit				bot grasrand			vloei kunstmest			
waardevol				watercon			randen			
		schoolklas		grasland			weidegang			
				kietvit houtwal						
		wandelpad		oevers		struweelhaag				
						maisteelt	niet kerend			
							Inpasbaarheid			
							bedrijfsvoering			
							fysieke omgeving			
							arbeid			

Bijlage 6: Boeren ingedeeld naar grondhoudingen

NATUUR/LANDSCHAP		wat is natuur/geen natuur	hoe omgaan met natuur	mooi, lelijk, afwisseling
boer		cognitief/ecologie	normatief/ethiek	experssief/esthetisch
Verlicht Heerser	Fred	Laat ze natuur maar eens goed onderhouden. Het word zo een rommeltje, toeristen vinden afwisseling mooi, dat je alles zijn gang laat gaan is tegenwoordig het idee. Het is allemaal uit zijn verband, oostvaardersplassen, wel prooidieren, geen roofdieren. Eerst wel weiland SAN in beheer gehda, mooie margrietten erop, daarna een verdorde bende. Natuurbeheer is niet het laten verwilderen. Is onderhoud voor nodig. Veronkruiding, boterbloemen, pinksterbloemen is op zich mooi, maar opbrengst is laag. Stukjes in bos of natuurgebied prima, maar op twents landschap natuur maken is serius jammer voor het landschap.	Het was hier een bos met gewone lariksen, zag er niet uit. Toen kon het gerooid worden, kon ik als cultuurgrond gebruiken en is er ergens ander meer ha voor terug gekomen. Nu is het mooi gemengd bos, met knotwilgem en wandelpaden. Die twee stukken in N2000, zijn cultuurgrond, hoge esgronden, die ze willen behouden en dat is maar goed ook. Zou doodzonde zijn als helemaal bebost werd. Houtwallen beheer hoort al eeuwenlang, hoort er gewoon bij. Ipv maisteelt granen of luzerne dat goed is voor bodemstructuur en bodemleven.	Lage weidjes, beekje, stukken bos, heidevelden, grafheuvels, een koppel koeien in de wei, dat vind ik het mooie aan het Twentse landschap, De Veluwe, daar heb je alleen maar naaldbossen, daar heb je minder variatie. Dan is er zo'n mooie boerderij uit 1600. Mooie boerderijen, die heveultjes, echt mooie Twentse gevel, open houden van laan. Uitzicht mooi. Meidoorn mooi van vroeger uit. Dat vind ik veel mooier, dan zie je mooi die koppels koeien in de wei, kijk je zo mooi op het dorp aan, die eikenwallen en dat beekje erlands. Een combinatie van, niet alleen natuurdoelen. en productie houtwallen,
	Pim	Dat zijn dingen die me af en toe dwars zitten, omdat we zo dicht bij de natuur zitten. Want dit is toch echt een landbouwgebied, en er ligt een natuurgebied naast. We moeten niet denken dat we in NL zulke prachtige natuur is, terwijl er in Rusland gebieden zijn waar nooit een mens komt. Dat is echte natuur.	Besrijdingsmiddel zijn niet slecht ofzo. Ik ben geen natuurhouder, ik ben koeienboer. Last van gras, onkruiden. Had ik dat bos maar niet, was het maar weiland geweest. Het levert me nu geen cent op. Hoogveen is mooi, maar levert niks op.	Koeien buiten vind ik mooier, maar qua regelgeving op zich makkelijker binnen te houden. Op zich wel mooi kleinschalig gebied, maar daar heb je veel meer werk aan, meeste zijn hobbyboeren.
	Gert	Grootschalig: meest aantrekkelijkst. Kleinschalig: lekker gevoel bij, maar niet praktisch boeren. Wildernis: typisch natuur, kost veel landbouwgrond, wel mooi, niet praktisch	Kieviten minder als vroeger, dus doe actief mee om nesten te zoeken. Link met grotere machines, ze zaaien vroeger enzo. Wel jammer. Grasmata dood spuiten en opnieuw inzaaien, dan hoeft je niet alles om te ploegen. Onderhoud houtwal doen we allemaal zelf. Wel plicht om als boer alles in stand te houden, netjes te houden. Als je houtwal hebt, dan moet je die bijhouden. Daar moet wel vrijheid in zijn, als je een keer boom moet omzagen, dan moet dat ook kunnen. Het moet niet zo zijn dat je een hele wal weghaalt, maar moet wel praktisch blijven.	Koeien buiten vind mooier, maar is makkelijker om ze binnen te houden. Houtwal vind ik best mooi, reeen en hazen hebben langs de kant beschutting.
	Joost	Wildernis: is allemaal te nat, kan ik geen weg mee. Fluitekruid, berenkwaluw, krijg je nooit meer weg. Broeiplaats voor dat soort planten. Moeilijk te bestrijden. Grootschalig: makkelijk, rechte percelen bij huis. Kleinschalig: zo is het hier nu, meer geld bewerken.	Houtwal onderhouden, beleid flexiblere, zodat als hakhout beheerd kan worden, en gebruikt maken van houtsnippers. Wel interesse in BBL grond.	Houtwallen is wel mooi, is iets van hier. Koeien in de wei is mooi en lekker de benen strekken voor de koeien en schaduw.
	Kees	We zitten hier omsloten door bos en natuur, grond is beperkende factor. Iemand die in een vrij gebied zit, boert makkelijker. Ze moeten zich meer bemoeien met de natuur, beter onderhoud gepleegt worden. Het groeit maar en groeit maar, dat is een grote rotzooi		Streekproducten, meerwaarde aan product. Ijs en chocolademelk. Ik praat wel eens met toeristen die vinden dat afwisselende zo mooi, van mij hoeft het niet zo, dat bos mag van mij wel weg. Vroeger was het veel mooier, kon je er doorheen kijken, was er nog bosbessen enzo.
	Piet	Grootschalig: ideaalst om te boeren, geen bewerkingsskosten, mooie stukken. Om te wonen: kleinschalig, is knusser en gemeedelijker.	Als je meer mest op je land mag doen, en dan meer gewas er van af kan halen, dan zou dat wel kunnen. We letten wel op kieviten tijdens het cultiveren. Liever niet veel rommel en onkruid op mijn land.	Vind bos wel mooi om te zien, maar liever niet bij mijn bedrijf.
	Hans	Onkruiddruk. kleinschalig is mooi, maar als boer vind ik grootschalige mooi	Automatisering, uitbesteden, niet veel affiniteit met houtwal. Ben landbouwer, Twente is prachtig, maar heb lieve grote ruimte.	Kan me niet voorstellen dat de consument zoiets (wildernis) mooi vind.
	Wim	Hoge onkruiddruk, de combinatie van het samenspel (kleinschalig), zegt mij meer dan die wildernis = veel opgekocht, uit productie gehaald, en nieuw ingericht, voegt dit zo veel toe? Tussen grootschalig en kleinschalig in.	Natuurgebied, hoogveen = belang voor toekomstige generaties, kinderen kans ontdekken wat het is.	Hagen = puur voor het landschap, houtwal onderhouden is landschapsinvulling.
	Gijs	Je moet bredere blik werpen op de maatschappij, het is niet alleen natuur, maar ook economie. Grootschalig: voor ondernemen kies ik hier voor, maar om te fietsen: kleinschalig. Te wonen: kleinschalig, dat vind ik prachtig, we hebben daarachter bois en we hebben houtwallen structuur. Prima om te wonen hier, we hebben rpacht landschap, daarom zit ik hier. Wildernis: prachtig om te zien, niet om te bewerken. Jammer dat goede cultuurgrond omgevormd wordt naar natuur.	Een houtwal van oudsher is meer dan 60 jaar oud, heeft een hele waarde voor die mensne, voor ons is de agrarische waarde dat we het bewerken kunnen. En ze krijgen, hier langs de weg, 1,5 keer meer ha voor terug. Wij houden er hier aan de kant rekening mee dat er geen mest in de sloot komt. We willen met zijn allen schoon drinkwater. Lid Vogelwacht. Wildbeheer prima. Voorstander om de humus en biodiversiteit in bodem te behouden, maar bij SAN wat haal je daar op den duur van af? mag geen kunstmest op, geen drijfmest. op den duur wordt het wel erg arm. Dan past het niet meer in bedrijf. Verkeerde onkruiden. Waait allemaal over in je land.	Prachtig Twents landschap, de houtwallen structuur, dat maakt het zo mooi. Prachtig als we hier in kamer zitten en de koeien lopen buiten.

NATUUR/LANDSCHAP		wat is natuur/geen natuur	hoe omgaan met natuur	mooi, lelijk, afwisseling
	boer	cognitief/ecologie	normatief/ethiek	experssief/esthetisch
Verlicht Heerser	Adriaan	kleinschalig en wildenis: je is mooi te fietsen, om te zien, maar niet om je inkomen uit te halen. Grootschalig: dit is mijn gebied, mooie bouwblokken, kun je inkomen halen, er zit een houtwal langs perceel.	houtwallen verplaatsen, dat moet kunnen. En die mag ergens anders liggen. Die compensatie, dat hout komt gewoon terug, dan past beter bij bedrijf.	we wonen hier mooi, alles is hier te vinden. Het is een mix. Die polder, grote oppervlakttes, alleen maat grote plassen, verder niks. Hier heb je boosen, mooie natuur, actief boeren met wat natuur en dan stukken alleen maar boeren.
	Henk	Wildernis: hiermee jaag je de boeren weg. Dan hou je dit type ove, is dat is gemaakte natuur zoals het vroeger was. Prima, alleen in toepasbare gebieden. Hier kan de landbouw niks mee. Kleinschalig: Vind ik mooi, erg Twents, Hartsikke leuk zo, koeien in schaduw. Wel lastig produceren. Grootschalig: trekt me aan, mooi verkaveld, mooie percelen, koe komt zo in de wei.	Ik moet hier bij huis een goede graszode hebben, als die niet goed is, dan gaat gewoon de ploeg erop. Vorig jaar hebben we bij huis dit perceel omgeploegd, want was een grote chaos, sloot gedempt en mooi gedraineerd, Nu ligt land er weer netjes bij. Ben geen boswachter, maar veehouder. Daar past geen natuur bij. Er is al genoeg bos in de buurt.	Zondags fietsen we daar (NOT) graag rond, Dat is gewoon mooi.
rentmeester	Vincent	Als je niet kunt bestrijden, dan woekert het maar, last van onkruid-gedoe, distels, hebben we niet graag. Zit niet iets goeds in onderhoudsstrook voor maïs/gras	Als ik een nest zie, dan ga ik van trekker af en plaats ik een stok. Als ik daar een stok plaats, dan ben ik al lang bij dat ik hem een paar weken later zie lopen met die kleintjes erbij, dat vind ik prima. Grasmat zijn we erg zuinig op, als je niet zwaar bemest en land is nat, maait niet te vroeg., dan behoud die grasmat zich wel.	Mooi dat die reeën en ander wild daar lopen. Reeën in de verte langs houtwal, liggen daar de hele dag mooi. Van mij mogen die houtwallen wel weg, maar op het erf: geen hout is ook niet mooi, die bomen zou ik niet weg willen, anders zit je zo in de polder. Opgaande boomrijen.
	Jan (NOT)	Wildernis: is te extreem, te ruig, vind ik zelf ook niet mooi. Kleinschalig: om te leven zoek je toch wat met meer houtwallen. Vind belangrijk dat er op platteland landbouwbedrijven actief zijn, een koppeltje koeien of wat. Grootschalig: Dat is als je echt wilt ontwikkelen, maar ik neig meer naar dit (kleinschalig).	Die stroken dat brengt niets op. Je bent cultuurgrond kwijt, de onkruiddruk. Maar met houtwallen, daar ben je altijd wel mee bezig, die rol om landschap te onderhouden heb je automatisch, Gister was ik de hele dag de randen aan het snoeien, allemaal vierhout, bramenstruiken, helemaal doorgegroeid en dat moet je afmaaien. Koeien kunnen er mooi onder liggen in schaduw op hete dag.	Ootmarsum is heel mooi stadje. Als je zakelijk denkt en echt gek bent van ontwikkelen, dan denk je: hup verkopen en Naar Drenthe. Maar dat heb ik niet als ik dan door Drenthe rij, dan is dat zo vlak en zo, daar heb ik niks mee, dat vlakke. Het is hier mooi, gezellig, allemaal weggethes, zondag rondje fietsen, Heb hart voor de streek. Prachtig een koe in de wei. Randenbeheer: een grote rotzooi wordt het, trekt helemaal land in.
	Bas	Lastig die natuur met uitbreiden,	Aanvraag gedaan voor groene diensten voor houtwallen. Grond zo efficiënt mogelijk benutten. Vanuit puur economisch oogpunt hadden we moeten vertrekken, omgeving heeft bepaald te blijven.	We mogen in dit gebied graag wonen en blijven wonen. Het gebied is mede mooi door de afwisseling heide, bos, wei; and, houtwallen en dat die onderhouden worden. Afwisseling, die variatie, mag graag een eind weg willen kijken. Een keer een bosperceel, een keer weiland. grote kans ree te zien, die zoekt beschutting in bos, eten op weiland.
	Michiel	Mooiste plaatje is het kleinschaligste. Is door de eeuwen heen zo ontstaan en dat koesteren we ook. Het moet alleen wel leefbaar blijven. Heb veel minder met dat grootschalige, anders was ik wel verhuisd en met dat wildenis daar kan geen boer niks mee.	Zou het mooist zijn als je je eigen mest zou kunt bewerken en dat je dan geen kunstmest hoeft aan te voeren. Meer als een kringloop. Grond=met roundup spuiten tegen kweek. Houtwallen als hakhout beheren, dan krijg je meer lagen en struiken. Is ook beter voor landbouw dan, dan kun je het flexibel in landschap aanpassen. Van die heregone lagen heb je als boer minder last van, van die overhangende takken veel meer; schaduwwerking. Ik sta wel dicht bij natuur, positief tegen groen, boeren staan dicht bij natuur. Meegedaan project stimulant: bodemstructuurverbetering, mineralenhuishouding, vanuit kringloopgedachte.	We koesteren dit mooie landschap ook.
	Jan	Geen hinderlijke onkruiden nodig, die het gewas verstikken. Natuur in natuurreservaten, niet te veel, moet ook wat voor de boeren overblijven	Als ik een nestje tegenkom dan verplaatst ik het. Ik ben zelf ook jager, beheersjacht. Het gaat mij erom dat ik goed bezig kan zijn met mijn gronden en mijn omgeving. Dus ik gun het die vogels ook van harte. Wat je vaak bij boerenerven ziet, ik heb zelf ook van die beukenhaagjes gepalnd, daar komen allelei mussen en koolmeesjes en die blijven beschermd. Grasland goed onderhouden, kwalitatief goede zoden en goede botanische samenstelling, boeren zijn daar zuinig op. Je moet er als ondernemer wel goed mee omgaan, onderhoudsbemesting nodig. Maar grond moet wel iets opleveren, een natuurpark/N2000 gebied kan ik niet werken, want grond levert niks op. Ben schakeltje in geheel, goed voor zorgen, draag over aan opvolger	De Radewijkerbeek, met bruggetje, boswal, daar begint essenlandschap, stuwwal, Stobbener=vuurstenen register, onderdeel van Havezate geweest, Mooie doorkijkjes waar ik van geniet, Dat verre uitzicht naar Duitsland (stuwwal) wil ik graag behouden. Zichthoeken. Boerengeriefhout. Ik woon op een mooie plek

NATUUR/LANDSCHAP		wat is natuur/geen natuur	hoe omgaan met natuur	mooi, lelijk, afwisseling
boer		cognitief/ecologie	normatief/ethiek	expressief/esthetisch
partner	Klaas	a. Wildenis: dat is kunstmatig verwilderd vaak. b. Met kruidenmengsel vind ik eigenlijk te gemaakt: moet vanzelf gaan (met goed beheer). C. natuurlijke processen, bodemleven	De natuur moet eigenlijk gewoon zijn gang gaan. Dus gewoon laten dan komt het allemaal wel weer terug. Denk aan overstap biologisch, dat past beter in het totaal-plaatje. Als je dan een stukje natuur mee kan nemen, dan is dat prima. Die affiniteit is er wel hoor, bij mij staat natuur altijd wel in een hoog vaandel. Wel plekgewijs distels, brandnetels, jacobskruid kunnen verwijderen.	Mooi stuk bos, liever geen kaalslag. Hou het liever bossig. Koeien in de wei.
	Frits	De boer onderhoud het landschap, het landschap is ontstaan door de boeren (cultuurhistorisch besef) In balans met omgeving. Natuurlijke processen, zelf-regulatie, bodemvruchtbaarheid, helpen met inzaaien kruidenmengsel, trekt insecten en vlinders aan en voor gewas is dat ook goed - verstuuving.	Chemische onkruidbestrijding past niet in ons systeem. Bedrijfsvoering: Natuurlijke balans - zelf regulerend systeem. Je vervuilt als biologisch boer niets. Ze noemen het gewasbeschermingsmiddelen, maar het is eigenlijk gewoon landbouwgif. Je kunt niet ongestraft alleen maar van de grond afhalen, dan mergel je hem helemaal uit. Samenwerken met natuurmonumenten, gebruikt grond, doet botanisch beheer. Wij zijn biologisch gegaan, omdat beter past bij dit landschap, koeien zijn weerbaarder	Afwisselend landschap, bos, stukje weiland, beek, struweelachtige bosrand met vlinders erin in de avond. Beukenbos=mooi open, kathedraalbos. Dit bos hebben we niet als productiebps, maar om van te genieten. Mooi ook voor fietsers.
participant	Willem	Alles is met elkaar in balans, zelf-regulatie, de natuur regelt op dat moment wat het gunstigst is. Daar moet ik niet op ingrijpen, maar heb een koe nodig die daar bij past. Stripbegrazing: Natuur regelt het zelf, langzaam opschuiven, kieviten gaan mee. Diversiteit heb je nodig.	Denken vanuit de waarde van het dier (familiestal koeien = kuddedier, vroeftal varkens = biologisch gedrag). Bedrijf inpassen in het landschap, maar ook landschap inpassen in bedrijf (vb zwaluwnesten onder dak en modderpoel aanleggen). Koe aangepast op landschap - zo gedifferentieerd landschap, weide vol met paardenbloem (zuiverende en genezende werking) en met 2e snede vol met klaver. Voerakkers voor ganzen, maar ook andere soorten, kraanvogels. Samenwerking SBB, 100 ha natuurgrond	Aantrekkelijk landschap met plaats voor vogels en kruiden, gevarieerde graslanden, openheid natuurgebied. Geweldig om te zien dat er 100 veldleeuweriken, groenlingen en geelgorzen voedsel vinden op de voerakkers in de winter.

